

genootschap
voor

132

1995/1-2

geschiedenis
handelingen

REDACTIONEEL	3
--------------	---

ARTIKELS

G. MARECHAL, <i>Het Sint-Janshospitaal te Brugge in de 18de eeuw. Aanzet tot vernieuwing ?</i>	5- 60
R. DEGRYSE, <i>Het kasteel en de eerste kapiteins van Nieuwpoort, 1385-1489.</i>	61- 80
J.P. PRIOTTI, <i>Commerce et finance en Flandre au XIVè siècle. Les activités de Diego de Echavarri, consul de la nation de Biscaye.</i>	81- 95
M. CARNIER, <i>Tienden in het graafschap Vlaanderen in de 12de eeuw : het voorbeeld van Reninge.</i>	97-116

KLEINE BIJDAGEN

D. VAN EENHOOGHE, <i>Archeologisch onderzoek in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge, 1992-1994.</i>	117-139
L. DEVLIEGHER, <i>Archeologisch onderzoek naar het koninklijk kasteel te Kortrijk.</i>	141- 150

BIOGRAFICA

L. VAN BIERVLIET, <i>Pugin, Hellner en Bethune in een neogotisch jubeljaar.</i>	151-164
L. MILIS - V. LAMBERT, <i>Jan Schuermans, pastoor van Ename 1645-1655. Het vervolg.</i>	165-174

BOEKBESPREKINGEN	175-184
------------------	---------

KRONIEK	185-202
---------	---------

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 132

1995

REDACTIONEEL

Net als de twee vorige jaargangen verschijnt jg. 1995 van dit tijdschrift niet in de traditionele twee delen (afleveringen 1-2 en 3-4). Deze jaargang wordt opgesplitst in drie delen, respectievelijk aflevering 1-2 (met een normale inhoud), aflevering 3 (met de Acta van het colloquium Vlaanderen-Portugal, 15de -18de eeuw) en aflevering 4 (met de Boekenschouw).

En net als vorig jaar dienen we erop te wijzen dat deze regels, die de jaargang 1995 inleiden, geschreven zijn op een ogenblik dat het volgende kalenderjaar reeds is ingezet. De redactie is er niet in geslaagd de relatieve verschijningsachterstand weg te werken, wel om niet langer de jaargang te laten ophouden door het wegblijven van de Boekenschouw. U ontvangt nu de laatste aflevering van de vorige jaargang (met de langverwachte Boekenschouw) samen met deze aflevering van de nieuwe jaargang. U begrijpt daaruit dat het Bestuur van het Genootschap het probleem van het steeds moeizamer tot stand komen van de Boekenschouw nog niet heeft kunnen oplossen, maar anderzijds deze als essentieel beschouwde bijdrage tot de beoefening van de geschiedenis van Vlaanderen (en West-Vlaanderen in de hedendaagse periode) niet wenst los te laten.

Ook het reeds vermelde - en overigens succesvolle - colloquium heeft heel wat energie opgeslorpt. De publicatie van de lezingen en de discussies van dit uiterst interessante historisch overleg wordt volop voorbereid, doch vergt meer tijd en inzet dan een gewone aflevering. De redactie hoopt evenwel daarmee opnieuw een belangrijke meerwaarde voor ons tijdschrift te kunnen tot stand brengen, zowel inhoudelijk als qua aantal bladzijden. Dit is overigens enkel mogelijk dank zij de gewaardeerde financiële steun van de Maatschappij voor Brugse Zeevaartinrichtingen (MBZ), waarvoor oprechte dank.

De redactie hoopt tevens de Boekenschouw (jaargang 1995 aflevering 4) daarbij aansluitend - maar als los deel - te kunnen publiceren, en heeft reeds goede vooruitzichten voor de inhoud van jaargang 133 (1996). Er is immers een steeds groeiende aantrekkingskracht van gerenommeerde auteurs voor publicatie in ons tijdschrift waar te nemen, zoals u overigens ook aan de voorliggende aflevering kunt merken.

HET SINT-JANSHOSPITAAL TE BRUGGE IN DE 18de EEUW. AANZET TOT VERNIEUWING ?

G. MARÉCHAL^o

Tussen een hedendaags en een middeleeuws hospitaal ligt een hemelsbreed verschil. Een belangrijke stap in de evolutie naar het moderne hospitaal heeft zich eerst op het einde van de 18de eeuw voorgedaan. Op het gebied van de ziekenzorg als onderdeel van de weldadigheidssector en op het gebied van de medische opleiding werd dan heel wat vernieuwend denkwerk geleverd. Vooral de centrale overheid kreeg hiervoor meer en meer belangstelling. Zo had Jozef II concrete ideeën rond de hospitaalhervormingen die hij deels te Wenen wist te realiseren. Het hospitaal werd het schragend element in de medische zorg voor de armen. Voor ambulante zieken werden er consultaties georganiseerd en de hospitaalapotheek moest ook voor hen functioneren. Specialisatie trad op: afzonderlijke vleugels voor lijders aan venerische ziekten en aparte instellingen voor kraamvrouwen (met verzekerde geheimhouding), geesteszieken, invaliden, vondelingen enz. Met de bedoeling een praktijkgericht onderwijs te ontwikkelen, werden klinische leergangen in de hospitalen georganiseerd. Pogingen om dit hervormingsplan ook in de Nederlanden door te voeren werden gestart met een enquête naar de financiële middelen van alle bestaande steuninstellingen (1787).¹ Het bleek

^o Dr. Griet Maréchal, afdelingshoofd bij het Algemeen Rijksarchief, Visserij 11 9000 Gent.

Gebruikte afkortingen: A.B.V.H.G. = Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgiedenis/Annales de la Société Belge d'histoire des hôpitaux; Annales E.S.C. = Annales, Économies, Sociétés, Civilisations; ARA = Algemeen Rijksarchief; A.S.E.B. = Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis; H.M.G.O.G. = Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent; SAB = Stadsarchief Brugge; S.J. = O.C.M.W.-archief Brugge, Sint-Janshospitaalarchief.

1. A. DIERKENS, *Les déclarations des biens du clergé régulier et séculier des Pays-Bas autrichiens (1786-1787). Étude des registres 46764-46917 de la Chambre des Comptes (A.G.R.) du point de vue archivistique et institutionnel*, Miscellanea archivistica, 72, Brussel, 1980.

onmogelijk om dit tot een goed einde te brengen. Van de plannen van Jozef II kon hier weinig gerealiseerd worden. Het enige resultaat was de oprichting van het Sint-Pietershospitaal te Brussel, hospitaal dat staatsinstelling en eind 1788 ook universitair hospitaal geworden was. Ook in Frankrijk hield men zich actief bezig zowel met het hospitaalwezen als met de vorming van geneesheren en het definiëren van de medische bevoegdheid. Een aantal van deze ingrijpende hervormingen werd met de Franse bezetting ten onzent ingevoerd.²

In welke mate vinden we in de loop van de achttiende eeuw, vóór de Franse bezetting, reeds aanzetten van moderne of modern aandoende aspecten, voorbereidingen op die ingrijpende wijzigingen en nieuwe opvattingen? Of blijft het hospitaal daarentegen het gehele ancien régime door zijn middeleeuwse karakter behouden? Deze vragen zullen we trachten te beantwoorden aan de hand van een hospitaal waarvan de middeleeuwse periode al vrij uitgebreid bestudeerd is en waarvan voor de 18de eeuw heel wat materiaal ter beschikking staat: het Brugse Sint-Janshospitaal.³

1. Het hospitaalcliënteel: socio-professionele en geografische herkomst, verhouding mannen/vrouwen/kinderen, uitgesloten categorieën

Gedurende het ancien régime functioneerden de hospitalen op de eerste plaats in het kader van de armenzorg. Men kwam naar het

2. M. FOUCAULT, *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Parijs, 1972; M. FOUCAULT, BI. BARRET KRIEGEL, A. THALAMY e.a., *Les machines à guérir (aux origines de l'hôpital moderne)* (Collection Architecture + Archives), Brussel-Luik, 1979; P. BONENFANT, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien régime*, Ac. r. de Belgique, Cl. des lettres et des sc. mor. et pol. Mém. in -8°, deuxième série t. XXXV, Brussel, 1934, p. 455-534; J. IMBERT, *La centralisation administrative de Joseph II et les établissements hospitaliers belges (1787-1789)*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 44, 1949, p. 178-194.

3. J. DE SMET, *Het Sint-Janshospitaal te Brugge rond 1550*, in A.S.E.B., XCVIII, 1961, p. 24-44; G. GOLDIN, *A walk through a ward of the eighteenth century*, in *Journal of the history of Medicine and allied Sciences*, XXII, 1967, p. 121-138; A. VAN DEN BON, *Het achthonderd jaar oude Sint-Janshospitaal van de stad Brugge*, Brugge, 1974; E. VAN DER ELST, *L'hôpital Saint-Jean de Bruges (de 1188 à 1500)*, Brugge, 1975; *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, Brugge, 1976, 2 dln en 724 p., catalogoog gepubliceerd naar aanleiding van het 800-jarig bestaan van de instelling. Hierin verschenen heel wat bijdragen over diverse aspecten van het hospitaal; G. MARÉCHAL, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse Hospitaalwezen in de middeleeuwen*, Standen en Landen, LXXIII, Kortrijk, 1978.

hospitaal omdat men arm en ziek, arm en dakloos was. Voor het grootste gedeelte van de bevolking, nl. dat deel dat leefde van het verhuren van zijn arbeidskracht, was ziekte synoniem voor armoede en ellende. Naar het hospitaal kwamen bijgevolg vooral handarbeiders, dagloners, mensen die over geen enkele reserve beschikten. Sprekend hiervoor zijn de 18de-eeuwse verhalen over mannen die hun nog niet helemaal herstelde vrouwen uit het hospitaal weghaalden met het argument dat ze niet kunnen werken én voor de kinderen zorgen. Of dat de voedster bij wie het kind was uitbesteed, het niet langer wilde houden. Maar ook vrouwen probeerden hun mannen voortijdig uit het hospitaal te halen.⁴ Zieken werden soms letterlijk tegen hun eigen wil en die der zusters ontvoerd, wat ze dan met hun leven moesten betalen.⁵

Behalve het arm zijn, speelde ook het alleen zijn een rol. Alleenstaanden waren sterker vertegenwoordigd dan ze in de stedelijke samenleving voorkwamen.⁶ Dit en het feit dat kinderen zelden opgenomen werden (zie verder) wijst erop dat de reden voor opname meer aan het gebrek aan opvang te wijten was dan aan ziekte. Er bestond immers thuisverzorging. Op het einde van de 18de eeuw deden de Zwartzusters dit als enigen te Brugge. Ze verzorgden de rijken tegen betaling en de armen gratis, maar konden niet aan alle vragen voldoen. Daardoor rijpte stilaan de idee om een soort privé-kamers in te richten, waar alleenstaande personen *de quelque considération* tegen betaling konden verzorgd worden.⁷ Dit werd op het einde van de 18de eeuw

4. Drie argumenten zouden in die omstandigheden courant geweest zijn. De vrouw *omringelt van kleyne kinderen met de ooghen vol traenen* smeekt haar man om toch maar iets te verdienen voor haar en de kleine kinderen, opdat ze niet van gebrek zouden omkomen. Pastoors en armendis zijn al zo dikwijls benaderd, dat ze de klaagster weggagen. Het dreigement dat de man zijn *winckel* zal verliezen omdat zijn meester zijn geduld verliest en een ander zal tewerkstellen was een tweede argument. Het voorwendsel dat de vrouw op het punt staat te bevallen en haar man kost wat kost thuis wil hebben is het derde: S.J. varia nr. 138 (ca. 1758).

5. S.J. varia nr. 138 (ca. 1758): de gevallen worden met naam vermeld.

6. B.v. in het Sint-Pietershospitaal te Leuven kwamen proportioneel meer alleenstaanden voor dan ze vertegenwoordigd waren in de stedelijke samenleving: C. BRUNEEL, *Malades et défunts au Grand Hôpital de Louvain (1767-1796)*, in A.B.V.H.G., XVI, 1978 p. 7. Ook het Bijlokehospitaal was een toevlucht voor degenen die thuis op geen hulp konden rekenen en die geen dokter of chirurgijn konden betalen: A. VAN HEDDEGHEM, *Een middeleeuws Abdijhospitaal. De oude Bijloke. Gentse hospitaalen en ziekenverzorging 1146-1797*, Antwerpen-Amsterdam, 1978, p. 85.

7. ARA Oostenrijkse Geheime Raad, nr. 934 a (n°10) (1 okt. 1783).

gerealiseerd voor religieuzen uit de opgeheven kloosters en voor andere niet-arme personen. Maar ook in dit geval ging het duidelijk om alleenstaande personen.

Een categorie die niet zozeer uit gebrek aan onderdak, maar wel omwille van de geneeskundige hulp die er verstrekt werd in het hospitaal terecht kwam, was deze van de gekwetsten. Allerlei slachtoffers van (werk)ongevallen die breuken, ernstige letsels en verwondingen hadden opgelopen, werden naar het hospitaal vervoerd om er door de chirurgijnen geholpen te worden.⁸

Reeds van in de middeleeuwen was er een sterke tendens om de hulp voor te behouden aan de eigen inwoners. In de ordonnantie van 7 okt. 1531 die o.m. de armenzorg reorganiseerde⁹, was impliciet het principe van de onderstandswoonst aanwezig. Steden en dorpen hadden de plicht hun eigen armen te onderhouden. Expliciet werd gesteld dat armen niet mochten verhuizen tenzij in noodgevallen. In 1617 werden de verplichtingen van steden en dorpen ten opzichte van hun armen uitdrukkelijk verwoord. De hospitalen beperkten zich tot de inwoners van de eigen stad of tot diegenen die het onderstandsdomicilie hadden verworven. De meeste hadden trouwens niet gewacht op deze vorstelijke ordonnantie om hun poorten voor niet-inwoners te sluiten.¹⁰

Sedert het decreet van 24 oktober 1750 waren in de provincie Vlaanderen arme en behoeftige personen ten laste van de armentafel van hun geboorteplaats tenzij ze door een driejarig domicilie – zoals be-

8. B.v. Jozef VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen. Brugge 1788*, Brugge, 1984, p. 54–55, 130 (verongelukte matrozen worden in een *sittemande* naar het hospitaal gebracht) en 136; ID., *Merckenweerdigste voorvallen. Brugge 1789*, Brugge, 1984, p. 192, 195 en 196; ID., *Merckenweerdigste voorvallen. Brugge 1790*, Brugge, 1985, p. 226, 227 en 230 (een metselaarsknecht wordt in een *mandecoets* naar het hospitaal gedragen); ID., *Merckenweerdigste voorvallen. Brugge 1791–1792*, Brugge, 1987, p. 15–16 en 96.

9. Over de betekenis van die ordonnantie in een breed Europees kader zie H. SOLY, *Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijden*, in Tijdschrift voor Geschiedenis, LXXXVIII, 1975, p. 584–598; C. LIS & H. SOLY, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen–Amsterdam, 1980, p. 100–117.

10. G. MARÉCHAL, *Het openbaar initiatief van de gemeenten op het vlak van de openbare onderstand in het noorden van het land tijdens het Ancien Régime*, in *Handelingen van het 11de internationaal colloquium te Spa, 1–4 september 1982*, Gemeentekrediet van België, Historische Uitgaven, reeks in –8°, nr. 65, 1984, p. 497–539.

paald in het decreet van 7 november 1757 – elders het recht op onderstand verkregen hadden.¹¹ Het principe van de onderstandswoonst had tot gevolg dat in Sint-Jan twee categorieën zieken voorkwamen, een groep waarvoor betaald werd, nl. diegenen die elders woonden, en een groep die gratis verzorgd werd, de Bruggelingen en wie te Brugge het onderstandsdomicilie had verworven. Tegen betaling werden o.m. arme personen uit het omliggende opgenomen. Hun kosten werden door de plaatselijke armentafels gedragen.¹² Voor de opname van soldaten betaalde de legerleiding, voor huispersoneel of voor arbeiders van grote openbare werken, de werkgever. Soldaten werden bij elke krijgsvoering opgenomen. Met het beleg van Oostende waren de zieke en gekwetste soldaten zo talrijk dat ook de godshuizen Magdalena, Nazareth, Potterie en Sint-Juliaan soldaten moesten opnemen *overmits dat godtshuus van St. Jans niet bestant en was om de zelve al te logieren niet teghenstaende datmen de zelve niet alleen int godshuus maer oock in de schure, coestal en boven upden graender was logierende*.¹³ De verplichte opname in het begin van de 18de eeuw was aanleiding tot het inrichten van de soldatenreken, die in onbruik raakten wanneer de legers meer en meer over eigen veldhospitalen gingen beschikken.

Om in Sint-Jan gratis opgenomen te worden moest men kunnen bewijzen dat men een arme zieke inwoner van Brugge was. In de 17de eeuw werd dergelijk bewijs verstrekt door de armen- of dismeesters van de parochie waar men woonde. Met het ressort van een parochie kwam een armendis of tafel van de H. Geest overeen, met aan het hoofd twee dis- of armenmeesters. In de 18de eeuw moest dit attest afgeleverd worden door de parochiepastoors en een tijdlang ook geïssueerd worden door de hospitaalvoogden.¹⁴ Op het eerste gezicht mag het ongerijmd lijken dat parochiepastoors over het ziek zijn hadden te oordelen. Ze moesten echter in eerste instantie over het parochiaan, d.w.z. Bruggeling en het goed katholiek zijn, oordelen. De hospitalen werden m.a.w. voorbehouden aan wie de kerkelijke voorschriften onderhield. De armenzorg fungeerde als repressief wapen.

11. S.J. F 4 f°64v°-65v°; P. BONENFANT, *Le problème du paupérisme*, p. 116-117.

12. S.J. Handboekjes van de meesteres van het hospitaal (zonder nr.): passim.

13. A. VIAENE, *Brugge Hospitaalstad gedurende het beleg van Oostende 1601-1602*, in Biekorf, 57, 1956, p. 12-15.

14. Voor deze attesten waren voorgedrukte formulieren in omloop, zie *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 370-371.

Het weigeren van niet-katholieken volgde nog uit de verordeningen uit de tijd van de contrareformatie, krachtens dewelke de steuninstellingen slechts katholieken mochten helpen. Bisschop Triest had op 12 mei 1618 expliciet bepaald dat niemand meer in Sint-Jan mocht opgenomen worden zonder schriftelijk of mondeling getuigenis van zijn katholiciteit en de bereidheid zich naar de kerkelijke voorschriften te schikken.¹⁵ De Raadsheren-fiscaal van Vlaanderen uitten in 1784 de wens dat de hospitalen zouden verplicht worden iedereen te aanvaarden, zonder onderscheid van geloof.¹⁶ Dit kan als een gevolg van het tolerantieëdict van 12 november 1781 beschouwd worden, waarbij protestanten iets meer rechten kregen. Een zekere discriminatie bleef nochtans bestaan. Wanneer ze erin toestemden zich te laten (her)dopen kregen ze sinds 1781 – indien ze de middelen hadden – een uitvaart en begrafenis. In de periode 23 juli 1781 tot 17 januari 1796 werden 15 volwassenen zo ge- of herdoopt.¹⁷ Weigerden ze, dan werden ze zonder meer in het heidenenkerkhof begraven.¹⁸

Arme zieken en gekwetsten uit Maldegem, Adegem en Sint-Laureins konden ook gratis in het hospitaal terecht. Dit vloeiende voort uit de hospitaalstichting van kanunnik Arnulf te Maldegem waarvan het beheer aan Sint-Jan was opgedragen. Wanneer het Maldegemse hospitaal werd opgedoekt, moest Sint-Jan verder instaan voor het onderhoud van de zieken uit die streek.¹⁹

Hoe zat het met arme vreemdelingen, mensen die op zoek naar werk, omwille van zaken of op doorreis te Brugge verbleven en er ziek vielen? Vele zeelui waren in dit geval. In de 18de eeuw werd deze kwestie erg uiteenlopend benaderd. In 1729 was de meesteres van Sint-Jan door de voogden op het hart gedrukt slechts zieken te aanvaarden die Bruggeling waren en voorzien van een door hen

15. *Het bisdom Brugge (1559–1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen*, o.l.v. M. CLOET, Brugge, 1984, p. 61.

16. ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934; P. BONENFANT, *Le problème*, p. 184.

17. ARA Microfilm LD 835 van het doopregister 1781–1796.

18. Over dit heidenenkerkhof: M. RYCKAERT, *Binnenstedelijk onroerend bezit van het Sint-Janshospitaal te Brugge tijdens het Ancien Régime*, in *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 103 noot 17.

19. Over het hospitaal van Maldegem: J. DE SMET, *Het hospitaal van Maldegem in de XIIIde eeuw*, in *Album A. Viaene*, Brugge, 1970, p. 205–209.

geviseerd attest van de pastoor.²⁰ In het reglement van 18 maart 1740 (art. 45) werd bepaald dat vreemdelingen niet aanvaard werden, tenzij voor hun onderhoud werd betaald à rato van 7 stuivers per dag.²¹ De term “vreemdelingen” gaf aanleiding tot heel wat betwistingen tussen de pastoors die normaal de zieken zonden en de hospitaal-zusters die ze moesten opnemen. Men kon arme vreemdelingen die ziek vielen toch niet aan hun lot overlaten? Zij werden vroeger wel opgenomen, terwijl de zusters zich nu strikt aan de letter hielden. De pastoors vroegen dan ook dat klaar en duidelijk zou gesteld worden waarheen met degenen die *hier in tpasseren* ziek vielen.²² In het reglement van 1761 gebeurde dit. Betaling moest zeker niet geëist worden van vreemde personen die te Brugge plots zwaar ziek vielen en geen middelen of vrienden hadden waarop ze konden terugvallen. Die personen, duidelijk anderen dan de categorie afkomstig uit het omliggende die omwille van het ontbreken van lokale opnamemogelijkheden tegen betaling werden verzorgd, moest het hospitaal steeds opnemen.²³ Die meer gastvrije houding hing wellicht samen met de grote capaciteit van het hospitaal.

In de overlijdensregisters staat de plaats van doop (geboorte), niet de woonplaats vermeld. Maar wie niet in Brugge gedoopt/geboren was, kon er bij zijn overlijden natuurlijk al geruime tijd gewoond hebben. Uit de overlijdensregisters kan dan ook voor een deel de mobiliteit van de bevolking afgeleid worden, maar niet in welke mate Sint-Jan inderdaad vreemdelingen gratis opnam. Immers zowel de echte arme vreemdelingen als wie het onderstandsdomicilie had verworven, betaalden niet.

De handboekjes met de zieken opgenomen tegen betaling, of m.a.w. van degenen die hun onderstandsdomicilie niet te Brugge hadden, laten toe het ressort als verzorgingsinstelling enigszins af te bake-

20. S.J. F 4 op 4 en 18 nov. 1729. Dit was ook vroeger al het geval. In het reglement van 13 nov. 1628 voorgeschreven door burgemeesters en schepenen: *dat niet gheaanveert en sullen worden eenighe vremde persoonen van andere steden ofte omliggende dorpen dan alleenelick ingheborene deser stadt ofte hier langen tijdt ghewoont hebbende ende daer van attestatie brengende van hemlieden priester ten waere eenighe dorpen privilegien hadden ter contrarye...*:SAB reeks 429: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761.

21. S.J. 481 (rek. 1739-40) art. 45.

22. S.J. Varia nr. 138 (ca. 1758).

23. S.J. 505 (rek. 1762-63) f°7-8.

nen. Dit kan grosso modo omschreven worden als het gebied ten noorden van de lijn Nieuwpoort, Handzame, Oostkamp, over Maldegem, Sint-Laureins en IJzendijke. Maar het was toch vooral voor de inwoners van Brugge en onmiddellijke omgeving dat Sint-Jan functioneerde. De bewering in 1790 dat drie vijfden van de Bruggelingen nu en dan op Sint-Jan waren aangewezen, kan dan ook met de werkelijkheid stroken.²⁴ In 1775 werd trouwens een gelijkaardig aantal geciteerd dat moest beroep doen op de armendissen, nl. een 14.000-tal personen of bijna de helft van de bevolking.²⁵ En beide instellingen hadden hetzelfde cliënteel.

Mannen en vrouwen werden opgenomen. De opnamecijfers zijn niet opgesplitst volgens de geslachten, de sterftcijfers wel. In de niet helemaal correcte veronderstelling²⁶ dat van de patiënten hetzelfde percentage mannen als vrouwen stierf, leren de sterftcijfers dat het mannelijk cliënteel heel wat talrijker was. In de jaren 1782–1789 en 1792–1795 was dit gemiddeld 57 % mannen tegen 43 % vrouwen (zie tabel nr. 1). Wanneer in 1795 meer vrouwen overleden, nl. 92 tegen 85, was dit zo uitzonderlijk dat de pastoor lucht gaf aan zijn verwondering: *quod numquam accidit*.²⁷ In het Antwerpse Sint-Elisabeth waren er steeds meer vrouwen.²⁸ Hieruit besluiten dat er te Brugge geen vrouwenoverschot was, is wellicht naast de waarheid. Men zou kunnen veronderstellen dat er meer mannen werden opgenomen, daar zij veel minder terecht konden in de godshuizen. Er waren te Brugge inderdaad veel meer godshuizen voor bejaarde vrouwen dan

24. SAB reeks 429: Sint-Janshospitaal, pf. 1740–1793.

25. P.C. VANDER MEERSCH, *État de la mendicité et de la bienfaisance dans la province de la Flandre orientale, 1740–1850*, in Bull. Comm. Centrale de Statistique, V, 1853, p. 91–94. De tekst is uitgegeven in *Documents parlementaires. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des représentants. Session de 1853–1854*, II, Brussel, 1854, annexe 90, p. 165–170; Y. VAN DEN BERGHE, *De algemene armenkamer te Brugge, (1776–1925). Een poging tot rationaliseren en laïciseren van de armenzorg*, Standen en Landen, XLIV, Kortrijk, 1968, p. 271–272.

26. Er was een grotere sterfte onder mannen, des te meer daar kraamvrouwen niet werden opgenomen. Zwangerschap en bevalling waren nu eenmaal grote doodsoorzaken bij vrouwen tijdens hun vruchtbare leeftijd: C. BRUNEEL, *La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Leuven, 1977 (Univ. de Louvain. Recueil de trav. d'hist. et de philol., 6e série fasc. 10), p. 421–424.

27. ARA Microfilm LD 834 en 835 van de overlijdensregisters 1764–1796.

28. *750 Jaar Gasthuis op 't Elzenveld 1238–1988. Het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen*, Antwerpen, 1989, p. 131–132.

voor mannen. Uit de steekproef die we op basis van de sterftecijfers namen voor 1789 en 1790 bleek evenwel dat onder de bejaarden vanaf 61 jaar en meer, de vrouwen ook hier in de meerderheid waren, nl. 70 vrouwen tegen 51 mannen. Het was in de groep tot en met 60 jaar dat ze veel minder vertegenwoordigd waren, nl. 82 vrouwen tegen 129 mannen. Die sterkere vertegenwoordiging van mannen tot de leeftijd van 60 jaar kan er op wijzen dat de groep van rondreizende, varende en eventueel pas geïmmigreerde mannen een belangrijk aandeel vormde van de hospitaalbevolking. Dit blijkt trouwens ook voor Leuven. Globaal genomen waren de vrouwen er in de meerderheid. Uit de opsplitsing tussen de geboren Leuvenaars en de ingewekenen bleken de mannen veel sterker vertegenwoordigd onder de ingewekenen. Bij de geboren Leuvenaars was het omgekeerde het geval.²⁹

De overlijdensregisters bevatten volgens de titel *alle dooden per-soonen, zoo mans, vrouwen als kinderen*. Steekproeven in de overlijdensregisters uit de 17de eeuw leren dat kinderen inderdaad voorkwamen. In het laatste kwart van de 18de eeuw was dit niet meer het geval. Het jongste kind dat in de registers staat ingeschreven was tien jaar. Maar ook dit was uitzonderlijk. De groep van de tien tot vijftienjarigen was heel weinig vertegenwoordigd. Nochtans werd de uitsluiting van kinderen nooit geformuleerd voor Sint-Jan. Maar globaal genomen was dit wel een realiteit.³⁰

Over het algemeen verzetten de hospitalen zich tegen de opname van niet acute zieken, chronische *gebreckelicke ende impotente*. Ook in Sint-Jan probeerden de zusters dit. Het verzoek werd evenwel afgewezen door de stadsmagistraat tenzij het hospitaal voor een alternatief wilde zorgen (1759), wat niet mogelijk was.

In de 18de eeuw kwamen echte passanten, mensen die enkel omwille van het onderdak aanklopten, niet meer voor. Vanaf de 16de eeuw was het recht op logies in passantenhuizen sterk gereguleerd met grote beknotting van de bewegingsvrijheid tot gevolg. Een van de passantenhuizen die het einde van de 16de eeuw over-

29. C. BRUNEEL, *Malades et défunts*, p. 15-16.

30. P. BONENFANT, *Le problème du paupérisme*, p. 176-184; C. BRUNEEL, *La mortalité*, p. 182-183. Dit was trouwens ook nog in de 19de eeuw het geval: C. DICKSTEIN-BERNARD, *L'histoire des hôpitaux bruxellois au XIXe siècle: un domaine encore inexploré*, in A.B.V.H.G., 15, 1977, p. 77 noot 132.

leefde, was het Sint-Juliaansgodshuis, waar op het einde van de 18de eeuw arme vreemdelingen op doorreis nog altijd logement gevonden zouden hebben.³¹ Om in een hospitaal opgenomen te worden, was voor vreemdelingen acuut ziek zijn de norm.

Werden tijdens de middeleeuwen geesteszieken in Sint-Jan opgenomen, later was dit niet meer het geval tenzij ze bovendien nog aan een lichamelijke kwaal leden. Vanaf 1600 stonden het Sint-Juliaanshuis en heel wat privé-instellingen voor hen open, daar waar er voordien enkel het stedelijk dulhuis was.³²

Gewoonlijk werden lijdens aan besmettelijke ziekten geweigerd. Tijdens de middeleeuwen waren dit in de eerste plaats de leprozen. Later waren dit b.v. lijd(st)ers aan venerische ziekten.³³ Andere besmettelijke gevallen waren in periodes van epidemie wellicht niet te vermijden, zoals pestlijders in de 16de en 17de en dysenteriegevallen op het einde van de 18de eeuw.

Kraamvrouwen moesten niet opgenomen worden. Bleek dat vrouwen zwanger waren – eventueel na onderzoek door vroedvrouwen – en was de bevalling nabij, dan werden zij weggestuurd. Rond het midden van de 18de eeuw gebruikten de zusters het feit dat pastoors niet konden oordelen over het al dan niet zwanger zijn en bijgevolg bij herhaling zwangere vrouwen naar het hospitaal zonden trouwens als argument tegen hen. Bevallingen gebeurden tot in de 19de eeuw vooral thuis. De armen werden door een vroedvrouw in stadsdienst bijgestaan. Op dit vlak deden zich helemaal op het einde van de 18de eeuw enkele aanzetten tot verandering voor. De oorlogsperiode met veel rondtrekkende marketentsters kan daarin een rol gespeeld hebben (zie verder bij het geneeskundig personeel).

2. De organisatie van de ziekenzalen, accommodatie, capaciteit, hygiëne, voedselpakket en ligdagprijs

De receptie der zieken functioneerde één uur per dag, nl. tussen 8 en 9 uur. Dit was één uur voor het doktersbezoek plaatsvond. De

31. ARA Rekenkamer nr. 46.827 decl. 21 (1787) en J. GELDHOF, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge 1275–1975*, Brugge, 1975, passim. Behalve vreemdelingen werden er vooral krankzinnigen opgenomen: acht gratis en de overigen tegen betaling.

32. J. GELDHOF, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen*, passim.

33. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690–1761.

gekwetsten dienden zich aan te bieden tussen 13 en 14 uur. Werd geoordeeld dat ze de chirurgijn nodig hadden, dan werden ze opgenomen. Het reglement van 1761 stond blinde toepassing van deze uren niet langer toe. Indien nodig moest uitzondering worden gemaakt.³⁴ Het waren de zusters die voor de opname van de zieken instonden. Zoals ook in andere hospitalen hadden zij de gewoonte op zon- en feestdagen de zieken te weigeren.³⁵ Ook dit stond het reglement van 1761 niet langer toe. Als tegemoetkoming werden de pastoors verzocht op die dagen slechts echt dringende gevallen te zenden.

Het geslacht was eeuwenlang nagenoeg het enige criterium volgens hetwelk de zieken werden opgesplitst, als dit al het geval was.³⁶ In het begin van de 13de eeuw beschikte Sint-Jan reeds over afzonderlijke afdelingen. Elders werd de scheiding tussen de geslachten heel wat later ingevoerd.³⁷ Het voorschrift van de synodes van Kamerijk (1586) en van Mechelen (1607) in de hospitalen *geene mans ende vrouwen tsaemen te laeten converseren* maakte in Sint-Jan dan ook geen aanpassingen noodzakelijk. Na voltooiing van de ziekenzalen in de 14de eeuw waren er vier afdelingen: een mannen- en vrouweninfirmierie, een noord- en een zuidreke. Er was ook een *doothouc* voor de mannen en een voor de vrouwen. De naam laat vermoeden dat de zwaar zieken of de stervenden er werden ondergebracht.³⁸ Maar in de 18de eeuw telde die afdeling niet meer sterfgevallen dan de andere. Dit kan natuurlijk in de middeleeuwen anders geweest zijn. Op het einde van de 18de eeuw vinden we nagenoeg dezelfde afdelingen terug. De zieken werden volgens de ziekenregisters³⁹ ondergebracht in de *breereke, doodreke, infirmerie, noordreke* en *zuidreke*. In andere teksten was de term *vrouwereke* nog in gebruik,

34. Reglement van 31 aug. 1761 in S.J. reg. nr. 504 f°5–11 v°; S.J. Varia nr. 138 (1758).

35. Dit gedrag wordt bevestigd voor Leuven: C. BRUNEEL, *Malades et défunts*, p. 14–15.

36. P. BONENFANT, *Le problème*, p. 188. Dit was ook het geval in de Bijloke te Gent: A. VAN HEDDEGHEM, *Een middeleeuws Abdijhospitaal*, p. 86.

37. B.v. in het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen in 1510: *750 Jaar Gasthuis op 't Elzenveld 1238–1988*, p. 87.

38. G. MARÉCHAL, *Het Sint-Janshospitaal in de eerste eeuwen van zijn bestaan, in Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 61.

39. B.v. S.J. reeks CA nr. 1 (1780–82) en zonder signatuur “Lijst der zieken ingekomen vanaf januari 1786 tot december 1790”.

wellicht een synoniem voor een van de rijen of een deel ervan. Wanneer zich meer zieken aanboden dan bedden beschikbaar waren, moesten ze ondergebracht worden in de *soldaetereke*. Dit kon vermits op dat ogenblik –we schrijven 1761– deze afzonderlijke ruimte niet voor de opname van zieke militairen werd gebruikt. De *troupen in garnisoen* hadden hun eigen veldhospitalen, wat evenwel niet verhinderde dat op het einde van de 18de eeuw toch weer heel wat soldaten moesten opgenomen worden.⁴⁰

Voor zover uit de ziekenregisters kan afgeleid worden, was er slechts één afdeling die enkel mannen opnam, nl. de *noordreke*. Voor de andere rijen was de nummering wellicht zodanig dat één kant (van een dubbele rij) voorbehouden was aan mannen, de andere aan vrouwen. Dit zou dan overeenstemmen met de beschrijving van Howard dat beide geslachten maar door een schutsel van elkaar gescheiden waren.⁴¹ Eerst helemaal op het einde van de 18de eeuw was er sprake van afzonderlijke kamertjes, die in de grote ziekenzalen werden ingericht.⁴²

Tot in de 19de eeuw werden geen lokalen voor zieken bijgebouwd, ook niet voor de lijdens aan besmettelijke ziekten en moest alles wat op de zieke betrekking had zich in die ene, zij het reusachtige ziekenzaal, afspelen⁴³: het binnenbrengen der zieken, het uittrekken van de kleren en het aantrekken van het hospitaalhemd, het te bed leggen, de verdeling van het voedsel en het eten, de dokters- en chirurgijnvisite, de eventuele verzorging, de pastoor die kwam biecht horen, het bezoek van vrienden en familie en het sterven. Ook het mannelijk dienstpersoneel, de *rekeknechten*, sliepen in de ziekenzalen. De schilder Jan Beerblock heeft terecht al deze activiteiten op zijn bekend en vaak afgebeeld schilderij in die ene ruimte weergegeven, waarvan ook de kerk tot in 1820 deel uitmaakte.⁴⁴ Voordien was

40. Reglement van 31 aug. 1761: S.J. reg. nr. 504 f° 8 v°.

41. J. HOWARD, *Etat des Prisons, des hôpitaux et des maisons de force*, 2 dln, Parijs, 1791, p. I, p. 347.

42. S.J. reg. nr. 532 (rek. 1788).

43. De grote hospitaalzalen en de kerk besloegen 2108,62 m²: M. RYCKAERT, *Binnenstedelijke bezittingen*, in *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 93.

44. Brugge Sint-Janshospitaal: Gezicht in de oude ziekenzalen (1778?), doek 82 x 153 cm. Over dit schilderij zie de catalogoog: *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 421–423 waar het ook is afgebeeld. Het bevindt zich in het Memlingmuseum - Sint-Janshospitaal, Stedelijke Musea Brugge (Inv. nr. O SJ. 160 I).

de voornaamste eis dat het altaar voor elke zieke zichtbaar moest zijn. Alles wat zich in de kerk afspeelde, de gewone kerkelijke diensten, de bijeenkomsten van de gildebroeders die er kapel of altaar hadden, de bezoeken van vereerders van heiligenrelikwieën, maakten de zieken mee.⁴⁵

In de 15de eeuw was een chirurgijnskamertje ingericht. Dit laat een begin van privacy vermoeden. Eventuele operaties moesten nu wellicht niet meer ten aanschouwe en ten aanhore van iedereen plaatsvinden. Maar ook dit initiatief mag niet te vlug aan moderne organisatie-methodes doen denken. In de 18de eeuw bracht de meesteres er immers een gezonde kostganger of provenier onder.⁴⁶ Specialisering van de hospitaalruimtes was nog compleet onbestaand.

Van het soort bedden dat afgebeeld is door Beerblock, werd vanaf de herinrichting van de ziekenzalen in het midden van de 15de eeuw gebruik gemaakt. Alhoewel op het einde van de 18de eeuw het ijzeren ledikant aangeprezen werd, bleven de houten bedden in Sint-Jan in gebruik. Van de vele problemen die de hygiënisten in die tijd bezig hielden, merkt men relatief weinig in de hospitaalbronnen.⁴⁷

De meeste hospitalen beschikten over één- en meerpersoonsbedden. Zieken werden in mate van het mogelijke alleen in een bed gelegd. Maar de hospitalen hadden niet altijd de keuze. De omstandigheden verplichtten vaak twee zieken per bed onder te brengen. Een eventuele bedgenoot was aanvankelijk ook niet de eerste van de zorgen van de zieken. Zij kwamen immers om een dak boven hun hoofd te hebben, een bed en eten. Langzamerhand zou deze mentaliteit veranderen. In het midden van de 18de eeuw werd geopperd dat met twee *te liggen in een bedde waenof de nature een afkeer heeft*. De zusters zouden dit met opzet doen opdat de zieken voortijdig het hospitaal zouden verlaten.⁴⁸ Of de zusters dit nu al dan niet deden, het feit dat dit argument aansloeg, spreekt boekdelen. In het reglement van 1761 werd dit expliciet verboden. In de plaats van aan de warmte

45. G. MARÉCHAL, *Het Sint-Janshospitaal*, p. 69.

46. S.J. Varia nr. 112 (1714-1715).

47. In het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen werden 200 ijzeren bedden geïnstalleerd in de Franse periode: *750 Jaar Gasthuis op 't Elzenveld*, p. 132.

48. S.J. Varia nr. 138 en SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761. De zusters gaven toe dit te doen maar enkel ten overstaan van zieken *die den naem van siecken niet en verdienen*.

van het gemeenschappelijk bed dacht men nog enkel aan de ondraaglijke uitwasemingen van de ander. Ten voordele van het eenpersoonsbed werd op de noodzaak van de ongestoorde stofwisseling gewezen en daarvoor moest iedere zieke rustig zijn eigen warmte kunnen ontwikkelen, aldus Tenon, de ziekenhuistheoreticus.⁴⁹ De capaciteit van het Brugse hospitaal liet toe aan deze voorkeur gevolg te geven. De toestand in Sint-Jan werd dan ook door 18de-eeuwse tijdgenoten als vrij rooskleurig beoordeeld. De bedden waren gemummerd. Dit had zijn nut bij het berekenen van de hospitalisatiekosten. Maar ook voor een meer gerichte verzorging had het voordelen: dieet en medicijnen konden geïndividualiseerd worden.⁵⁰

In 1783 telde de ziekenzaal 112 bedden. Theoretisch konden daar 200 à 224 personen ondergebracht worden. Maar dit was zelden nodig.⁵¹ Uit de ziekenregisters van het einde van de 18de eeuw valt op te maken dat de bedden grosso modo als volgt over de reken of afdelingen verdeeld waren: de *breereke* minstens 8, de *noordreke* 35, de *zuidreke* 30, de infirmerie 20 en de *doodreke* 12 bedden (=105).⁵² Over dezelfde capaciteit, nl. een honderdtal bedden, beschikte het hospitaal reeds in de 15de eeuw. In welke mate die bedden bezet waren, zetten we verder uiteen.

Op het einde van de 18de eeuw telde de Brugse bevolking ongeveer 30.800 zielen. De verhouding van één bed per 275 inwoners steekt gunstig af bij de toestand in het merendeel van de andere steden. Vergelijken met actuele cijfers gaat echter niet op. Enerzijds was het profiel van de patiënten verschillend en anderzijds kwamen hospita-

49. *Histoire des hôpitaux en France*, o.l.v. J. IMBERT, Toulouse, 1982, p. 227; zie ook A. CORBIN, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*, SUN, Nijmegen, 1986, p. 135-136: in de privatisering van het slapen, speelde het gasthuis een beslissende rol bij het vaststellen van de nieuwe normen. Voor het groeiend belang dat men hechtte als zieke alleen in een bed te liggen, zie ook F. LEBRUN, *Les hommes et la mort en Anjou aux 17e et 18e siècles; essai de démographie et de psychologie historiques*, Parijs-Den Haag, 1971 (Civilisations et sociétés, 25), p. 259.

50. Andere voorbeelden van dit gebruik: J. OCKELEY, *De gasthuizusters en hun ziekenzorg in het aartsbisdom Mechelen in de 17de en de 18de eeuw*, 2 dln, Brussel, 1992, p. 584-585 (Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranr. 44).

51. ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934; A. DERIVAL, *Le voyageur dans les Pays-Bas Autrichiens, ou Lettres sur l'état actuel de ces Pays*, V, Amsterdam, 1783, p. 224 vermeldt 130 bedden die zo zijn gemaakt dat ze elk twee zieken konden opnemen. Dit cijfer is wel wat opgeschroefd.

52. S.J. reeks CA nr. 1 (1780-82) en zonder signatuur "Lijst der zieken ingekomen vanaf jan. 1786 tot december 1790".

Afb. 1. - Als gebruiksvoorwerpen kunnen we behalve een bedpan, een lepel en twee kannen ook een *tutercroesekin* onderscheiden, een beker of glas met lange tuit die het drinken moest vergemakkelijken. (Detail Beerblock's "Gezicht in de oude ziekenzalen" Memlingmuseum - Sint-Janshospitaal, Stedelijke Musea Brugge, Inv. nr. 0.SJ160.I; foto Jan Breyne).

len slechts in enkele steden voor. Veel meer personen dan de eigen stadsbevolking waren erop aangewezen.⁵³

Behalve het bed was er als accommodatie weinig meer dan één zetel of stoel per ziekenafdeling. Tot in de 19de eeuw at de arme nog steeds (in bed) met een lepel uit houten en stenen diepe borden. Alhoewel tinnen eetgerei in de 17de eeuw in grote aantallen werd gekocht, gebruikten de zieken dit eerst in de 19de eeuw. Tafelmessen (en vorken), voorzover aanwezig, waren bedoeld voor de zusters en dit was ook het geval met vele duurdere gebruiksvoorwerpen met uitzondering van de *tute(r)croesekins*, bekers met een tuit, die de zieken het drinken moesten vergemakkelijken.

Bepalingen in middeleeuwse hospitaalreglementen waarvan wij geneigd zijn ze als hygiënische maatregelen te beschouwen, beperkten zich tot het voorschrift het hoofd, de handen en de voeten van de zieke te wassen, indien zijn toestand dit toeliet. De handen werden voor elke maaltijd gewassen en de zieken in Sint-Jan namen ook regelmatig een bad. Men bedenke hierbij dat het baden niet om hygiënische, maar wel om therapeutische redenen gebeurde, zoals ook bij het gebruik van de stoven, of publieke baden, het aangename de doorslag gaf. Maar om welke redenen het ook moge geweest zijn, na de middeleeuwen verdwenen de aankopen van allerlei badkuipen zo goed als totaal uit de toch gedetailleerde huishoudboekjes. Water had een kwade roep gekregen. De pest en de publieke badinrichtingen, synoniem geworden voor bordelen, waren daarvoor verantwoordelijk. Volgens onze normen kan niet gezegd worden dat de hygiëne in de 16de–18de eeuw vooruitgang boekte.⁵⁴ Ook bij de beter gesitueerden, met name in adellijke kringen beperkte de hygiëne zich tot haarverzorging en het wassen van de handen.⁵⁵

53. P. BONENFANT, *Le problème*, p. 178–180; C. BRUNEEL, *La mortalité*, p. 182–183. Over de verhouding hospitaalbedden/bevolking: M. JEORGER, *La structure hospitalière de la France sous l'Ancien Régime*, in *Annales E.S.C.*, 32/5, 1977, p. 1035–1039. Zie ook É. HÉLIN, *Équipement hospitalier sous l'ancien régime. Le cas de Liège*, in *A.B.V.H.G.*, 2, 1964, p. 41 die erop wijst dat er te Luik in de 18de eeuw 6,9 bedden waren per 1.000 inwoners of 1 hospitaalbed voor 145 inwoners, cijfers die enkel schijnbaar gunstig zijn.

54. G. VIGARELLO, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, Parijs, 1985, p. 15–46; J.C. DEKKER, H.F.J.M. VAN DEN EERENBEEMT, K.P.C. DE LEEUW, *Levensloop, cultuur en mentaliteit. Een geschiedenis van het alledaagse bestaan*, Tilburg, 1990, p. 133–134.

55. C. BRUNEEL, *L'aurore de la médicalisation dans les Pays-Bas autrichiens*, in *A.B.V.H.*, XXVIII, 1993, p. 17.

Op het reeds vermelde schilderij van Beerblock is duidelijk te zien dat de vrouw die met de draagstoel van de Sint-Annadis is gebracht, een wit nachtkleed draagt. De kleren die ze heeft afgelegd, liggen op de grond. Het afleggen van de eigen kleren was van oudsher de regel en kan als een hygiënische maatregel worden beschouwd. Was de zieke in staat het bed te verlaten, dan kon hij een luchtje scheppen op de grote binnenplaats, het met bomen begroeide kerkhof of in de moestuin, gekleed in het ziekenhuisplunje met de stadskleuren.⁵⁶ De eigen kleren, opgeborgen in de *paccamere*, kreeg men terug als men het hospitaal levend verliet. Was dit niet het geval, dan vielen de kleren van wie gratis was opgenomen aan het hospitaal toe. Dit zou tot gevolg hebben gehad dat de zieken vooraleer het hospitaal te betreden door hun familieleden a.h.w. uitgekleed werden. Dit en ook het verzoek – dat geweigerd werd – om ten minste aan weduwnaars en weduwen die met veel kinderen achterbleven, de kleren van de overledenen te laten⁵⁷, wijzen op de behoeftige levensomstandigheden van het hospitaalcliënteel.

Het waren niet enkel de kleren die aan het hospitaal toevielen. In principe bleven alle roerende voorwerpen meegebracht door zieken voor wie de kosten van verpleging en verzorging niet betaald werden, bij overlijden aan het hospitaal.⁵⁸ Maar de zieken bezaten meestal niets meer dan wat ze aan hadden. Art. 57 van de organieke wet tot regeling van de openbare onderstand van 10 maart 1925 bevat nog dezelfde bepaling, wat de continuïteit van sommige “middeleeuwse” bepalingen illustreert.

Op veel vragen inzake het dagelijks leven moeten we het antwoord schuldig blijven. Als reden werd in 1794 gegeven: *de interne police tot het oppassen der sieken waer over geene schriftelijke reglementen en sijn maer simpelijk eene exacte observatie van alle oude tijden gepleghen door de geprofeste religieusen onder de directie van de vrouwe*.⁵⁹ En dit gold ook voor de regels inzake hygiëne. Wanneer in 1783 op verzoek van de overheid een enquête naar de hospitalen werd uitgevoerd, werd de toestand van Sint-Jan gunstig

56. Op het schilderij “Gezicht op de westgevels van de oude ziekenzalen” zijn enkele zieken afgebeeld; zie *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 416–417.

57. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690–1761.

58. G. MARÉCHAL, *De sociale en politieke gebondenheid*, p. 231.

59. S.J. Resolutieboek F 6 f°122–122 v°.

beoordeeld. De ziekenzaal was net onderhouden en de bedden en het beddegoed werden zelfs als zeer proper beschouwd: *les litteries, bois de lits et fournitures etoient tres propres*.⁶⁰ Eensluitend was het oordeel van A. Derival.⁶¹ Is het oordeel van de tijdgenoten belangrijk, we hebben daarmee nog geen idee van de eisen die de twee enquêteurs stelden. Zo zijn katten en honden voor ons ondenkbaar in een ziekenzaal, maar getuige het schilderij van Beerblock werd hun aanwezigheid als normaal beschouwd. De goede beoordeling leert ons ook niet hoe vaak het bedlinnen werd verschoond en of elke nieuwe zieke verse lakens kreeg. Te Aalst moest elke zieke bij opname een schoon hemd, slaapmuts en propere lakens krijgen. Het linnen moest ververst worden telkens hij of de omstandigheden dit noodzakelijk maakten. Maar er werd slechts om de zes weken gewassen en de voorraad was niet uitgebreid, al zou de linnenkast op het einde van de 18de eeuw al heel wat uitgebreider zijn geweest.⁶² Voor Sint-Jan weten we niet veel meer dan dat het wassen (en het onderhoud) van het ziekenlinnen als een zware karwei werd beschouwd, die vaak door personeel in loondienst uitgevoerd werd.⁶³ De ligging bij een waterloop was dan ook heel belangrijk. Alle hospitalen die uit de middeleeuwen dateren, waren langs waterlopen gebouwd. Maar de kwaliteit van dat water voldeed in de 18de eeuw al niet meer voor het koken. Omdat *de wateren van de reye stincken in het somer saisoen*, moest een regenput bij de keuken voorzien worden. De waterloop diende ook als riool. Een kleine zijarm van de reie liep aanvankelijk langs en na de uitbreiding onder de ziekenzalen door en functioneerde als afvoer voor de toiletten in de middeleeuwse ziekenzalen. Later, zeker reeds in de 16de eeuw, waren in een van de vier bijgebouwen langs de Reie tegen de zuidelijke gevel van de derde ziekenzaal toiletten voor de zieken ondergebracht. Voor de

60. ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934 A. De toestand in de meeste andere hospitalen was veel minder rooskleurig: P. BONENFANT, *Le problème*, p. 189 e.v.

61. A. DERIVAL. *Le voyageur*, p. 226: *mais ce qui m'a le plus frappé, c'est la grande propreté qui y règne*.

62. G. MARÉCHAL. *Gezondheidszorgen in het hospitaal te Aalst (1686–1796): Een hart voor mensen. 300 jaar hospitaalzusters te Aalst*, Aalst, 1986, p. 48–49 en 53; E. WAUTERS. *Inventaris van de roerende bezittingen van het Onze-Lieve-Vrouwshospitaal te Aalst in 1798*, in Land van Aalst, 41, 1989, p. 247–248.

63. Een wasscene is afgebeeld op het anonieme schilderij “Gezicht op de westgevels van de oude ziekenzalen”. Uiterst rechts wast een zuster het linnen in de reiearm geholpen door een dienstmeid: *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 416–417.

Afb. 2. - Voor de tijdgenoten uit het einde van de 18de eeuw viel op de reinheid in de ziekenzalen niets aan te merken. Maar zouden wij de aanwezigheid van katten accepteren? (Detail Beerblock's "Gezicht in de oude ziekenzalen" Memlingmuseum - Sint-Janshospitaal, Stedelijke Musea Brugge, Inv. nr. 0.SJ160.1; foto Jan Breyne).

zieken die het bed niet konden verlaten stonden bedpannen, ook kamerpannen of kamerkuipen genoemd, ter beschikking.

Regelmatig, wellicht dagelijks werd het hospitaal uitgeveegd.⁶⁴ Nu en dan werden de ziekenzalen grondig onder handen genomen of *geschommeld*. Daaronder werd het schuren en ook het verversen van het beddestro verstaan.⁶⁵

Blijven veel vragen open, toch mogen we veronderstellen dat de hygiëne voor de tijdgenoot voldeed. Immers alhoewel tijdens het aanslepende geschil tussen de parochiepastoors en de hospitaalzusters harde woorden werden gesproken en wederzijds verregaande beschuldigingen werden geuit, werd hierbij nooit de kwaliteit van de verstrekte zorgen op het stuk van hygiëne betrokken. Hierover werd b.v. wel sterk geklaagd in het Bijlokehospitaal te Gent en in Sint-Elisabeth te Antwerpen.

Een van de punten waarvoor men al vroeg belangstelling had was de verhouding hoeveelheid lucht/ziekenbedden en de verluchting van de ziekenzalen. Aan de lucht werden immers heel wat eigenschappen toegedicht. Lucht moest kunnen bewegen om alle verontreinigende dampen mee te nemen.⁶⁶ Om de zieken ertoe te krijgen vlug het hospitaal te verlaten, zouden de zusters op de *nootsaeckelikheyd van d'open loght* gewezen hebben.⁶⁷ Wanneer geneesheren en chirurgijnen het noodzakelijk vonden (1781) een lokaal op te richten om het beddegoed te luchten en te drogen, moest erop gelet worden dat daardoor *de lucht niet te vele benomen en worde* in de ziekenzalen. Ondanks de indrukwekkende afmetingen meende Howard toch een gebrekkige verluchting te moeten vaststellen.⁶⁸

Om te verwarmen dienden stoofjes, vuurpannen of vuurpotten die heel lokaal een beetje warmte konden geven en eventueel de kilte van de lakens verdrijven. Ze kwamen echter slechts sporadisch voor.

64. De aankoop van bezems was een vaste uitgavenpost.

65. Schommelen is de reke te kuysschen, de bedden ofte coutsen te scheuren, stroo te veranderen, immers eene generaele suyveringhe te doen: SAB reeks XII, portef. nr. 233 stuk van ca. 1758.

66. A. CORBIN, *Pestdamp en bloesemgeur*, p. 127 en 134.

67. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761 (1758). De zusters uit Sint-Elisabeth te Antwerpen hielden er een andere opvatting op na. Deuren en ramen moesten gesloten blijven om het binnendringen van infectueuze geuren (miasmen) te beletten: *750 Jaar Gasthuis op 't Elzenveld*, p. 140.

68. J. HOWARD, *Etat des prisons*, I, p. 347.

In de winter zullen de zieken dan ook zo weinig mogelijk het bed verlaten hebben.

Zo goed als niet na te gaan is wat de kwaliteit en de kwantiteit van het voedselpakket van de zieken was. We weten niet wat ter plaatse gekweekt, in natura ontvangen of bij de dagelijkse marktgang aangekocht werd. En ook niet aan hoeveel personen maaltijden werden verstrekt. Ten gevolge van het aanvaarden van de fundatie van Lamsin van Aalst was het hospitaal b.v. verplicht tot een dagelijkse uitdeling aan de arme gevangenen in de Brugse gevangenis. Ze bestond uit 2.028 stopen soep en 3.380 stopen bier per jaar en op weekdays twee en op zondagen drie broden.⁶⁹ En aten de zusters en de zieken wel hetzelfde? M.a.w. het hoofdelijk voedselverbruik blijft een open vraag. Vlees werd geleverd tegen een gemiddelde prijs die jaarlijks werd vastgelegd. Op het einde van de 18de eeuw nam slager J.A. Van Vijve het met de kwaliteit niet te nauw.⁷⁰ En met deze kwaliteit en kwantiteit waren de zieken en in elk geval hun bezoekers niet erg opgezet. Deze laatsten smokkelden heel wat voedsel en drank binnen waarvan zij wellicht dachten dat het een noodzakelijke aanvulling op het ziekendieet was, mening die de zusters niet deelden. In 1761 werden de bezoekers expliciet verboden *aldaer te moghen gaen met faillien, mantels, cabaesen, etc.* Twee politieagenten moesten – en dit tot 1946 – voor het naleven van de reglementen en een ordelijk verloop instaan. Reeds voordien was het noodzakelijk gebleken de bezoeken vast te leggen. Vanaf 1740 viel dit samen met de receptie, 's morgens tussen 8 en 9 uur. In 1761 werd dit nog meer beperkt, nl. enkel nog op donderdag.⁷¹ De zieken kregen een hele of een halve

69. P. ALLOSSERY, *De oudste giften en fondatiën ten bate der arme gevangenen te Brugge (ca. 1300–1475)*, in A.S.E.B., LXXIX, 1936, p. 67–130 en (1475–1500) in A.S.E.B., LXXX, 1937, p. 155–171; over de stichting Lamsin van Aelst, p. 95–100; ARA Rekenkamer nr. 46.827 decl. nr. 18. Zie ook J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt–Bussum, 1982, p. 303–304.

70. B.v. S.J. Resolutieboek F 6 f°25 v° en volgende. De familie Van Vyve had samen met de families Breydel en De Roover het monopolie van de vleesverkoop tot dit door het keizerlijk decreet van 11 maart 1772 werd verbroken. Over deze familie: J. VAN VYVE, *Histoire et généalogie de la famille van Vyve*, Brussel, 1982.

71. Die agenten surveilleerden tot 1946 tijdens de bezoeken: *Sint-Janshospitaal te Brugge 1188/1976*, p. 371; reglement van 18 maart 1740: S.J. reg. nr. 481 f°14; reglement 1761, zie hoger. Als hallegebod ook gepubliceerd op 30 sept. 1762: SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690–1761.

portie volgens de beslissing van de geneesheer.⁷² Op het stuk van dieet was er dus een zekere medicalisering.⁷³ Dieet en medicijnen waren op een bord per bed/patiënt aangeduid.⁷⁴

Wanneer de Staten van Vlaanderen in 1701 verplichtten zieke en gekwetste soldaten op te nemen à rato van 6 stuivers (= 12 groten) per dag protesteerde het hospitaal heftig. De ondergang van de instelling zou nabij zijn. Er werd beweerd dat nooit minder dan 9 stuivers werden betaald. Uiteindelijk kwam men tot een akkoord om voor 8 stuivers per dag onderhoud, medische kosten (brandewijn en wijn inbegrepen) en verzorging te verstrekken.⁷⁵ (Ook een provenier betaalde einde 17de eeuw bijna 9 stuivers per dag). Volgens het reglement van 1740 moest voor de "vreemdelingen" minstens 7 stuivers per dag betaald worden; in 1785 heette het dat degene die niet gerechtigd waren om gratis opgenomen te worden de geringe prijs van 10 stuivers verschuldigd waren. Tijdens de laatste drie decennia van de 18de eeuw werden deze bedragen inderdaad uitgekeerd. De Staten van Vlaanderen b.v. betaalden in 1777 voor hun ziek geworden arbeiders, tewerkgesteld aan de grote openbare werken, 10 stuivers per dag. Armentafels betaalden meestal datzelfde bedrag. Werkgevers kwamen voor hun ziek personeel normaal voor 14 st. per dag tussen. Voor wie zelf betaalkrachtig was of betaalkrachtige familieleden had, was dit 10 (uitzonderlijk 8) à 14 st. Ook hogere bedragen kwamen voor. Het is treffend dat men die prijs gering of *modicq* noemde.⁷⁶ Het bedrag van 8 à 14 stuivers stemt

72. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761: getuigenis van dokter Jacobus De Decker in 1704.

73. Volgens Marie Claude DINET-LECOMTE, *L'alimentation dans les hôpitaux de Blois aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Le corps et la santé. Actes du 110e congrès national des sociétés savantes, Montpellier, 1985. Section d'histoire moderne et contemporaine t. I, Paris, 1985, p. 127-146 en in het bijzonder p. 142) zou de voeding er nog niet gemedicaliseerd zijn. Verder schrijft ze behartigenswaardige zaken o.m. over het verschil tussen reglementering en realiteit; over de problemen inzake berekening van rantsoenen per zieke en de mogelijke valstrikken.

74. Cfr. F. BOINET, *Le lit d'hôpital en France. Etude historique*, Paris, 1945, p. 28.

75. S.J. Resolutieboek F 4 op 10 maart en 22 juni 1701. In de periode 1774-1784 werd voor zieke en gekwetste soldaten in de Bijloke te Gent per verpleegdag steeds 8 stuivers betaald; E. OSSIEUR, *J.B. Jacobs, verloskundige en auteur (1734-1790)*, in H.M.G.O.G., nieuwe reeks, XXVI, 1972, p. 81 noot 61.

76. B.v. S.J. Resolutieboek F 6 f°65 v°: wie geen inboorling is van Brugge of wie geen recht hebben aldaer onderhouden ende gekeureert te werden, betalen den geringen prijs van thien stuyvers daghs. Ook in Sint-Elisabeth te Antwerpen werd tien stuivers gevraagd in de Koningskamer en fermerye en vier stuivers in de "nieuwkamer": *750 Jaar Gasthuis op 't Elzenveld*, p. 133.

immers overeen met het dagloon waarmee vele handarbeiders geacht werden hun hele familie te onderhouden.⁷⁷ Men vroeg m.a.w. een dagloon voor de verzorging van één persoon gedurende één dag. Instellingen, die steun ten huize verstrekten, oordeelden 1,5 à 2 stuivers nodig voor het levensonderhoud van één persoon. Een ligdagprijs van twee stuivers werd door het hospitaal enkel aanvaard wanneer de zieke afkomstig was uit een ander Brugs godshuis. Het verschil tussen de 8 à 14 stuivers gevraagd aan individuen, en 1,5 à 2 stuivers, betaald door steunverstreckende instellingen, was wel erg groot. Een gevolgtrekking is dat betalende zieken een goede zaak waren voor het hospitaal. Dat hospitaalzusters de neiging hadden voorkeur te geven aan betalende patiënten valt dan ook te begrijpen.⁷⁸ Indien deze prijs een juiste weergave was van de werkelijke kost van voeding, personeel en verzorging, blijkt eens te meer dat de lonen schromelijk onvoldoende waren.

Vergeleken met de uitgaven die moesten bestreden worden, betekende de opbrengst van de betalende zieken in het laatste kwart van de 18de eeuw slechts enkele procenten (2 à 5 %) van de uitgaven. Dit is niet veel, maar wel voldoende om met deze bedragen de honoraria van chirurgijnen en geneesheren te bekostigen.

3. De zieken: aantal, sterftcijfers, teraardebestelling en ontslag

Cijfers over het dagelijkse aantal zieken zijn zeldzaam. Behalve voor het jaar 1547–48 met pieken van 70 (9 febr. 1548) en 74 (3 febr. 1548) is er nog enkel een gegeven voor 1 oktober 1783, nl. 94.⁷⁹ Van 7 juli tot en met 9 nov. 1758 waren er 308 nieuwe opnamen, de zieken gebracht door de dissen van Sint-Jacob, Sint-Gillis, Sint-Anna en Sint-Walburga niet meegerekend.⁸⁰ Hiervan stierven er 30 of 10 %. Vergeleken met de hierna volgende gegevens zijn dit normale cijfers.

77. Gewapende patriotten die als militair dienst deden ontvingen 10 stuivers daags en de kost: Jozef VANWALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen, Brugge 1789*, p. 109.

78. Zoals in het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen, *750 Jaar Gasthuis op 'Elzenveld*, p. 128.

79. G. MARÉCHAL, *De sociale en politieke gebondenheid*, p. 231–233; ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934 A (n°10).

80. De dragers uit deze parochies moesten immers de attesten inleveren bij de dis om voor het karwei vergoed te worden. Vandaar dat de reeks attesten in Sint-Jan onvolledig was: SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690–1761.

Voor de jaren 80 en 90 van de 18de eeuw zijn er wat meer cijfers beschikbaar: het aantal bedden (112)⁸¹ enerzijds en de jaarlijks opgenomen patiënten en overlijdens anderzijds. De sterftecijfers liggen in feite een fractie lager dan de opgegeven cijfers. Die zijn gesteund op de gegevens van de pastoor die als overleden ook degenen rekende die dood in het hospitaal werden gebracht, zoals verdronken mensen.⁸²

TABEL nr. 1.- Tabel van de opnamen en overlijdens van de zieken in het Sint-Janshospitaal 1782-1796.

Jaar	Aantal opnamen	Aantal overlijdens	Verhouding overlijdens/opnamen =100	Aantal overleden mannen	Aantal overleden vrouwen	Overleden mannen %	Overleden vrouwen %
1782	1470*	237	16	—	—	—	—
1783	1590	242	15	156	86	64,5	35,5
1784	1350	180	13	102	78	56,6	43,4
1785	1340	158	11,8	84	74	53,2	46,8
1786	1290	152	11,8	92	60	60,5	39,5
1787	1252	160	12,8	87	73	54,4	45,6
1788	1482	149	10	82	67	55	45
1789	1624	179	11	100	79	56	44
1790	—	—	—	—	—	—	—
1791	—	—	—	—	—	—	—
1792	1263	140	11	81	59	58	42
1793	1697	261	15,3	161	100	62	38
1794	2310	445	19,2	263	182	59	41
1795	1470	177	12	85	92	48	52
1796	1475	197	13,3	102	95	51,8	48,2

* P. BONENFANT, *Le problème*, p. 179 noot 2 citeert ten onrechte 470 opnamen.

81. ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934 A (n°10).

82. ARA Microfilm LD 834 en 835 van de overlijdensregisters 1764-1796. Uit het einde van de 18de eeuw bleven er ook opnameregisters bewaard. Hun bewerking viel buiten het bestek van deze studie. Aangevuld met de cijfers uit M. DE DUITSCHÉ, *Enkele facetten van het Sint-Janshospitaal te Brugge in de negentiende eeuw*, in Brugs Ommeland, 27/3, 1987, p. 151.

Uitgaande van het feit dat de instelling op de eerste plaats voor de arme bevolking bestemd was en abstractie makend van het feit dat ook niet-Bruggelingen werden opgenomen, blijkt dat jaarlijks 8,9 tot 11,6 % van de Brugse armen op Sint-Jan een beroep moest doen. Dit percentage was van dezelfde orde van grootte als te Antwerpen, waar dit voor 13 % van de bewoners het geval was.⁸³

De meeste opnamen vielen in de loop van 1782 en 1783, 1788 en 1789 en 1793-1796. In de eerste vier jaren volgden 13 en 14 zieken elkaar in hetzelfde bed op; in 1793 15 en in 1794 20. In de tussenvolgende jaren was dit 11. In het Leuvense Sint-Pieters of Groot hospitaal vindt men voor ongeveer dezelfde periode 8 opeenvolgende zieken per bed⁸⁴, in de Gentse Bijloke 8 à 10. Het ritme is duidelijk groter te Brugge.

Het aantal ligplaatsen was stabiel, tenzij men meerdere zieken in hetzelfde bed onderbracht. Afgezien daarvan was het slechts mogelijk meer zieken op te nemen wanneer de zieken vlugger stierven of vlugger ontslagen werden. Het eerste was het geval in de jaren 1782 en 1783 en in 1793 en 1794, wanneer de sterftcijfers 15-16 % en 15-19 % bedroegen; het tweede in 1788 en 1789. De zieken volgden elkaar snel op terwijl de sterftcijfers laag lagen, nl. op 10 en 11 %.

De hoge opname en sterftcijfers van 1782 en 1783 waren wellicht nog een gevolg van de dysenterieëpidemie die vanaf het einde van 1781 veel slachtoffers maakte.⁸⁵ 1788 was een duurtejaar en de winter van 1788-89 was buitengewoon lang en koud. Er was grote armoede o.m. omdat het niet mogelijk was te werken. Er werd kou en honger geleden. Het hoog aantal korte opnamen en het relatief laag sterftcijfer van 1788, wijst erop dat men gedurende enkele dagen poogde op krachten te komen. Het toont tevens aan dat het cliënteel niet zo zeer uit bejaarden bestond. Zij zouden immers voor een langere periode opgenomen zijn. De oorlogstroebelen veroorzaakten ook een toename in de opnames in 1789. O.m. zieke soldaten werden van

83. 750 Jaar Gasthuis op 't Elzenveld, p. 133.

84. C. BRUNEEL, *Malades et défunts*, p. 10.

85. ARA Microfilm LD 834: op het einde van het jaar 1781 wordt dysenterie expliciet vermeld als oorzaak van de hoge sterftcijfers, nl. 100 in de maanden september-november van 1781. Het hoogtepunt van de dysenterie in Brabant viel in 1783: C. BRUNEEL, *Malades et défunts*, p. 13.

het militair hospitaal dat in het gesupprimeerde klooster van de Karmeliten was ondergebracht, naar Sint-Jan overgebracht.⁸⁶ Hoge absolute en relatieve sterftecijfers waren er verder in 1793 en 1794. Het oorlogsklimaat⁸⁷, de enorme prijsstijgingen vanaf 1791 met sterke toename in 1794 en de harde winter in 1794–1795 en dysenterie (rode loop) in de herfst lagen aan de basis. Qua opnames en sterftecijfers deed dezelfde evolutie zich in het gasthuis te Leuven voor.⁸⁸

In de periode 1782–1789 lagen de sterftecijfers in het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen op 249 tegen 182 voor Sint-Jan en in de periode 1790–1795 op 270 tegen 255 voor Brugge, terwijl de opnamen van dezelfde orde waren, b.v. in 1780 1300. De mortaliteit was er bijgevolg groter, nl. 20 %.⁸⁹

In het Leuvense gasthuis stierf in de periode 1767–1796 een kwart van al wie opgenomen was. Percentages voor andere hospitalen, maar op basis van slechts één jaar zijn 15 % te Dendermonde, 12 % te Oostende, 43 % te Oudenaarde en 24,5 % te Poperinge waar vooral bejaarden opgenomen werden.⁹⁰ Voor de Bijloke te Gent zouden de cijfers respectievelijk 21,29 % voor 1780, 17,43 % voor 1787, 17% voor 1788, 15,16 % voor 1796 en 18,74 % voor 1797 zijn.⁹¹ Circa 10 procent was het sterftecijfer in de Gentse Bijloke in de jaren 60 van de 20ste eeuw!⁹² In normale jaren lag het percentage in Sint-Jan iets hoger, zoals we kunnen aflezen uit tabel nr. 1. Om te kunnen beoordelen of de cijfers binnen het hospitaal hoger lagen dan er buiten, zouden dezelfde groepen qua leeftijd, geslacht, sociale klassen, aandoening, omstandigheden enz., moeten kunnen worden vergeleken. En dit is onmogelijk. Na kritisch onderzoek

86. Jozef VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen, Brugge 1788*, p. 83–84, 145–146 en ID., *Merckenweerdigste voorvallen, Brugge 1789*, p. 106 en 181.

87. S.J. Reg. F 6 f°116 (19 april 1793): *extraordinairen grooten nombre van fransche militaire sieken*.

88. C. BRUNEEL, *Malades et défunts*, p. 10–13, 29; Jozef VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen, Brugge 1793–1794*, Brugge, 1989, p. 178 en 181.

89. *750 Jaar Gasthuis op 't Elzenveld*, p. 131–134.

90. C. BRUNEEL, *Malades et défunts*, p. 31.

91. A. VAN HEDDEGHEM, *Een middeleeuws Abdijhospitaal*, p. 148.

92. A. VAN HEDDEGHEM, *Een middeleeuws Abdijhospitaal*, p. 148: 11,66 % in 1965, 12,49 % in 1966, 11,66 % in 1967, 13,66 % in 1968 en 13,43 % in 1969; E.M. SIGSWORTH, *Gateway to death? Medecine, hospital and mortality 1700–1850*, in: P. MATHIAS, *Science and society 1600–1900*, Cambridge, 1972, p. 108.

door E.M. Sigsworth blijken de beweringen van T. McKeown en R.G. Brown niet echt gefundeerd. In de discussie over de oorzaken van de bevolkingsgroei in de achttiende en begin negentiende eeuw lagen deze auteurs aan de basis van de opvatting dat de hospitalen in het beste geval geen positief en in het slechtste geval een negatief effect hadden op het sterftcijfer. Heel voorzichtig besluit Sigsworth dat voor het grootste deel van de patiënten het hospitaal geen *gateway to death* was.⁹³ Dit blijkt ook voor Sint-Jan op te gaan.

In de eerste helft van de 16de eeuw lieten de meeste overlijdens zich in de maanden maart–mei noteren en de minste in juni–augustus en oktober. Dat de maanden die aan het inhalen van de oogst voorafgaan, de hoogste cijfers behaalden, wijst op ondervoeding als medeoorzaak. Een steekproef uitgevoerd voor de jaren 1701–1720 toont dat dit toen niet meer het geval was, en dit ondanks het verschrikkelijke hongerjaar 1709. De meeste overlijdens deden zich dan voor in de maanden november–januari, het minst talrijk waren ze in de maanden mei tot september, wat ook in de laatste decennia van de 18de eeuw het geval was.⁹⁴ In de periode 1768–1795 telden ook te Leuven de maanden december en januari de meeste overlijdens.⁹⁵ De verschuiving van zomer en herfst naar de winter en vooral naar de maand januari als de grootste sterfteperiodes in de tweede helft van de 18de eeuw is vrij algemeen. Ook algemeen waren de lage sterftcijfers in de maanden juni, juli en augustus.⁹⁶ Deze spreiding is dezelfde als nu. Uit de seizoenschommelingen zou blijken dat endemische ziekten een voorname doodsoorzaak vormden.⁹⁷

Het hospitaal moest instaan voor de teraardebestelling. Liet de patiënt voldoende na, dan werd hij begraven in een kist en met een mis, zo niet enkel in stro en zonder mis. Er was een groot klasseverschil

93. E.M. SIGSWORTH, *Gateway to death ?*, p. 97–110.

94. ARA Microfilm LD 833 van de overlijdensregisters 1620–1694. In de periode 1701–1720 deden zich in dalende volgorde volgende overlijdens voor: november 352; december 338; januari 328; maart 289; april 283; oktober 282; februari 267; mei 226; september 210; juli 200; juni 199; augustus 192.

95. C. BRUNEEL, *Malades et défunts*, p. 29.

96. C. BRUNEEL, *La mortalité*, p. 319–324.

97. F. DAELEMANS, *Mortaliteit in Zuidwest-Brabant in de 18de eeuw. Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*, Brussel, Gemeentekrediet van België, Historische Uitg. reeks in -8° nr. 79, 1989, p. 170–171.

tussen het begraven worden in stro of in een doodskist.⁹⁸ Het begraven in stro bracht mee dat men begraven werd zonder kerkelijke ceremonie in het algemeen en zonder mis in het bijzonder. De toen en later nog levendige afkeer voor het hospitaal blijkt veel te maken te hebben met deze discriminerende handelswijze. Zoals Ariës beschrijft, was parallel met de idee van het vagevuur en de mogelijkheden om het verblijf aldaar te verkorten, de nadruk van het eenvoudige begrafenisritueel (absoutes) komen te liggen op de missen.⁹⁹ Die waren erg belangrijk geworden, belangrijker blijkbaar dan de sacramenten der stervenden of althans de biecht, die de zieke in het hospitaal had gesproken. Eén gelezen begrafenis mis was bijgevolg de minimumceremonie die men zich wenste. Sommige armen probeerden dan ook al bedelend het bedrag voor een kist bijeen te krijgen. Dit bracht dan weer anderen op de idee dit als bedelvoorwendsel te gebruiken. Nog anderen verkochten hun kleren of huisraad om het nodige bedrag bijeen te krijgen, wat in het nadeel van de dissen was. De dissen hadden daarom de gewoonte aangenomen voor hun overleden parochianen doodskisten naar het hospitaal te zenden. Op een bepaald ogenblik volstond dit niet langer voor het hospitaal. Het eiste nog 11 schellingen bovenop. Werden ze niet betaald, dan werd niet alleen geen dienst opgedragen, maar werd zelfs de kist teruggezonden.¹⁰⁰

Dit risico om zonder mis begraven te worden, verklaart het ontstaan van misstichtingen voor de zogenaamde *strolijken*. De belangrijkste was deze die via kanunnik De Vos ingesteld was door een onbekende weldoenster met ingang van 1745. En in de ziekenzalen zelf hing een offerbus onder een Caritastafereeltje waarop het kerkhofkapelletje met een strolijk.¹⁰¹ Stichting en offerbus moesten het mogelijk maken

98. Ph. ARIES, *L'homme devant la mort*, Parijs, 1977, p. 87–96, 169, 204–205. Zie ook F. LEBRUN, *Les hommes et la mort en Anjou aux 17e et 18e siècles; essai de démographie et de psychologie historiques*, Parijs–Den Haag, 1971 (Civilisations et sociétés, 25), p. 459–460, waar blijkt dat het begraven worden in een kist niet vanzelfsprekend was. Daarop wijst b.v. de verplichting voor de pastoors in elke kerk twee lijk-kisten ter beschikking te hebben voor het vervoer van arme lijken naar de begraafplaats.

99. Ph. ARIES, *a.w.*, p. 152 e.v.

100. S.J. Varia nr. 138 (1758) en SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690–1761 (1758); reglement 31 augustus 1761 in S.J. rek. nr. 504.

101. Cfr. Beerblock "Gezicht in de oude ziekenzalen" in *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 419–420. Afbeelding en tekst *Caritate tot het celebreren van missen voor de gelovige zielen wiens lichaemen in strooij begraven sijn. Bidt voor hun* hadden de bedoeling de voorbijgangers tot het geven van aalmoezen aan te zetten.

dat ook voor de armen die niet in een kist op het hospitaalkerkhof werden begraven, de *strolijken*, toch een mis werd opgedragen. Maximum 50 *strolijken* konden dankzij deze stichting jaarlijks met een mis begraven worden. Vandaar dat de pastoor hun aantal zorgvuldig in de begrafenisregisters noteerde, die hij krachtens het eeuwig edict, zoals ook de doop- en huwelijksregisters, moest bijhouden. Indien het aantal van 50 niet bereikt werd, moesten 25 missen gelezen worden voor de zielen van de armen op hetzelfde kerkhof begraven die het langst in het vagevuur verbleven.¹⁰² Uit tabel nr. 2 blijkt dat hoe meer sterfgevallen er in absolute cijfers waren, m.a.w. hoe groter de crisistoestand, hoe talrijker ook de *strolijken* of totaal berooiden.

TABEL nr. 2. - Tabel van de overlijdens en de *strolijken* in het Sint-Janshospitaal 1783-1789.

Jaar	Aantal overlijdens	Aantal strolijken	Verhouding % strolijken t.o. overlijdens
1783	242	52	21,5
1784	180	25	13,8
1785	158	21	13,3
1786	152	16	10,5
1787	160	10	6,25
1788	149	11	7,4
1789	179	19	10,6

De armen werden steeds begraven in het armengraf¹⁰³, zusters tot 1784 in de kerk. Het edict van 26 juni 1784 van Jozef II verbood zowel het een als het ander: vanaf 1 november dienden de kerkhoven buiten de steden en dorpen te worden aangelegd. In 1790 werd nog

102. S.J. Rek. 1744-1745 f°61 v°-62; zie ook het handboek van pastoor Kinjedt (archief van de zusters van Sint-Jan) p. 68-69, waar nog andere stichtingen ten voordele van de *strolijken* worden vermeld.

103. Op het schilderij "Gezicht op de westgevels van de oude ziekenzalen" is een draagberrie met lijkstaf afgebeeld die even later ergens onder de bomen zal begraven worden (Brugge Sint-Janshospitaal, Inventaris C.O.O., p. 307); zie de catalogoog: *Sint-Janshospitaal 1188/1976*, p. 416-417 waar het ook is afgebeeld; Ph. ARIES, *Essais sur l'histoire de la mort*, p. 143-144.

even uitzondering op deze regeling gemaakt, maar daarna gold - wat de grote steden betrof - de nieuwe wet¹⁰⁴.

De meeste zieken konden het hospitaal levend verlaten. Dankzij een stichting uit 1687 kregen zij een fooi of handgeld die ze in staat moest stellen die eerste dag door te komen.¹⁰⁵ Dit is opnieuw een aanduiding van het feit dat wie zijn toevlucht tot het hospitaal moest nemen, iemand zonder reserves was, die van dag tot dag in zijn levensonderhoud moest voorzien.

4. Het niet-geneeskundig personeel: zusters, lekenpersoneel en hospitaalpastoor

Wie verstrekke al deze zorgen ? Een deel van het niet-geneeskundig personeel kwam terloops reeds ter sprake, nl. de zusters¹⁰⁶ en het lekdienstpersoneel. Dat de zusters geen specifieke opleiding hadden ligt voor de hand. Verpleegsteropleidingen kwamen eerst op het einde van de 19de en begin van de 20ste eeuw tot stand.¹⁰⁷ De zusters leerden al doende. Om het noviciaat aan te vangen, was het akkoord van de schepenen noodzakelijk.¹⁰⁸ Welke voorwaarden werden aan de kandidaten gesteld ? Ze moesten van onbesproken

104. Over de tegenstand tegen het nieuwe kerkhof A. VANDEWALLE, *De 19de-eeuwse centrale begraafplaats van Brugge*, in Brugs Ommeland, 26, 1986, afl. 4. Heel veel aanduidingen vindt men ook bij Jozef VANWALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen*, passim. Over die kerkhofkwestie zie ook Ph. ARIES, *Essais sur l'histoire de la mort en occident du Moyen Age à nos jours*, Parijs, 1975, p. 123-131.

105. S.J. Varia nr. 95 (1687) en SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761 (1758). De stichting was te danken aan de gezusters Vander Meulen. Tot 6 gulden per week kon de overste uitdelen.

106. Zie ook J. GELDHOF, *De kloostergemeenschap van het Sint-Janshospitaal, 1459-1975*, in *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 169-188.

107. Cora BAKKER-VAN DER KOOIJ, *De maatschappelijke positie van verpleegsters in de periode 1880-1940*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 96, 1983, p. 454-475; *750 jaar Gasthuis op 't Elzenveld*, p. 216; K. VELLE, *Kerk, geneeskunde en gezondheidszorg in de 19de en het begin van de 20ste eeuw*, in *Het Verbond der verzorgingsinstellingen 1938-1988*, Leuven, 1988, p. 57-59.

108. Dit was een voorschrift waaraan de meesteressen zich zeer moeilijk hielden. Steeds opnieuw aanvaardden zij eigenmachtig nieuwe zusters zonder goedkeuring van de schepenen en vergaten daarbij de bruidschat in rekening te brengen. Alle achttiende-eeuwse reglementen (1732, 1740, 1761) hamerden daarop. Ondanks alle geloften was ook het houden van een zwarte kas een onuitroeibare gewoonte.

naam en faam zijn en geschikt, d.w.z. gezond en zonder handicaps. Het hospitaalwerk was immers zwaar. Het hospitaal kon zich geen overvloedige monden permitteren. Ook moesten de kandidaten in de groep functioneren. Daarom was na het "proefjaar" of noviciaat het akkoord van de reeds aanwezige zusters noodzakelijk. De minimumleeftijd was volgens het reglement van 1459 15 jaar, in 1598 was dit 18 jaar. Volgens het edict van 13 mei 1771 moest de leeftijd van 25 jaar bereikt zijn vooraleer kloostergeloften afgelegd mochten worden.¹⁰⁹ Hospitaalzusters maakten hierop een uitzondering. Men was van oordeel dat het noodzakelijk was vroeg met de opleiding van hospitaalzuster te starten, wilde men een goed resultaat bekomen. Vooral het waken zou men moeilijker op 25 dan op 18 à 19 jarige leeftijd aanleren.¹¹⁰

Dag en nacht was personeel in de ziekenzaal aanwezig. De zusters die de zieken moesten oppassen, de zgn. *rekezusters*, werden aangewezen door de meesters. 's Nachts werden voor de waakdienst twee zusters bij rolbeurt aangewezen. Ze werden in de ziekenzalen geassisteerd door *rekeknachten* en een meid. Dat de *rekeknachten* instonden voor de verzorging van de mannelijke patiënten zoals te Aalst, is niet het geval. Bepaalde uitlatingen, b.v. de bewondering van de soldaten gekwetst bij het beleg van Oostende¹¹¹ en de vaststelling van buitenstaanders dat de zusters zelf de zieken verzorgen, laten eerder het tegenovergestelde veronderstellen. Uit de getuigenissen naar aanleiding van moeilijkheden met Franse soldaten in het begin van de 18de eeuw komt duidelijk naar voor dat niet alleen de dienstknachten, maar ook de zusters en de dienstmeid instonden voor hun verzorging.¹¹²

Het zware en wellicht ook het onaangename werk was voor de knechten weggelegd. Dit gold evenzeer voor de meid. Zoals Beerblock het

109. J. GELDHOF, *De kloostergemeenschap van het Sint-Janshospitaal, 1459-1975*, p. 177.

110. ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934 A, enquête bij de Zwartzusters.

111. A. VIAENE, *Brugge Hospitaalstad gedurende het beleg van Oostende 1601-1602*, in *Biekorf*, 57, 1956, p. 13; M. CLOET, *Karel-Filips de Rodoan en het bisdom Brugge tijdens zijn episcopaat (1602-1616)*, Verhandelingen van de Kon. Vl. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Kl. der Lett. nr. 67, Brussel, 1970, p. 191.

112. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761.

afbeeldde, was zij het die met een kruiwagen het voedsel aanbracht dat de zusters zouden verdelen. De *rekeknechten* haalden de zieken per ziekendraagstoel, voor zover de disknappen dit niet deden.¹¹³ Ook de portier was bij de ziekdienst betrokken. Hij hielp de *rekeknechten* o.m. bij het begraven.

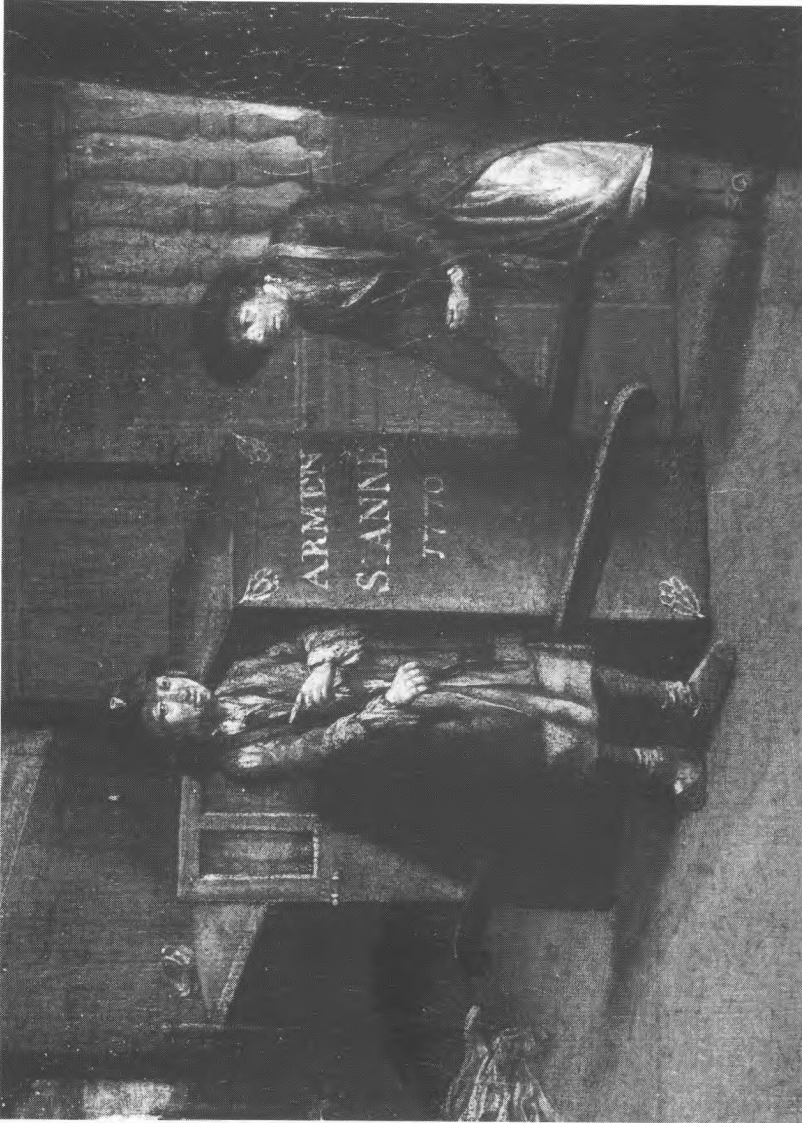
De omvang van het verzorgend personeel, zowel zusters als dienstpersoneel, werd bepaald in functie van het aantal zieken.¹¹⁴ In de tweede helft van de achttiende eeuw waren er gewoonlijk een twintigtal zusters novicen inbegrepen en twee *rekeknechten*. Werden de zieken talrijker, wat het geval was vanaf 1760-61, dan werd meer dienstpersoneel geëngageerd. Wanneer te weinig zusters effectief konden ingezet worden, wat het geval was in 1734,¹¹⁵ werd een extra zuster aanvaard. Men heeft de indruk dat er een bepaalde verhouding verpleegden/verplegers als ideaal of ten minste als aanvaardbaar gold. Maar het is moeilijk daar een exact cijfer op te kleven. We kennen slechts nu en dan het ziekenaantal en weten niet hoeveel zusters zich effectief met verzorging inlieten of m.a.w. *rekezusters* waren.¹¹⁶ In de tweede helft van de 18de eeuw kan het aantal zieken op basis van het beddenaantal op een 100-tal, maximaal 112 geschat worden, terwijl er een twintigtal zusters waren. Sommige onder hen kunnen zich zeker niet met de eigenlijke ziekenverzorging bezig gehouden hebben; omgekeerd waren er een tweetal ziekenknechten en een

113. S.J. rek. 1576-77; 1582-83; 1665; 1674. Dit moest gratis gebeuren, regel die vaak overtreden werd. De knechten vroegen een niet geringe extravergoeding, tot grote mistevredenheid van de dissens die voor deze kosten moesten opdraaien. Misschien was dit de reden waarom de dissens zelf draagstoelen hebben aangeschaft: *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 714 en S.J. Varia nr. 87 (ca. 1665 en 1674). Deze van de Sint-Gillisparochie en van het hospitaal bleven bewaard. Over de draagstoel zie ook J. OCKELEY, *De gasthuiszusters en hun ziekenzorg*, p. 613 noot 206.

114. Zo mochten er in 1573, wanneer er slechts een 12 à 14 zusters waren, vier knapen en één meid voor het werk in de ziekenzalen aanvaard worden.

115. Op dat ogenblik waren er immers 2 à 3 die het niet meer aankonden (impotente) en 3 jubilanten of zusters die een kloosterstaat van 50 jaar hadden. Slechts een 15-tal effectieven bleven bijgevolg over.

116. Een maximum is nooit expliciet vastgelegd. De magistraat stond er op zelf te beslissen over nieuwe kandidaten en aldus het aantal in de hand te houden. Het hospitaal was er voor de arme zieken en niet voor de religieuzen. De niet denkbeeldige omvorming tot een contemplatief klooster moest vermeden worden: cfr. P. BONENFANT, *Le problème*, p. 185-186. Een overlijden werd meestal door een intrede gevolgd, zodat het niet verantwoord is op basis hiervan van een evolutie in de roepingen te gewagen.

Afb. 3. - Het vervoeren van de zieken naar Sint-Jan gebeurde per draagstoel. Behalve het hospitaal beschikten ook de armendissen of armentafels over dergelijke draagstoelen. (Detail Beerblock's "Gezicht in de oude ziekenzalen," Memlingmuseum - Sint-Janshospitaal, Stedelijke Musea Brugge, Inv. nr. 0.SJ160.1; foto Jan Breyne).

ziekenmeid. Er waren met andere woorden ongeveer twintig personen inzetbaar voor een honderdtal zieken, of één voor vijf. Ook te Aalst werd één zuster voor vijf zieken als een goede en na te streven verhouding beschouwd.¹¹⁷ En dezelfde verhouding was in het Parijse Hôtel-Dieu van kracht.¹¹⁸ In andere hospitalen was het religieus personeel soms even talrijk als de zieken. Dit was b.v. het geval te Leuven in 1751 wanneer er 29 zusters en 36 zieken waren. Op het einde van de 18de eeuw lag de verhouding voor Bergen op 1 tegen 3, voor Leuven op 1 tegen 2,25 en voor Luik op 1 tegen 2 of 3.¹¹⁹ De Raadsheren-fiscaal beoordeelden in 1784 de verhouding zusters/zieken te Brugge - op dat ogenblik 20 tegen 94 - dan ook als goed. De zusters waren niet te talrijk.

Traditioneel werd de hospitaalpastoor een belangrijke rol toegekend. Illustratief voor zijn positie was dat reeds in de 12de eeuw een hospitaalpriester noodzakelijk werd geacht. In de middeleeuwen moest de zieke bij zijn opname zijn biecht spreken. Het grootste deel van de ziekenzorg bestond immers uit zielzorg en meer bepaald het voorbereiden op de dood. De priester moest daarom steeds beschikbaar zijn en woonde bijgevolg binnen het hospitaalcomplex. In de 18de eeuw blijkt het biechtspreken bij de opname niet meer verplicht te zijn, wel bij stervensgevaar (*in periculo mortis*) en verder eenmaal per jaar. Hij moest in het hospitaal wonen, wat b.v. niet van de geneesheren gevraagd werd. Van hem werd dus nog steeds op de eerste plaats stervensbegeleiding verwacht. Verder moest hij instaan voor het verrichten van de kerkelijke diensten en het begraven van de overledenen.¹²⁰ Dit laatste deed hij slechts voor wie voldoende naliet of voor wie betaald werd, zoals de stichting ten voordele van de *strolijken* ons leerde. Bij deze begrafenissen van lijken in stro moest hij meegaan *naer de groote pit tot toesicht om dat de dooden wel souden gedeckt zyn*.¹²¹

117. G. MARÉCHAL, *Gezondheidszorgen*, p. 50.

118. *Histoire des hôpitaux en France*, p. 242.

119. C. BRUNEEL, *Malades et défunts*, p. 9; É.HÉLIN, *Équipement hospitalier sous l'ancien régime. Le cas de Liège*, p. 40 en 43.

120. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761 (1758). Iedere vrijdag kwam bovendien een Jezuïet biechthoren zodat de zieken *liberteyt van conscientie hadden* (ibidem).

121. J. GELDHOF, *De kloostergemeenschap van het Sint-Janshospitaal, 1459-1975*, p. 191.

In het laatste kwart van de 18de eeuw speelde de pastoor ook een administratieve rol. Hij hield de ziekenregisters bij waarin hij de zieken met naam en toenaam, verblijfplaats, dag van opname en vertrek of overlijden noteerde. Dit was reeds de opdracht van de hospitaalpastoor in het midden van de 17de eeuw geweest,¹²² maar die werd niet volgehouden. In het midden van de 18de eeuw b.v. gebeurde dit door een der *domestieken* (knechten).¹²³ Op het einde van de 18de eeuw werd dit door de toenmalige pastoor, Willem Kinjedt, heel stipt uitgevoerd. Hij vond dit zo belangrijk dat hij er zelfs een speciale stichting voor over had. In het verslag van de Raadsherenfiscaal van 1783 werd hij erg positief beoordeeld: *un curé très zélé qui luy est propre, qui demeure dans l'enclos et qui administre les sacrements aux malades de nuit comme de jour selon l'exigence*.¹²⁴ Naast zijn administratieve taak, die wellicht samenhang met de verplichting de registers van dopen, huwelijken en overlijdens bij te houden, bleef zijn eerste opdracht van geestelijke aard: bijstaan van de zieken en ze zelfs zo nodig bekeren.¹²⁵

5. Het geneeskundig personeel: bevoegdheden, taken en waardering

Speelden artsen of - algemener gesteld - geneeskundigen, die heilende of hygiënische zorgen aan zieken verstrekten, een rol en zo ja in welke mate en op welke gebieden? Geneeskundigen waren er in de 18de eeuw, maar voor het Brugse Sint-Janshospitaal was dit geen nieuwigheid. Zo voorzag het oudste document - het reglement van 1188 - reeds de mogelijkheid dat een patiënt door een geneesheer kon onderzocht worden. Het hospitaal kon nl. tussenkomen in de kosten van het geneeskundig onderzoek, indien een patiënt zo ziek was dat hij geneeskundige zorgen behoefde en zo arm dat hij ze niet kon betalen.¹²⁶ Op dat ogenblik genoot men dus niet automatisch van geneeskundige zorgen. In de 13de eeuw was dit reeds

122. *Ibidem*, p. 189-191.

123. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761 (1758).

124. ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934 A nr. 10.

125. R. SIMON-SANDRAS, *Les curés à la fin de l'Ancien Régime. Série sciences historiques*, n° 25, Parijs, 1988, p. 54 en 80.

126. G. MARÉCHAL, *Het Sint-Janshospitaal in de eerste eeuwen van zijn bestaan*, p. 63.

anders. Heelmeesters-chirurgijnen en barbiers waren toen verbonden aan het hospitaal.¹²⁷

Ook de barbier of baardmaker werd tot de geneeskundigen gerekend. Hij schoor de broeders en zieken, behandelde verwondingen en kwetsuren en deed vooral aan aderlaten. Aderlaten was een van de meest voorkomende therapeutische en preventieve middelen: het middel bij uitstek tegen vele kwalen.¹²⁸ Relatief vlug moest de barbier echter heelkundig terrein prijs geven ten voordele van de chirurgijn of heelmeester. Vanaf de 14de eeuw maakten barbiers en heelmeesters deel uit van hetzelfde ambacht. De beroepsgroep van de barbiers werd opgeslorpt door de heelmeesters, die uit het barbierswerk het gros van hun inkomsten haalden. We hebben m.a.w. met heelmeesters-barbiers te maken.¹²⁹ Onder de groepen vertegenwoordigd in het *Collegium Medicum* - ontstaan in 1760 - was er dan ook van barbiers geen sprake meer. Op het einde van het ancien régime kwam de barbier in het hospitaal noch onder de geneeskundigen, noch onder het dienstpersoneel voor.

De chirurgijn was de technicus, de uitvoerder, de toepasser van de therapie. Alles wat een manuele handeling of het gebruik van een instrument vereiste was zijn terrein. Aderlaten, breuken zetten, wonden en uitwendige gezwollen en kwalen helen, het verrichten van heelkundige ingrepen zoals het afzetten van ledematen, behoorden tot zijn bevoegdheid. De opsomming van de examenstof voor toekomstige chirurgijnen in het reglement van het *Collegium Medicum* omschrijft hun vakgebied goed: *d'ontlettinghe, geswillen, wonden, sweeringe, breucken, verstuyckkinge ende handtwerken*.¹³⁰

Chirurgijnen of heelmeesters waren ambachtslui. Zoals elke ambachtsman moesten zij slagen in een meesterproef vooraleer zelfstandig te mogen werken. De meesterproef, een vorm van examen, verliep vanaf 1760 onder toezicht van het pas opgerichte *Collegium Medicum*. Tot in de

127. Ze worden vermeld vanaf de oudste rekeningen (1280).

128. Zie b.v. *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 405.

129. Cfr. C. BRUNEEL, *Du barbier à l'artiste: les tentatives de réforme du métier des chirurgiens bruxellois au XVIIIe siècle*, in A.B.V.H.G., XXIII-XXIV, 1985-1986, p. 5-32 en de overvloedige literatuur aldaar; *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 375.

130. Reglement van het Collegium Medicum van Brugge, 21 juli 1760 (Brugge 1776) art. XVIII.

19de eeuw waren er heelmeesters-chirurgijnen, in de betekenis van niet-universitair geschoolde geneeskundigen, actief in Sint-Jan. Met de wet op het onderwijs van 23 sept. 1835 mocht dit onderricht nog uitsluitend door de universiteiten worden verstrekt.

De arts, de geneesheer, had een voornamelijk theoretische opleiding aan de universiteit gekregen. Daar was weinig plaats voor experiment en vernieuwing. Zieken kwamen er nauwelijks aan te pas. Geneeskunde was meer letterkundige kritiek, tekstverklaring en commentaar van antieke voorgangers dan gesteund op empirische waarnemingen. Ze had meer op met chiromantie, bijgeloof en sterrenwichelarij dan met wetenschap. De eerste heel schuchtere aanzetten voor een meer wetenschappelijke geneeskunde, met o.m. een invraagstellen van de urinekijkerij deed zich eerst in de 16de eeuw voor en zou langzamerhand toenemen.¹³¹ Het belang van de praktijk in het universitair onderwijs vond zijn eerste bevestiging met de hervorming van Jozef II in 1788.¹³²

Hebben we een idee van de theoretische taken van heelmeester en geneesheer, daarmee hebben we nog geen antwoord op de vraag wat ze effectief in het hospitaal deden, welke behandelingen ze toepasten, hoeveel tijd ze er besteedden, met hoeveel ze waren. De hospitaalbronnen vermelden wel het aantal geneeskundigen en hun honoraria, maar een omschrijving van hun taken, in een contract b.v., of de verwachte kwaliteit ervan, ontbreekt. Slechts onrechtstreeks zijn er enkele aanduidingen. Het onderscheid in beider bevoegdheden was in de 18de eeuw nog altijd actueel: zieken werden bezocht door de geneesheer, gekwetsten en uitwendige kwalen werden behandeld door de chirurgijn. Om een diagnose te stellen stond de geneesheer weinig anders

131. A.M. LUYENDIJK-ELSHOUT, *De duisternis rondom Vesalius. Het veranderend patroon der geneeskunde in de Lage Landen in de zestiende eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 85/3, 1972, p. 390-409; L. ELAUT, *Boudewijn Ronsse (Balduinus Ronssaeus): dekadentie van de humanistische geneeskunde tijdens de zestiende eeuw in Nederland*, *ibid.*, p. 410-417; G. MARÉCHAL, *Het Sint-Janshospitaal in de eerste eeuwen van zijn bestaan*, p. 63-67; A. DEWITTE, *De geneeskunde te Brugge in de middeleeuwen*, in *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 113-129; A. VAN DEN BON, *De dokters en de chirurgen vanaf de 16de eeuw tot heden*, in *ibid.*, p. 131-139.

132. C. BRUNEEL, *La faculté de médecine de Louvain dans le dernier quart du XVIIIe siècle*. In *La formation du médecin des lumières au laboratoire*. Actes du colloque du 9 décembre 1988, éd. par C. Bruneel et P. Servais, Trav. de la faculté de philosophie et lettres de l'univ. catholique de Louvain, XXXVII (Centre d'histoire des sciences et des techniques. Sources et travaux, IV), Louvain-La-Neuve, 1989, p. 25.

ter beschikking dan de uiterlijke kenmerken van de zieke bestude-
ren. Het traditionele piskijken (*besiene van den oryne*) had het toen
moeten afleggen tegen het polsvoelen. Het is ook een polsvoelende
arts die door Beerblock afgebeeld is op het schilderij "Gezicht in de
oude ziekenzalen", niet meer de piskijker.¹³³ Bij Franse soldaten die
ziekten voorwendden die niet door het pols voelen op te sporen
waren, stonden ze dan ook machteloos.¹³⁴ Het voorschrijven van
medicijnen mocht enkel door afgestudeerden van de universiteiten,
de bereiding enkel door apothekers.

Het verzorgen van verwondingen, het opereren waaronder het afzet-
ten van armen en benen van patiënten in het hospitaal, was
chirurgijnswerk.¹³⁵ De chirurgijnen tapten bij een patient tot drie-
maal toe het *rommelwaeter* af.¹³⁶ Wanneer onder invloed van de
contrareformatie veel belang werd gehecht aan het doopsel, was het
de chirurgijn die de overleden zwangere vrouwen moest opensnijden
om de vrucht te kunnen dopen.¹³⁷ Geleidelijk aan werd hij ook meer
betrokken bij bevallingen, wat eeuwenlang een zuivere vrouwen-
aangelegenheid was geweest. Nog in het midden van de 18de eeuw
werden door de zusters uitsluitend vroedvrouwen geconsulteerd om
te oordelen over het zwanger zijn van zieken.¹³⁸ Maar wanneer op het
einde van de eeuw ook kraamvrouwen in het hospitaal aanvaard
werden om te bevallen, wat vroeger niet het geval was, werd geen
vroedvrouw aangeworven. Dit werd de taak van de chirurgijn.¹³⁹

133. Over de uroscopie zie o.m. A. VAN DEN BON, *Het achthonderd jaar oud Sint-Janshospitaal van de stad Brugge*, p. 221-242.

134. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761 (1704).

135. Overlijdensregister op 11 dec. 1792: van een 28 jarige *eius tibia a 15 diebus fuit amputata*.

136. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761 (1757).

137. Daar een erg gekwetste vrouw beweerde zwanger te zijn, beval het schepen-
college de chirurgijn(en) in het hospitaal te blijven "*om als de doodt haer saude genadert
hebben, ja selfs bij naghte. Op den eersten naght naer de ordinancie is die vrouwe
overleden ende gehopent sijnde van de surigins en hebben geen vrught gevonden dan
alleen een accident in den derm genamt den colom*": S.J. Varia nr. 138 (1758).

138. S.J. Varia nr. 138 (passim).

139. S.J. Resolutieboek F 6 f°90: *...alle chirurgicale dienst ... inbegrepen daccoussementen
van vrouwen hun binnen den hospitale bevindende*; b.v. bij bevalling werd de boreling
gedoopt door de chirurgijn: overlijdensregister jan. 1790; of een kind werd onmid-
dellijk na zijn geboorte gedoopt door de knecht van de chirurgijn: doopregister 6 jan.
1790.

Afb. 4. - Een ziekenhuiscène op een buffetkast gemaakt voor Sint-Jan in 1678. Afgebeeld zijn o.m. zieken alleen of met twee per bed, zusters en bezoekers die de zieken te drinken geven, een chirurgijn die een zieke heelt en een geneesheer die overlegt met de ziekenzuster. (Memlingmuseum - Sint-Janshospitaal, Stedelijke Musea Brugge, Inv. nr. 0.SJ80.VII; foto K.I.K. B 12742751).

Was het aanvankelijk zo dat vroedvrouwen in moeilijke gevallen de assistentie van één of meer chirurgijnen moesten inroepen, op het einde van de 18de eeuw heeft de chirurgijn, in de steden althans, de vroedvrouwen volkomen naar de achtergrond gedrongen.¹⁴⁰ Het feit dat hij chirurgisch mocht en kon ingrijpen, dat hij de wetenschap vertegenwoordigde, een opleiding had genoten die soms door de overheid¹⁴¹, soms door privé-personen¹⁴² georganiseerd was, was daar niet vreemd aan.¹⁴³ We staan hier voor een voorbeeld van professionalisering: een andere aanpak van de verloskunde onder invloed van een populationistische politiek.¹⁴⁴

Een ander operatief ingrijpen was het steensnijden. Deze techniek om stenen uit de gal, nieren enz. te verwijderen, was berucht om zijn vaak dodelijke afloop. Het was een specialiteit die niet door alle heelmeesters werd uitgevoerd, maar door heelmeesters-operateurs die enkele malen per jaar de stad aandeden. Gezien de grotere risico's waren er ook hogere vergoedingen aan verbonden. Voor deze operatie, zoals voor alle andere, was de toelating van het stadsbestuur vereist. Wanneer niet op de specialisten gewacht kon worden, durfden de hospitaalchirurgijnen ze ook aan, mits zij dezelfde financiële vergoeding kregen, dus bovenop hun gewone honorarium. Dergelijke ingrepen waren duidelijk niet in hun normale taak begrepen.¹⁴⁵

140. C. BRUNEEL, *La mortalité*, p. 178-180; C. VAN DEN BROEKE, *Vrijen en vrouwen van de middeleeuwen tot heden*, Brussel-Amsterdam, 1986, p. 111-114.

141. Cfr. E.G.R. OSSIEUR, *J.B. Jacobs, verloskundige en auteur (1734-1790)*, in H.M.G.O.G., nieuwe reeks, XXVI, 1972, p. 69-91.

142. M. VANHAMME, *Documents concernant l'enseignement de l'obstétrique et le problème de la maternité aux Pays-Bas autrichiens*, in Hand. Kon. Comm. Geschiedenis, CVIII, 1943, p. 41-59.

143. J. CÉLIS, *Sages-femmes et accoucheurs: l'obstétrique populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, in *Annales E.S.C.*, 32 n°5, oct. 1977, p. 927-957; Id., *La sage-femme ou le médecin: une nouvelle conception de la vie*, Parijs, 1988; Id., *La naissance a une histoire*, Luik, 1986.

144. M. LAGET, *Naissances, l'accouchement avant l'âge de la clinique*, Parijs, 1982, p. 62. Zie ook M. LAGET, *La naissance aux siècles classiques. Pratique des accouchements et attitudes collectives aux 17e et 18e siècles*, *Annales E.S.C.*, 31, 1976, p. 831-832 en 32, 1977, p. 974.

145. SAB reeks 249: Sint-Janshospitaal, pf. 1690-1761. Dit stuk is niet gedateerd, maar daar Cornelis Kelderman (1667-1710) en Pieter Lambiot (1649-1728) toen hospitaalchirurgijn waren, zijn 1667-1710 de uiterste data.

Soms opereerden de gespecialiseerde steensnijders in het hospitaal.¹⁴⁶ Na de ingreep mochten de hospitaalchirurgijnen voor de verdere verzorging instaan.¹⁴⁷

Voor deze taken stonden in de 18de eeuw - en dit tot in het begin van de 20ste eeuw¹⁴⁸ - twee chirurgijnen en twee geneesheren in. Vanaf de 13de eeuw was er onafgebroken een chirurgijn-heelmeester (en een barbier) verbonden aan het hospitaal. Zeker vanaf het midden van de 17de eeuw waren er twee. Vanaf 1600 was één geneesheer tegen een vast honorarium aan het hospitaal verbonden. Voordien kwam hij enkel op verzoek, voor een individuele raadpleging voor een broeder, zuster, dienstpersoneelslid en vanaf de 16de eeuw ook meer en meer voor opgenomen armen. Een tweede geneesheer werd aangesteld in 1641 opdat de zieken dagelijks zouden *gevisiteert ende besoght* worden. De toen in functie zijnde arts bezocht de zieken immers maar om de andere dag.¹⁴⁹ De toename van geneesheren was te danken aan de oprichting van de universiteit te Leuven in 1425. Aspirant-geneesheren moesten nu niet meer naar het buitenland om hun doctorsbulle te behalen. In de 18de eeuw zou trouwens niemand in Vlaanderen de functie van geneesheer mogen uitoefenen, indien hij de graad van doctor of licentiaat niet aan de Leuvense universiteit had behaald. Leuven behield dit monopolie tot 1786.¹⁵⁰ Zo dacht de overheid van de rechtgelovigheid van de geneesheren verzekerd te zijn.

Hoeveel tijd besteedden ze ? Er werd reeds vermeld dat de universitair geschoolden slechts om de andere dag de zieken bezochten. De chirurgijnen daarentegen kwamen vermoedelijk iedere dag, samen

146. B.v. in 1745 had meester-chirurgijn Louis Pathou twee kinderen geopereerd die de ingreep niet overleefden. Het stadsbestuur vroeg daarop een geschreven verslag aan stadsgeneesheer en -chirurgijn: SAB reeks XII portef. nr. 234.

147. B.v. S.J. Resolutieboek F 2 f°4 en F 4 1 sept. 1741 en handboeken hospitaalmeesteres 1721-22, 1724-25, 1726-27 en 1760 (op kosten van het Vrije).

148. Wel werd in 1829 het korps uitgebreid met een "hulp voor vroedkunde" en in 1865 waren er behalve de twee artsen en de twee chirurgijnen nog twee hulpchirurgijnen: *Na het oude Sint-Jans reeds tien jaar A.Z.*, eindred. H. LOBELLE-CALUWÉ, Brugge 1987, p. 33.

149. S.J. Resolutieboek F 2 f°23.

150. Placc. VI. IV, p. 37: 18 aug. 1732; V, p. 900: 14 febr. 1749; C. BRUNEEL, *La faculté*, p. 24.

en bovendien vergezeld van hun eventuele knechten.¹⁵¹ In 1725 besliste de magistraat om bezuinigingsredenen dat nog slechts één geneesheer en één chirurgijn titelvoerend zouden zijn, elk bijgestaan door een “secourant”. De titulatuur zou kunnen laten vermoeden dat de geneesheren voortaan samen kwamen, zoals de chirurgijnen, en dit was eenmaal per dag rond tien uur in de ochtend en dit enkel op de wekdagen. Maar ten onrechte. In 1783 deden ze nog steeds om beurten dienst.¹⁵² Op het schilderij van Beerblock van 1778 is dan ook terecht één geneesheer afgebeeld die de pols neemt van een zieke.

In de eerste helft van de 19de eeuw gebeurde de taakverdeling volgens het geslacht: één arts en één chirurgijn verzorgden de vrouwen (in de vrouwenafdeling ondergebracht), de andere arts en chirurgijn stonden in voor de mannenafdeling.¹⁵³ Het kan zijn dat deze taakverdeling van in de 18de eeuw dateerde, maar er zijn geen expliciete aanduidingen voor. Voor de rest van de dag en tijdens de nacht stond geen geneeskundige ter beschikking. Vandaar het uitdrukkelijke bevel van de schepenen dat de chirurgijn bij een stervende en vermeend zwangere vrouw moest blijven, eventueel zelfs ‘s nachts.¹⁵⁴ Wanneer de Fransen het doktersbezoek tweemaal per dag wilden laten gebeuren, vonden zuster-overste en zuster-apotheker dit overbodig. Het “aloud” gebruik van één bezoek per dag volstond volgens hen.¹⁵⁵ Moeilijker is de vraag te beantwoorden wat zo’n bezoek inhield. De geneeskundigen kwamen om tien uur, maar hoelang bleven ze ?¹⁵⁶ In welke mate was dat bezoek meer dan een vluchtig contact met de verantwoordelijke ziekenzuster ? Buiten hun activiteit in het hospitaal hadden ze nog heel wat andere taken, zoals we hierna zullen zien. Maar in weerwil van deze cumuls dient gezegd dat vier geneeskundigen voor 100 à 112 bedden waarin meestal niet meer pa-

151. B.v. S.J. Handboeken hospitaalmeesteres van 1669-1670 en 1670-1671 en hoger voetnoot 139; ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934 A: *mais les chirurgiens y sont toujours à deux.*

152. ARA Oostenrijkse Geheime Raad nr. 934 A n°10.

153. *Na het oude Sint-Jans reeds tien jaar A.Z.*, p. 19.

154. Zie hoger noot 137.

155. S.J. F 6 f°116-116 v° (3 mei 1793).

156. Dezelfde uren waren in 1773 in voege in het Bijlokehospitaal te Gent. Misschien was dit ook toen ook te Brugge het geval: E. OSSIEUR, *J.B. Jacobs, chirurgijn...*, p. 77.

tiënten lagen, en die vaak dagenlang dezelfde waren, niet weinig was. Te Antwerpen waren er voor een gelijkaardige capaciteit van een goede honderd bedden twee chirurgijnen en één arts.¹⁵⁷ Er was inderdaad een lichtjes paradoxale toestand dat de armen in het hospitaal meer geneeskundige zorgen kregen dan andere bevolkingsgroepen.¹⁵⁸ Een andere vraag is of de stand van de wetenschap voldoende ver gevorderd was om efficiënt te zijn in de ziektebestrijding? Was het inderdaad zo dat de verhoogde levensverwachting, de verlengde levensduur toen op de eerste plaats aan de toename van voedsel, het vermijden van risico's en aan de geboortebeperving te danken was, en niet aan de geneeskunde, of zelfs ondanks de geneeskunde?¹⁵⁹ In elk geval bleven de medische middelen eenvoudig. Ze kunnen grosso modo in drie categorieën ondergebracht worden: braakmiddelen, purgeermiddelen en bloedlatingen.¹⁶⁰ Van het instrumentarium dat goed uitgeruste, onderlegde en bemiddelde chirurgijnen ter beschikking stond,¹⁶¹ was er in de hospitaalbronnen amper een spoor. Wellicht brachten de chirurgen hun eigen uitrusting mee of werd die hen door de chirurgijnsgilde ter beschikking gesteld.¹⁶²

Het verstrekken van geneeskundige zorgen is slechts één aspect van de mogelijke taken van chirurgijn en arts. Naar analogie met de huidige toestand kan men zich afvragen of ze sleutelfiguren waren bij de opname en het ontslag van de zieken, in het bepalen van het algemeen beleid en de organisatie van de ziekdienst? Gaven ze leiding aan het verzorgend en verplegend personeel en aan de apothekers? Hoe ver stond men op deze weg van medicalisering?¹⁶³

157. 750 jaar Gasthuis op 't Elzeveld 1238-1988, p. 142.

158. C. BRUNEEL, *L'aurore de la médicalisation*, p. 8: in 1770 was er te Brugge één geneesheer voor 3.000 inwoners.

159. Cfr. Th. McKEOWN, *The role of medicine. Dream, mirage of nemesis?* Londen, 1976; Chr. VAN DEN BROEKE, *De medische consumptie sinds de 16e eeuw*, H.M.G.O.G., XXXIV, 1980, p. 145, 159, 163-165.

160. *Histoire des hôpitaux en France*, p. 257.

161. B.v. C. BRUNEEL, *Du barbier à l'artiste*, p. 6-7; Ch. HULPIAU, *Le métier des chirurgiens-barbiers à Namur, au XVIIIe siècle*, in A.B.V.H.G., XXIII-XXIV, 1985-1986, p. 44-45. I.v.m. de uitrusting van een barbier-chirurgijn, zie Geert HOORNAERT, *Uit de staat van goed van een Roeselaarse Barbier-Chirurgijn, 1698*, in: Vlaamse Stam, 24, 1988, p. 582-585, in het biz. p. 582-583.

162. Zoals te Ieper het geval was: P. BOEYNAEMS, *Het instrumentarium en de bibliotheek van de chirurgijnsgilde te Ieper in de 18de eeuw*, in: Scientiarium Historia, 4, 1962, p. 198-199.

163. Over dit probleem zie: K. VELLE, *Medikaliseren in België in historisch perspectief: een inleiding*, in B.T.F.G., 64, 1986, p. 256-285.

Over de noodzaak van opname beslisten de geneeskundigen in elk geval nog niet. Gekwetsten werden gestuurd door het stadsbestuur, zieken werden het gehele ancien régime door slechts aanvaard mits een getuigschrift van hun parochiepastoor.¹⁶⁴ Halfweg de 18de eeuw beseften de parochiepastoors dat dit niet erg logisch was. Maar hun wens dat de dissen daarvoor een geneesheer zouden aanstellen (en betalen), mocht niet baten.¹⁶⁵ Wanneer de hospitaalzusters tot de bevinding kwamen dat de pastoors personen hadden gestuurd die niet ziek waren (of niet arm), dan moesten niet de geneeskundigen, maar wel het stadsbestuur gewaarschuwd worden. Eens opgenomen had de arts meer over de zieke te zeggen. In 1761 verwierf hij ten slotte - ten gevolge van aanhoudende betwistingen tussen de zusters, zieken en de parochiepastoors - de autoriteit te beslissen over het ontslag van de patiënten. De behandelende geneesheer moest voortaan het attest verstrekken. Hij besliste m.a.w. over de duur van het verblijf in het hospitaal. Meteen blijkt zijn overwicht ook op de chirurgijn. En het treft dat die eerste stap samenvalt met de oprichting van het *Collegium Medicum* te Brugge, instelling die o.m. tot doel had misbruiken tegen te gaan en waardoor de autoriteit van de academisch geschoolde geneesheren over de andere medische groepen wettelijk werd geregeld.¹⁶⁶

Ook hun adviserende rol nam toe. Zo wilden geneesheren en chirurgijnen bij aanpassingswerken in 1781 dat een ruimte voorzien werd waar de ziekenbedden konden gelucht en gedroogd worden. Bovendien wezen ze erop dat die constructie niet teveel lucht in het hospitaal mocht benemen. Daarmee toonden ze op de hoogte te zijn van een

164. *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 370-371. Een keizerlijk decreet van 30 augustus 1773 maakte een einde aan decennialange discussies tussen de abdis van het Bijlokehospitaal en het stadsbestuur van Gent. Het bepaalde onder meer dat wie zich in het hospitaal aanbood in het bezit moest zijn van een attest waaruit bleek dat hij onvermogen was (afgeleverd door de pastoor of onderpastoor van de parochie) en een attest ondertekend door dokter of chirurgijn waaruit bleek dat hij niet leed aan een van ziekten die er niet werden behandeld: A. VAN HEDDEGHEM, *Een middeleeuws abdijhospitaal*, p. 88-89 en 157-158.

165. SAB 249: *Sint-Janshospitaal*, pf. 1690-1761.

166. G. GADEYNE, *De plaatselijke commissies van geneeskundig toezicht in Oost-Vlaanderen (1818-1830)*, in H.M.G.O.G., XXXIII, 1979, p. 179-180; L. VANDEWIELE, *Vergelijkende studie over de Collegia Medica in België*, in *Pharmaceutisch Tijdschrift voor België*, XXXIII, 1956, p. 145-164 of 169.

van de problemen die toen aan de orde waren. Maar veel verder ging hun bevoegdheid niet. Zo waren ze b.v. niet aanwezig op de maandelijke bestuursvergaderingen en op het gebied van de eigenlijke verzorging beslisten nog steeds de zusters. Voor het overige bleef het stadsbestuur de voornaamste instantie. Een eigenlijk ziekenhuisreglement bestond niet. Men baseerde zich hiervoor op de aloude gewoonten. En voorzover verzorgingsaspecten vastgelegd werden, b.v. in het hospitaalreglement, gebeurde dit door het stadsbestuur. Ook de bezoeksregeling ging van deze instantie uit.¹⁶⁷ Chirurgische ingrepen mochten tot in 1795 slechts met zijn toelating. Het Franse bestuur schafte deze voorafgaande toestemming af. En datzelfde stadsbestuur moest op de hoogte gebracht worden wanneer, maar tegen de voorschriften in, twee zieken in één en hetzelfde bed dienden gelegd te worden. En het is ook bij het stadsbestuur dat geklaagd werd dat niet voldoende onderscheid werd gemaakt zo *dat de siecken geleyt worden neffens andere die de crawage [= schurft] hebben*. Om dat recht te trekken werden de voogden en meesteres ontboden, niet de geneeskundigen.¹⁶⁸ Ook de ziekenregisters hielden zij niet bij.

Het gezag van de geneesheren over de apotheek en zijn bedienaars was beperkt. De beslissing met ingang van 1 januari 1644 een apotheek op te starten, werd genomen door het hospitaalbestuur, d.w.z. voogden, ontvanger en meesteres.¹⁶⁹ Het apotheekreglement ging uit van de voogden. Twee religieuzen uit Brussel, Anne Puttaert en Cathelijne van Haele, die gerecruteerd waren om de apotheek te beheren, stonden enkel onder hun gezag. Het uitbaten van de apotheek gebeurde aanvankelijk door een "officiële" apotheker. Tot 1655 werkten de Brusselse zusters onder toezicht van apotheker Joannes de Witte en van Lenaert Ceys(s)on, tevens deken van de kruidhalle. Vanaf 1655 waren nog uitsluitend zusters van Sint-Jan verantwoordelijk voor de apotheek. De Brusselse zusters waren immers verplicht geweest twee zusters van Sint-Jan op hun beurt op te leiden in de artseneijbereidkunde.¹⁷⁰ Deze zusters-apothekers kunnen niet als vrije apothekers beschouwd worden. Het beroep was niet toegankelijk

167. *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 371.

168. SAB reeks 118: Resolutieboeken d.d. 22 nov. 1727, p. 70.

169. S.J. Resolutieboek F nr. 2 f° 36 r°.

170. SAB reeks 249: *Sint-Janshospitaal*, pf. 1740-1793. Dit stuk is niet gedateerd. Daar sprake is van zuster Marie Vermeulen zijn 1655-1684 de uiterste data, cfr. *Sint-Janshospitaal Brugge, 1188/1976*, p. 143.

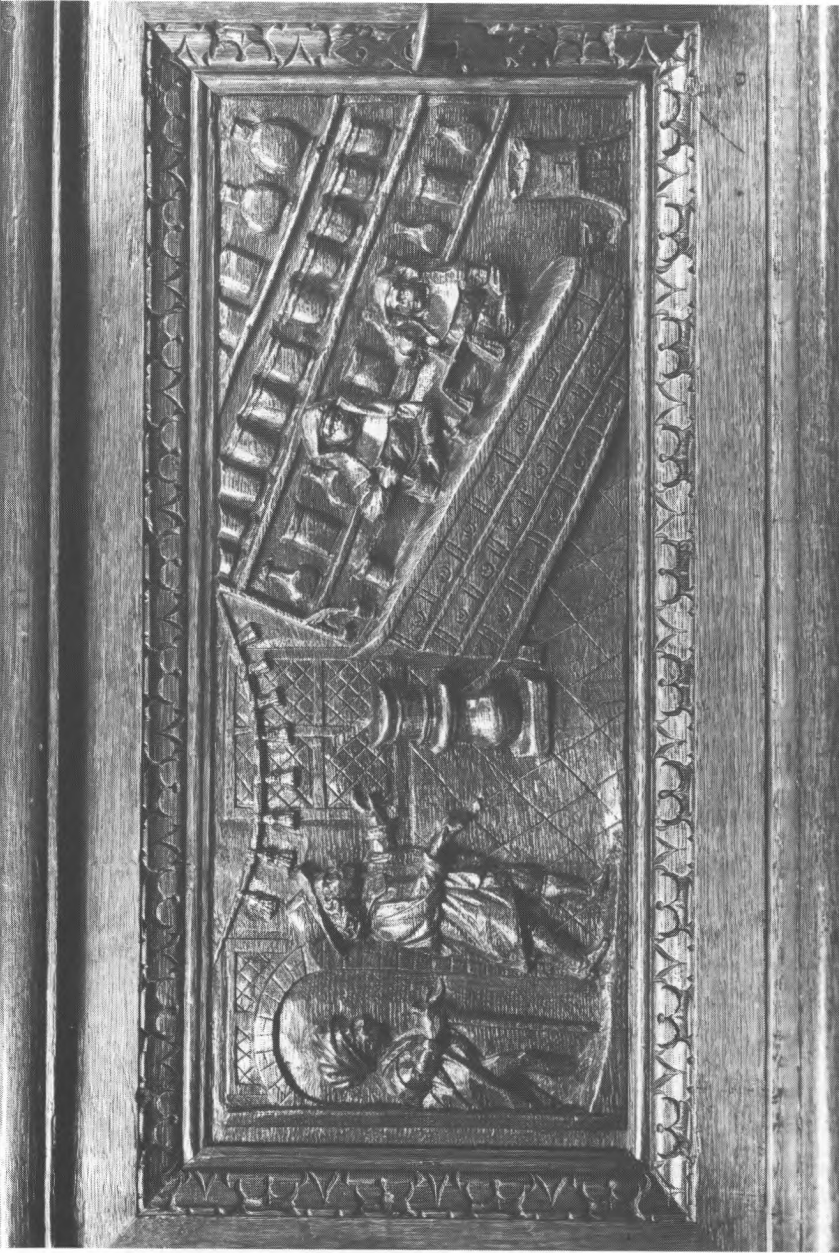
voor vrouwen. Wel mochten weduwen met behulp van een meesterknecht de officina verder uitbaten. Het feit dat het leveren van dranken en medicijnen enkel op voorschrift van geneesheren mocht en uitsluitend aan opgenomen zieken en gekwetsten (en gedurende een zekere periode ook aan het rasp- of mannentuchthuis¹⁷¹), m.a.w. dat hun apotheek niet open was voor het publiek, was een voldoende beperking om enkel als privé-apotheek te worden beschouwd en dus niet in overtreding met de ambachtsregels te zijn. Bovendien was de hospitaalapotheek geen concurrent. Zo de armen de medicamenten niet kregen in het hospitaal, hadden ze niet de middelen ze elders te kopen. De andere apothekers leden dus geen financieel verlies. De grondstoffen (*simplicia*), voor zover ze niet afkomstig waren uit de kruidentuin die in de 16de eeuw 3.214,5m² groot was, en de voornaamste bereidingen (*composita*) werden aangekocht bij plaatselijke apothekers. Toch beperkten de apothekeressen zich niet tot het bewaren en uitreiken van geneesmiddelen. De verschillende handboeken, winkel- of werkboeken genoemd, en de apotheekuitrusting bewijzen dat ze zelf ook geneesmiddelen, zalven en pleisters preparerden. Ze hadden naslagwerken, kruidenboeken en farmacopees ter beschikking en moesten een afzonderlijke boekhouding bijhouden van de 60 lb. gr. die ze jaarlijks als werkingskosten kregen.¹⁷²

Hoe was de waardering voor deze geneeskundigen en hoe was hun onderlinge positie ? Hoe werd een aanstelling in het hospitaal geapprecieerd ? De functie werd vaak gecumuleerd met deze van geneesheer of heelmeester van de stad en/of het Vrije. Dit was zo in de 17de eeuw en ook nog in de 18de. Voorbeelden hiervan zijn Thomas Montanus of Van den Berghe¹⁷³, een van de beroemdste ge-

171. SAB reeks 118: Resolutieboeken d.d. 26 aug. 1739 en 7 sept. 1739; 28 april 1740.

172. L. J. VANDEWIELE, *De apotheek, in Sint-Janshospitaal Brugge 1186/1976*, p. 143-167 en S.J. handboekjes van de hospitaalmeesters (passim). Over de apothekeres zie ook J. GELDHOF, *De kloostergemeenschap van het Sint-Janshospitaal, 1459-1975*, in *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1986*, p. 183-185.

173. Hij was geneesheer van de stad Brugge, van het Vrije en van het hospitaal: I. DE MEYER, *Analectes médicaux*, heruit. M. Mathys, Oedelem, 1964, p. 213 e.v.; A. VAN DEN BON, *De dokters, in Sint-Janshospitaal Brugge 1186/1976*, p. 135 en 594; J. MATTELAER, *Thomas Montanus, een vergeten Westvlaams geneesheer*, in *Tijdschrift voor Geneesk.*, 25, 1969, p. 1051-1055.

Afb. 5. - Een apotheekscène op een buffetkast gemaakt voor Sint-Jan in 1678. Afgebeeld zijn o.m. twee zusters aan het werk aan de receptieertafel (de ene is aan het wegen, de andere is aan de slag met de vijzel) en een geneesheer met een voorschrijf vergezeld van een kreupelle. (Memlingmuseum - Sint-Janshospitaal, Stedelijke Musea Brugge, Inv. nr. 0.SJ80.VII; foto K.I.K. B 127426'51).

neesheren uit de 17de eeuw, heelmeeester Cornelis Kelderman¹⁷⁴, aktief in Sint-Jan in de periode 1667-1710, heelmeeester Pieter Lambiot (1649-1728)¹⁷⁵ en arts Laureins Marc Van de Velde. Nochtans was het niet zo dat de twee stadsgeneesheren en -heelmeesters, die ten laatste vanaf 1625 verbonden waren aan de stad Brugge, automatisch aangesteld werden in het hospitaal.¹⁷⁶ Thomas Montanus was ook de stichter van het Sint-Lucasgenootschap voor geneeskunde. In de 18de eeuw waren alle hospitaalartsen een of meerdere jaren, tot 20 jaar toe, deken van dit genootschap. Daaruit zou men kunnen afleiden dat het hospitaal niet de eerste de beste in dienst nam, maar we weten niet hoeveel geneeskundigen er te Brugge waren, m.a.w. of niet elke geneesheer de kans had eens deken te worden. Voor gegevens uit de 16de-18de eeuw is men nog altijd hoofdzakelijk aangewezen op de publikaties van I. De Meyer uit de vorige eeuw. Latere publikaties steunen op de door hem verzamelde gegevens en brengen weinig nieuws aan.¹⁷⁷

Meerdere geneeskundigen waren wetenschappelijk aktief, de reeds genoemde Thomas Montanus¹⁷⁸, Burchard Wittenberge¹⁷⁹, Cornelis

174. Was tevens stadschirurgijn (en deken van de chirurgijngilde). Over Kelderman: P. DEFOORT, *Cornelis Kelderman en zijn "Ampt ende Plicht der Vroedvrouwen"*, in Tijdschrift voor Geneesk., 44, 1988, p. 413-419.

175. Was ook heelmeeester van de Stad Brugge en het Brugse Vrije: I. DE MEYER, *Analectes médicaux*, p. 226-227. Zie ook *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 426.

176. Wat wordt beweerd door M. THERRY, *Godsdienst en dagelijks leven in het 17e eeuwse bisdom Brugge (1609-1706)*, Proefschrift Leuven 1986, p. 413 op gezag van I. De Meyer, *Analectes médicaux*, p. 166. Zo waren b.v. L. Van de Velde en Bernardus Van Vyve in 1745 respectievelijk verbonden aan de stad als geneesheer en chirurgijn. Op dat ogenblik waren in het hospitaal aktief E. Van Biesbrouck, J. Dobbelaere, O'Sullivan en L.M. Van de Velde. Enkel Van de Velde combineerde op dat ogenblik de twee functies. Na het overlijden van Lambiot werd aan de stad Paul Saelens benoemd, na hem Bernardus Van Vijve. Geen van beide werd hospitaalchirurg (I. DE MEYER, *Analectes médicaux*, p. 227-228). Emmanuel van Biesbrouck was reeds heelmeeester van het hospitaal vooraleer stadschirurg te worden (*Ibid.* p. 255).

177. B.v. A. VAN DEN BON, *De dokters, in Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 131-139; E. VANDER ELST, *L'hôpital Saint-Jean de Bruges (de 1188 à 1500)*, Brugge, 1975, p. 95-101.

178. A. VAN DEN BON, *De dokters*, p. 135 en 594; *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 404.

179. Hij schreef een werk over anatomie en chirurgie: A. VAN DEN BON, *De dokters*, p. 135.

Kelderman¹⁸⁰, Pieter Lambiot¹⁸¹ enz. Uit die verschillende elementen kan dus afgeleid worden dat hospitaal en stad aan vooraanstaande persoonlijkheden de voorkeur gaven en dat die het op prijs stelden. Dit was ook zo voor de chirurgijnen, die alle deel uitmaakten van het bestuur van hun ambacht. In de tweede helft van de 18de eeuw waren de Van Biesbroucks heelmeeester van vader op zoon (ca. 1748 tot 1837). Emmanuel was eerst secourant, vanaf 1762 tot zijn overlijden in 1785 eerste heelmeeester. Hij was medeondertekenaar van het reglement van het *Collegium Medicum*. Zijn zoon Michiel was secourant of tweede heelmeeester vanaf 1776. Emmanuel was ook chirurgijn van het Vrije en vanaf 1775 tevens van de stad.

Uit de vergelijking van het jaar waarin de meesterstitel behaald werd¹⁸² en het jaar van aanstelling in Sint-Jan blijkt dat de voogden geen jonge broekjes als heelmeeester aanvaardden. Ze hadden er ten minste een tiental jaar ervaring als meester opzitten en de meesten zelfs heel wat meer. En dit geldt ook voor de secouranten ! Er is hierop slechts één uitzondering. Pas meester werd Benedictus Van Steenkiste reeds aangesteld (1789). Maar hij beschikte dan ook over belangrijke adelsbrieven. Hij had gedurende drie jaar gestudeerd aan de beroemde school voor heelkunde te Parijs.¹⁸³ Dit alles wijst erop dat de functie geambieerd werd. Ze werd trouwens voorgesteld als onderdeel van een geslaagde carrière.¹⁸⁴ Ze bleven tot hun dood

180. In 1697, jaar waarin hij tot lid van de examencommissie voor vroedvrouwen werd benoemd, publiceerde hij een studieboek voor vroedvrouwen: *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 405-406.

181. Hij was de auteur van een wetenschappelijk werk over de lymfevaten en de bloedsomloop: A. VAN DEN BON, *De dokters*, p. 135 en 406; I. DE MEYER, *Analectes médicaux*, p. 226-227.

182. Tabel in I. DE MEYER, *Analectes médicaux*, p. 281-283.

183. In 1787 had de lessen anatomie gevolgd bij Pelletan, in 1788 ook en bovendien heelkunde bij Sabatier, physiologie bij Louis, verloskunde bij Le Bas, oogziekten bij Becquet, chemie bij Peyrilhe; in 1789 terug heelkunde bij Sabatier. Hij was dus zowel theoretisch als praktisch geschoold: zie W. FRIJHOFF, *L'école de chirurgie de Paris et les Pays-Bas. Analyse d'un recrutement, 1752-1791*, in Lias, XVII, 1990, p. 233. Ook Joos of Judocus Bauwens die in 1785 heelmeeester werd in Sint-Jan had lessen in Parijs gevolgd, nl. in 1770 en 1771 en in de periode 1774-1776: zie W. FRIJHOFF, a.w., p. 212.

184. I. DE MEYER, *Analectes médicaux*, p. 283 en 316. Ook te Antwerpen was de post gegeerd: *750 jaar Gasthuis op 't Elzeveld*, p. 127-128.

in dienst, zodat we vaak met heel oude heelmeesters te maken hebben.¹⁸⁵

Bij de oprichting in 1806 van de provinciale school voor geneeskunde, de "Ecole départementale de médecine", werden de vier hospitaalgeneeskundigen aangesteld als de lesgevers-professoren. Als bekwaam werden ze dus wel beschouwd.

De besten waren geïnteresseerd in dergelijke functies. Waarom? Het was o.m. een uiting van de bekommernis voor een geneeskunde die niet langer uitsluitend theoretisch zou zijn. Het klinische werd belangrijk. En waar kon men meer praktisch opdoen dan in een hospitaal? Chirurgen zouden in de hospitalen hun praktijkopleiding gekregen hebben en zo tevens de medische verzorging in eigenlijke zin meer naar zich hebben kunnen toehalen, wat een stap was op weg naar de integratie van chirurgijnen en geneesheren.¹⁸⁶ Het nut van het gasthuis voor het opdoen van ervaring, als leerschool voor geneeskundigen, valt niet te ontkennen. Men kan zelfs verder gaan en de vraag stellen of geneesheren zochten gebruik te maken van de armen om te experimenteren.¹⁸⁷ Ook het onderwijs dat buiten de universiteiten werd verstrekt, werd meer concreet. Zo was reeds in 1675, na eerdere pogingen enkele decennia vroeger, door de stad in het Steen het *theatrum anatomicum* ingericht om lessen in ontledkunde te geven. Dit initiatief ging later teniet. In het reglement van het *Collegium Medicum* van 1760 werd dan ook gehoopt dat de opbrengst van de boeten het mettertijd zou mogelijk maken een *hof botanique, een anatomiekamer ende voorders eene publieque lesse* ter beschikking te stellen van jongeren die zich in de medicijnkunst

185. Zo Pieter Lambiot die geboren werd in 1649 en stierf in 1728; Emanuel van Biesbrouck werd geboren in 1707 en stierf in 1785. Jan van Ockerhout, meester in 1699, werd heelmeester in Sint-Jan in 1711 en overleed in 1741.

186. Over de evolutie in Frankrijk: T. GELFAND, *Professionalizing modern medicine. Paris surgeons and medical science and institutions in the 18th century*, Contributions in Medical History 6, Londen, 1980, XVII-271 p., passim; W. FRIJHOFF, *L'école de chirurgie de Paris et les Pays-Bas*, p. 185-239 vooral p. 185-190.

187. Cfr. *Histoire des hôpitaux en France*, p. 257. Over de veranderde blik ten overstaan van het hospitaal: M. FOUCAULT, *Naissance de la clinique*, p. 53 e.v.; M. JEORGER, *La structure hospitalière de la France sous l'Ancien régime*, in *Annales E.S.C.*, 32/5, 1977, p. 1046. Ook in de Bijloke was de functie van hospitaalchirurgijn in de tweede helft van de 18de eeuw zeer gezocht: A. VAN HEDDEGHEM, *Een middel-eeuws Abdijhospitaal*, p. 132.

wilden bekwamen.¹⁸⁸ In 1782 heeft dit College trouwens tevens een vroedvrouwen- en chirurgenschool opgericht.¹⁸⁹ Van in de tweede helft van de 17de eeuw was er al een zekere toenadering tussen de chirurgijnen en de artsen. Sommige academisch gevormde dokters legden examenen in de chirurgie af.¹⁹⁰ Nochtans werd in de 18de eeuw steeds consequent onderscheid gemaakt in de titulatuur. De artsen waren “doctors”, de heelmeesters “meesters”. En alhoewel verondersteld werd dat chirurgijnen in de 17de eeuw bijna gelijkwaardig waren aan de artsen,¹⁹¹ wordt dat tegengesproken door de honoraria. Als we ermee rekening houden dat de geneesheren waarschijnlijk maar om de andere dag het hospitaal bezochten, is het verschil nog relevanter. Dat chirurgijnen minder verdienden, omdat ze slechts nu en dan een heelkundige bewerking moesten uitvoeren, terwijl de artsen alle zieken visiteerden¹⁹², lijkt hier niet hard te maken. Trouwens ook de barema's die in het reglement voor het *Collegium Medicum* ter sprake komen, laten duidelijk verschil in status zien.

Het financiële aspect was zeker niet te verwaarlozen als verklaring voor de belangstelling. Chirurgijnen en geneesheren werden aanvankelijk voor onbepaalde tijd benoemd door de voogden. In 1725 werd beslist, beslissing die hernomen werd in het reglement van 1740, dat dit voortaan zou gebeuren door het schepencollege op voorstel van de voogden. De voogden bepaalden ook de honoraria en het was het hospitaal dat ze uitbetaalde, niet de stad. Reeds van in de tweede helft van de 17de eeuw kregen de twee doctors 40 pond groten, de heelmeesters respectievelijk 35 en 25 pond. De erelonen voor de geneesheren waren dus beduidend hoger. Deze erelonen bleven - op nuances na - gedurende vele decennia zo. In het begin van de tweede helft van de 18de eeuw zakte het honorarium van de geneesheer-secourant tot 25 pond om daarna vrij vlug 30 te bedragen. Dit van chirurgijn-secourant zakte eveneens, nl. tot 20 lb.

188. A. VAN DEN BON, *De dokters*, p. 135: Reglement van het Collegium Medicum art. XXXII; dergelijke initiatieven werden ook genomen in andere steden als Antwerpen, Brussel, Leuven, zie C. BRUNEEL, *Du barbier à l'artiste*, p. 12-13.

189. A. VAN DEN BON, *De dokters*, p. 137.

190. A. VAN DEN BON, *De dokters*, p. 135.

191. A. VAN DEN BON, *De dokters*, p. 135.

192. J. VAN HERWAARDEN, *Medici in de Nederlandse samenleving in de late middeleeuwen (veertiende-zestiende eeuw)*, Tijdschrift voor Geschiedenis, 96/3, 1983, p. 358-359.

gr., steeg rond 1780 tot 30 lb. en viel dan ook terug op 25. De hoofd titularissen bleven onafgebroken 40 en 35 pond ontvangen. Vanaf 1787 konden de geneeskundigen onder invloed van de stijgende levensduurte en de toename van zieken en gekwetsten een snelle stijging van de honoraria afdwingen. Hadden voor 1787 de geneesheren 40 en 30 pond en de chirurgijnen 35 en 25 pond, in 1787 werd dit 60 en 40 voor de enen en 40 en 35 voor de anderen. De loonspanning tussen de eerste geneesheer en de eerste heelmee-ster steeg, maar deze tussen de secouranten nam eventjes af om in 1790 weer toe te nemen.¹⁹³

In de tweede helft van de 17de eeuw zou de stadsdokter 50 pond gr., de dokter van het Vrije 100 pond gr. ontvangen hebben.¹⁹⁴ In de tweede helft van de 18de eeuw kreeg de stadschirurgijn evenwel 3 pond gr. per jaar, de stadsgeneesheer 10 lb.¹⁹⁵, terwijl het Vrije in de tweede helft van de 18de eeuw meerdere chirurgijnen à rato van de geleverde prestaties vergoedde.¹⁹⁶ Deze honoraria vergelijken is echter moeilijk omdat we niet weten wat de tegenprestaties waren. Wel staat vast dat de geneeskundigen onderaan de loonlijst van de stedelijke pensionarissen stonden. Te Brussel verdienden in 1773 zowel de hospitaaldokter als de -chirurgijn 200 gulden tegen respectievelijk 240 en 210 gulden voor de (hoofd) titularissen te Brugge. De chirurgijn moest hiervoor tussen 9 en 10 uur en tussen 16 en 17 uur in het hospitaal zijn. Ook buiten deze uren mocht men op hem beroep doen. Bovendien fungeerde hij voor dit bedrag tevens als stadschirurgijn. Rekening houdend met de vele patiënten en de 50 gulden die hij jaarlijks moest uitgeven voor zijn instrumentarium en zijn leerjongen, beoordeelde de Brusselse stadschirurgijn dit honorarium als te laag.¹⁹⁷

193. Zie S.J. Rekeningen en handboekjes van de hospitaalmeesteres (beide passim) en Resolutieboek F nr. 6 f°60 v°, 63 v°, 90 ... Deze opslag verhinderde niet dat in buitengewone omstandigheden ook nog een extra werd betaald, zoals de 72 gulden die op 19 april 1793 aan de chirurgijnen werden toegekend, omwille van het buitengewoon aantal Franse militaire zieken in het afgelopen jaar (*Ibid.* p. 116).

194. A. VAN DEN BON, *Het achthonderd jaar oude Sint-Janshospitaal*, p. 65.

195. Voor 1765 kreeg de chirurgijn 2 pond pensioen en 1 pond "saysoenlaken", vanaf 1765 3 pond pensioen. Zie b.v. ARA Rekenkamer nr. 32.799 (1758-59) f°56 v°, 58 v°, 59-59v°; 32.815 (1774-75) f°24.

196. B.v. ARA Rekenkamer nr. 42.880 (1777-78) passim (niet gefolieerd).

197. M. VAN ROY, *Organisatie van de medische sektor te Brussel in de achttiende eeuw (1700-1796)*, Verh. VUB 1987-88, p. 235, 237.

In de 18de eeuw varieerden de normale prijzen voor een individuele raadpleging tussen de zeven en veertien stuivers¹⁹⁸ of evenveel als een dagloon.¹⁹⁹ Daar de hoofdgeneesheer het hospitaal slechts drie maal per week bezocht, betekende dit dat hij dertig stuivers per visite kreeg, niet overdreven veel (wel twee à driemaal het dagloon van een (on)geschoold arbeider). Voor de geneesheer-secourant (à 30 pond) betekende dit een 23 stuiver per hospitaalbezoek. Een niet zo hoog in aanzien staand arts, die ook heel wat zaken deed die normaal door de chirurgijn werden uitgevoerd, verdiende te Brussel in 1778-1780 met 1543 visites een 810 gulden²⁰⁰ of gemiddeld 10 stuiver per visite.

Een chirurgijn-barbier op het platteland verdiende tussen 1758 en 1788 jaarlijks een 140 gulden en 18 s.²⁰¹ De meester-chirurgijn van het hospitaal met zijn 35 pond of 210 gulden en zelfs de chirurgijn-secourant met zijn 25 pond of 150 gulden per jaar - als onderdeel van hun inkomen -, waren dus niet slecht betaald. Meer zelfs, rekening houdend met de verschillende sociale waardering voor artsen en chirurgijnen, verdienden deze laatste te Brugge veel. 35 Pond tegen 40 pond getuigt van een relatief hoge waardering voor de chirurgijn die we elders niet aantreffen.²⁰² Maar het waren dan ook vooraanstaande beroepsmensen en geen veredelde barbiers. Niet alleen het beroep op zich, ook de faam, de ervaring en de opleiding van de beoefenaar speelden duidelijk een rol bij het bepalen van de grootte van het honorarium.

Als vergoeding kreeg de hospitaalpastoor een salaris van 300 gulden en 436 gulden in natura, nl. voor wijn, bier, brood, brandhout, vlees, kaarslicht, enz. En hij woonde gratis.²⁰³ Zijn vergoeding overtrof dus

198. E. SCHOLLIERS, *Prijzen en lonen te Antwerpen en in het Antwerpse*, in C. VERLINDEN e.a., *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, deel 2, Brugge, 1965, p. 15, 1040-1041, 1054 en E. SCHELSTRAETE, *Le registre de visite d'un médecin Bruxellois (1778-1780)*, in Cahiers Bruxellois, 26, 1981-1984, p. 29-41.

199. Chr. VAN DEN BROEKE, *De medische consumptie*, p. 155-156.

200. E. SCHELSTRAETE, *Le registre de visite*, p. 30-31.

201. C. BRUNEEL, *Le livre des comptes*, p. 256.

202. Zie b.v. M. VAN ROY, *Organisatie van de medische sektor*, p. 172.1

203. ARA Rekenkamer nr. 46.827 decl. nr. 18 (1787) en S.J. de rekeningen van het einde van de eeuw.

sterk die van de geneesheer. Daarvoor stond hij wel full-time ten dienste van het hospitaal. Dit deed ook de ontvanger. Hij kreeg 800 gulden of 133 pond per jaar voor alle beheer binnen de stad. Moest hij zich buiten de stad begeven dan had hij recht op vier gulden per dag zo lang het minder dan 8 mijlen ver was en op 6 gulden indien het verder was. Bovenop mocht hij nog onkosten declareren.²⁰⁴

In het laatste kwart van de 18de eeuw werden (tot 1787) rechtstreeks aan geneeskundige zorg (honoraria van dokters en chirurgijnen en budget van de apotheek) ten minste 190 à 195 pond gr. besteed, nl. 60 pond medicijnen en 130 à 135 pond honoraria; vanaf 1787 235 pond gr. De honoraria bedroegen toen 175 pond. Op het geheel van de uitgaven maken deze bedragen 2,4 à 3,6 % uit. In de opgave van 1787²⁰⁵ werden de uitgaven voor geneesheren, chirurgijnen en de apotheek hoger voorgesteld dan de rekeningen vermelden, nl. op respectievelijk 570, 470 en 570 gulden. Maar de vergelijking van die bedragen met de totale uitgaven levert een niet veel hoger percentage op, nl. 4,3 % (610/36.633). Treffend is dat een klein hospitaal als het Aalsterse O.-L.-Vrouwhospitaal in de gehele 18de eeuw procentueel nagenoeg evenveel - of even weinig - uitgaf voor dokter, chirurgijn en medicijn, nl. 3,2 à 3,7 %.²⁰⁶

6. Besluit

Op het einde van de 18de eeuw dreef nog steeds armoede en niet ziekte op de eerste plaats naar het hospitaal. Op de tweede plaats kwam het alleenstaan. Ziek zijn was een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde om opgenomen te worden. De redenen voor een opname dienen m.a.w. in sociale en niet in geneeskundige omstandigheden gezocht te worden. Eén categorie was er nochtans die, laten we het voorzichtig uitdrukken, mede omwille van de (betaalbare of gratis ?) geneeskundige verzorging naar het hospitaal kwam, nl. slachtoffers van werkongevallen, gekwetsten. Zij werden er behandeld door de chirurgijns.

Vergeleken met de hotelkosten (onderdak, voeding enz.) was het verstrekken van geneeskundige zorgen slechts een beperkte uitgave;

204. S.J. reg. nr. 481 f°2 e. v. (reglement van 18 maart 1740).

205. ARA Rekenkamer nr. 46.827 decl. nr. 18.

206. G. MARÉCHAL, *Gezondheidszorgen*, p. 47.

procentueel gezien zeker. Maar belangrijker is het o.i. de continuïteit en meer zelfs, de geleidelijke uitbreiding van de geneeskundige zorgen te onderstrepen. Op het einde van de 12de eeuw bestond de mogelijkheid beroep te doen op een geneeskundige, in de 13de waren er aanvankelijk één, dan twee chirurgijnen verbonden aan het hospitaal, in de 16de eeuw ook een geneesheer. Rond het midden van de 17de eeuw deed zich een kwalitatieve sprong voor. Voortaan stonden er permanent vier geneeskundigen en een goed uitgeruste apotheek ter beschikking. Deze continuïteit betekent dat de noodzaak van dergelijke functies ingezien werd en dit zonder onderbreking. In 1725 werd van stadswege een poging gedaan om deze loonkost te drukken en wellicht de vergoeding aan te passen aan de vermeende kwalificaties van de secouranten, maar zonder veel resultaat. Vanaf het midden van de achttiende eeuw nam de rol van de geneeskunde en haar beoefenaars aarzelend toe. Zij bepaalden het ogenblik van ontslag, dus de duur van het verblijf, het dieet en de medicatie. Ook de heelmeeesters speelden een adviserende rol. Als gevolg van het voorbehouden van het hospitaal aan goede katholieken oordeelden parochiepastoors in de 18de eeuw over de opname. Op het einde van de 18de eeuw werd men verdraagzamer. Hierdoor en door hun gebrek aan kennis o.m. op het vlak van zwangerschap, werd hun rol uitgehouden en werd de weg vrijgemaakt voor de geneeskundigen.

Een voorzichtige bewustwording van hygiëne, van de betekenis van de medische kennis laat zich vaststellen. De genummerde bedden wijzen op een aanvang van individualisering van de zieke, van het dieet, van de medicatie en de kostprijs. De grote ziekenzalen lieten geen verdere specialisatie toe. Het voorstel privé-kamers in te richten had alles te maken met sociaal onderscheid en was niet ingegeven door enige geneeskundige overweging.

Er was een sociaal onderscheid tussen de geneesheer en de heelmeeester, maar van een *fossé social* kan in Sint-Jan niet gesproken worden.²⁰⁷ Het stadsbestuur en zijn vertegenwoordigers ter plaatse, de voorgeden, oefenden het voornaamste gezag uit. Elders, b.v. te Aalst, was dit de bisschop. Net zo min als de geneeskundige zorg primeerden haar beoefenaars. De aanzetten van medicalisering die C. Bruneel heeft kunnen vaststellen vanaf 1750 en vooral in de periode 1775-

207. C. BRUNEEL. *L'aurore de la médicalisation*, p. 24.

1785 in de Oostenrijkse Nederlanden laten zich ook aflezen in Sint-Jan. De nadruk dient hierbij wel op het bescheiden karakter ervan gelegd. Ingrijpender wijzigingen i.c. van de centrale overheid, maakte de politieke context onmogelijk.²⁰⁸ Op de vooravond van de Franse revolutie was Sint-Jan nog steeds op de eerste plaats een element in de sociale politiek, nog geen *machine à guérir*, geen element in een gezondheidspolitiek: werd nog niet gezien als een instelling waarin de therapeutische functie m.n. het classificeren, het observeren van zieken en ziekten, het verstrekken van geneeskundige zorgen primordiaal was. De aanzet van deze visie zien we zowel in Wenen als te Parijs. Maar voor Sint-Jan is dit op het einde van de 18de eeuw te vroeg. De problematiek van de nieuwe ziekten zal in de 19de eeuw die veranderende functie illustreren.²⁰⁹

208. C. BRUNEEL, *L'aurore de la médicalisation*, p. 33.

209. Voor de bouwgeschiedenis, J.P. ESTHER, *Monumentenbeschrijving en bouwgeschiedenis, in Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, p. 323-333 en voor de interpretatie M. FOUCAULT, BI. BARRET KRIEGEL e.a., *Les machines à guérir. Aux origines de l'hôpital moderne*, Collection Architecture + Archives, Brussel-Luik, 1979, passim.

HET KASTEEL EN DE EERSTE KAPITEINS VAN NIEUWPOORT (1385-1489)

R. DEGRYSE^o

Hoewel Nieuwpoort grotendeels omringd was door waterlopen, bleef het tot in het begin van de regering van de eerste Bourgondische hertog een open stad, die gemakkelijk door een vijandelijke strijdmacht kon ingenomen worden. Zo'n inname gebeurde o.m. in 1383, toen een Engelse troepenmacht onder de leiding van de urbanistische bisschop van Norwich vanuit Kales westelijk Vlaanderen binnenviel en tot Ieper doordrong¹.

Na de terugtocht van deze expeditie, die heel wat verwoesting had aangericht, nam hertog Filips de Stoute maatregelen om eventuele nieuwe Engelse aanslagen af te weren. Hij besloot Nieuwpoort en andere steden aan de kust te versterken en te voorzien van garnizoenen. Wat Nieuwpoort betreft wilde hij de stad laten ommuren en een kasteel bouwen aan de oostrand van de agglomeratie. De eerste werken liet hij reeds uitvoeren in 1385, met het versterken van de toen in onbruik geraakte Sint-Laurentiuskerk: de toren en de twee zijbeuken werden door een eigen vesting omringd. De rekening van de poortbaljuw van Nieuwpoort vermeldt in dat jaar voor het eerst "le warde de le fortreche de le dite ville" (de bewaking van de versterking van deze stad). De wacht bestond uit twaalf "saudoijsers"

^o Lic. geschiedenis. Hof ter Schrieklaan 33, 2600 Berchem-Antwerpen

1. G.M. WRONG, *The crusade of 1383 known as that of the bishop of Norwich*, Londen, 1892; ID., *De kruistocht van de bisschop van Norwich in 1383*, in *Ieper Tuindag, zesde eeuwfeest, een bundel historische opstellen*, Ieper, 1983, tweede bijdrage: tekst in het Nederlands; R. DUMON, *Geschiedenis van Nieuwpoort*, Langemark, 1989, p. 242-243; R. DEGRYSE, *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort. Een havenstad en zijn omgeving in Westelijk Vlaanderen tot 1386*, Nieuwpoort, 1994, p. 116. Gebruikte afkortingen in dit artikel:

- Brussel, ARA = Brussel, Algemeen Rijksarchief
- Brugge, RA, OAN = Brugge, Rijksarchief, Oud Archief Nieuwpoort
- Rijsel, ADN = Rijsel, Archives Départementales du Nord

of soldeniers, die hun soldij voor de periode 1 april-30 juni op bevel van de “mariscal de Bourgogne” uitbetaald kregen².

Enkele modaliteiten inzake de oprichting van het Nieuwpoortse kasteel zijn te vinden in een oorkonde van 5 juli 1387. Het kasteel zou ten oosten van de agglomeratie buiten de stadswallen komen te liggen en zou door een eigen gracht omringd moeten worden. Aan de gemeente werd opgedragen deze gracht uit te graven en een ophaalbrug erover te bouwen. De brug, gelegen aan de westkant van het kasteel, moest de kapitein en diens soldaten toelaten de omwalde stad ongehinderd te verlaten of er terug te keren³. Op die manier diende het kasteel als een vooruitgeschoven vesting temidden van de verbrede oostelijke stadsgracht. Uit een oorkonde van 18 juli 1387 betreffende de aanwerving van werklieden voor de graafwerken rond de stad blijkt dat “le moustier”, d.i. de oude Sint-Laurentiuskerk, toen reeds tot fort ingericht was. Dat betekent daarom niet dat ze reeds tot kasteel was omgevormd⁴.

De bouw van het kasteel was vooral een zaak van de hertogelijke administratie en financiën, zodat de Nieuwpoortse stadsrekeningen er slechts terloops enkele bijzonderheden over vermelden. In 1389 werd de bouw van de valbrug van het fort door de stad aanbesteed. Ridder en raadsheer Colaert van den Clyte, heer van Komen, was aanvankelijk met de versterkingswerken te Nieuwpoort belast⁵. Als

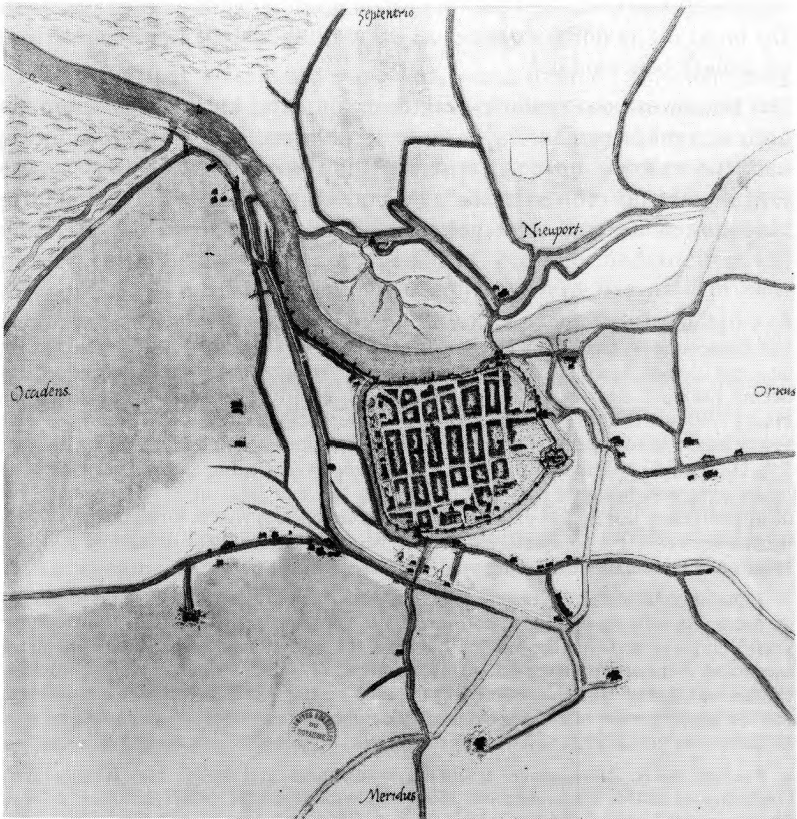
2. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant*, rolrekeningen, Inv. H. Nelis nr. 1556, rekening van Jacques de le Val, poortbaljuw van Nieuwpoort, ambtstermijn 28 maart - mei of september 1385, laatste posten.

3. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des Pays et Comté de Flandre, Quartier de Furnes*, deel V: *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*, Brussel, 1901, nr. XXXVI, p. 191-192, oorkonde waardoor Jan, heer van Gistel, en Colaert van den Clyte, heer van Komen, de modaliteiten van de ommuring van de stad Nieuwpoort aan de magistraat ervan kenbaar maken. Brugge, Rijksarchief, *Oud Archief Nieuwpoort*, inv. nr. 3026, charter nr. 23.

4. Ibidem, inv. nr. 3027, charter nr. 24: akte waardoor hertog Filips de Stoute aan zijn raadsheer Colaert van den Clyte vraagt het nodige te doen opdat de gemeente Nieuwpoort spoed zou zetten achter de graafwerken voor de omwalling van de stad. Het bevel van de vorst luidde tevens: “et visitez le plus souvent que vous pourrez le moustier de notre ditte ville, qui desia est fort”. “Moustier”: munsterkerk.

5. “Joos Dijke was besteit ene valbrughe te makene voor t casteel, den 18en dach van maerte, present mijn heere van Comene ente wet ...”. “Item, van den lijfcope van der veste omme trent Sint Loureyns kerke, die was besteit by mer Colaerde van den Clite ... 29en in hoymaent ...”. Ibidem, inv. 3485, stadsrekening boekjaar 1 maart 1389 - 2 februari 1390, oudste rekening, f° 27v en 29v. G. DE MERRE, *St.-Laureinstoren te Nieuwpoort (1281-1981)*, in *Maandschrift, Vlaamse toeristische bibliotheek*, nr. 274, oktober 1981, p. 6.

Afb. 1. Plattegrond van de omwalde stad Nieuwpoort rond het midden van de 16de eeuw. Aan de oostelijke rand, te midden van de verbrede wallen, ziet men het kasteel met zijn centrale toren, aan weerszijden tegen een voormalige kerkbeuk aanleunend. Plan gemaakt door de geograaf Jacob van Deventer. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, *Handschriftenkabinet*, nr. 22090. Foto met commentaar door W. Wauwermans in de uitgave Ch. Ruelens, E. Ouverleaux et J. Van den Gheyn, *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle. Plans du géographe Jacques de Deventer*, Brussel, vanaf 1884, afl. 12 (1891).

“gouverneur der fortyfficatie” was dit zijn officiële opdracht⁶. In een oorkonde van 2 augustus 1389 wordt hij als kapitein van de geplande vesting vermeld⁷. Het jaar nadien werd hij opgevolgd door ridder Jacob van Meetkerke, die tot einde mei 1394 zou aanblijven⁸. Deze werd op zijn beurt opgevolgd door ridder Jan van Lyssche of Jean de Lisques “dit Lancelot” (bijgenaamd Lanceloot). Hij was de eerste kapitein-baljuw van de stad. Onder zijn leiding zou van de verdere uitbouw van de kerk tot kasteel grondig werk worden gemaakt. Dit blijkt uit de talrijke door deze officier ingediende bouwrekeningen en andere bescheiden⁹.

Het bouwwerk dat rond de kerktoren tot stand kwam, was omgeven door een muur met torentjes en twee poorten. Elk van deze poorten had een valbrug en een “barrière”. De ene poort gaf westwaarts toegang tot de omwalde stad, de andere oostwaarts tot het platteland buiten de stad. Het geheel vormde het kasteel, dat uit twee

6. “... gheleend ter fortyfficatie van der stede by overeendraghene van myn heere van Comene, gouverneur van der fortyfficatie ende capitain van der vorseide stede in dese tyd ... ende was gheordonerd den 21e dach van april naer paeschen in t jaer ons heeren 1388 ...”. Brussel, ARA, *Rekenkamer*, nr. 36701, stadsrekening boekjaar 1 februari 1391 - 1 februari 1392, n.s., f° 89v. - De Nieuwpoortse stadsrekeningen bleven bewaard in twee reeksen, die elkaar inzake lacunes aanvullen, de ene in Brugge, RA, OAN en de andere in Brussel, ARA, *Rekenkamer*. Gezien ze over het algemeen lopen over een boekjaar van 2 februari van het ene jaar tot 1 februari van het daaropvolgende jaar en dus ongeveer een kalenderjaar bestrijken, kunnen we volstaan met in het vervolg alleen het beginjaar te vermelden, maar dan in nieuwe stijl. De folio's van de rekeningen zijn meestal niet genummerd.

7. “Que notre amé et féal chevalier et conseillier, messire Colart de le Clite, capitaine de notre dite ville de Neufport, pour estre à la garde de notre dite ville et aussi pour ycelle emparer et fortiffier par les habitans d'icelle et des lieux voisins de notre commandement et ordenance ...”. Brussel, ARA, *Trésor de Flandre*, série I, nr. 864, charter van 2 aug. 1389: vernietiging door de hertog van een lijfrente ten bedrage van 25 pond groten, die door de stad Nieuwpoort ten voordele van twee van de kinderen van genoemde kapitein was toegekend.

8. Brussel, ARA, *Rekenkamer*, nr. 36701, stadsrekening, 1391, f° 54v; Brugge, RA, OAN, inv. nr. 3486, stadsrekening, 1392, f° 13v en f° 64, nr. 3487 (1393), f° 68v en 78, en nr. 3488 (1394), f° 72v: uitbetaling door de stad van de stedelijke wedde aan de kapitein tot 1 juni 1394.

9. Brussel, ARA, *Acquits de Lille*, nr. 972, rekeningen en kwijtschriften over de periodes 1 feb. 1395 - 31 jan. 1397, 4 maart - 1 december 1398 en 27 juli - 14 nov. 1399, benevens stukken uitgaande van de hertog zelf uit de jaren 1395 tot 1399 betreffende de financiering van de uit te voeren werken. Samen gaat het om een dertigtal bescheiden, waarvan de meeste een bepaalde maand bestrijken en zeer gedetailleerd zijn. Ze geven een opsomming van de uitgevoerde werken en gebruikte materialen, naast allerlei andere bijzonderheden.

delen bestond. Centraal stond de grote toren, die als slot of donjon diende. Hij leunde zowel links als rechts aan tegen een voormalige kruisbeuk. Vervolgens was er een “bassecour” of neerhof. De aanhorigheden bestonden uit schuren, paardenstallen en huizen. In de grote slottoren onderaan de wenteltrap bevond zich de gevangenis. Er was ook een kapel, blijkbaar gelegen in een van de twee oude kerkbeuken. In deze kapel lag een waterput, voorzien van een takel en emmers om water te putten. Slot en neerhof waren van elkaar gescheiden door een muur met een toegangspoort¹⁰.

Aan het kasteel waren een kapelaan, een cipier en blijkbaar nog andere personeelsleden verbonden¹¹. Over het garnizoen dat de kapitein er onder zijn gezag had, vernemen we weinig. Af en toe zijn er gegevens over de bevoorrading aan artilleriestukken, munitie en proviand. Ook de betaling van de kapiteinswedde of soldij wordt vermeld. De aanstelling van de kapitein door de hertog gebeurde met een ordonnantie of benoemingsbrief, die alle modaliteiten van de benoeming bevatte. De nieuwe kapitein werd pas na zijn eedaflegging voor de kanselier van Bourgondië in het bezit gesteld van de sleutels en de inboedel van het kasteel. Van dat ogenblik af genoot hij ook van de rechten van zijn functie. Soms werd de nieuwe kapitein geïntroduceerd door de hoogbaljuw van Veurne, nadat een inventaris van de inboedel van het kasteel was opgesteld en afgeleverd ten behoeve van de Rekenkamer van Rijsel. Kort voor zijn installatie bood de nieuwe kapitein zich ook aan bij de magistraat van Nieuwpoort om er zich te laten beëdigen. Hij mocht er zich in de uitoefening van zijn taak door een luitenant laten bijstaan. Meestal werd hij ook aangesteld als poortbaljuw, maar hij mocht zich in dat ambt laten vervangen¹².

10. Ibidem, passim - J. TERMOTE, *Wonen op het duin. De bewoningsgeschiedenis van het duingebied tot aan de Franse Revolutie*, in *Tussen Land en Zee. Het duingebied van Nieuwpoort tot De Panne*, Tielt, 1992, p. 69. - Id., te verschijnen studie over de archeologie van het kasteel.

11. “A messire Jehan Staes, chapelain de la chapelle dudit chastel ... 12 lb.”: rekening over de periode 22 dec. 1394 - 8 dec. 1395. Zie noot 9.

12. L. P. GACHARD, A. PINCHART en H. NELIS, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*, Brussel, 1837-1931, dl. II, p. 400-401: lijst van de Nieuwpoortse poortbaljuws en dienstdoende baljuws vanaf 1392. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode*, Brussel, 1968 (Verhandelingen Kon. Vl. Acad. voor Letteren, Wetenschappen en Schone Kunsten, Kl. der Letteren, nr. 62), p. 637: lijst van de Nieuwpoortse baljuws voor de periode 1392-1478, naar ARA, *Rekenkamer*, nr. 14282-14285. Voor wat betreft de gebeurlijke uitoefening van het baljuwsambt door de kapitein verwijzen we naar deze beide lijsten.

De kapitein ontving als jaarwedde 200 pond parisis van de Rekenkamer en 100 pond van de gemeente Nieuwpoort¹³. In deze stad of in de nabijheid ervan mocht hij ook gebruik maken van verschillende domaniale gronden van de hertog, waaronder de Kasteeldries, gelegen bij het kasteel¹⁴.

Hier volgt dan een opsomming van de Nieuwpoortse kapiteins, aan de hand van de gegevens erover in de stadsrekeningen en de hertogelijke benoemingsbrieven¹⁵.

- Ridder en raadsheer **Colaerd van den Clyte** (Colaert de le Clite, seigneur de Commines) (vóór 2 aug. 1389 - 1390). Hij was gehuwd met de "vrouw" van Komen, en trad bijgevolg op als heer van dat leen^{15bis}.

- Ridder **Jacob van Meetkerke** (voor 2 feb. 1391 - eind mei 1394). Met het oog op de verdere werken in het kasteel (zie hoger) liet hij de woningen van sommige poorters afbreken om aan bouwstenen te geraken. Dit lokte in 1392 en 1393 verzet uit vanwege de Nieuwpoortse schepenen¹⁶.

- Ridder **Jan of Lanceloot van Lyssche** (Jehan de Lisques, dit Lancelot) (1 juni 1394 - eind oktober 1410)¹⁷. Als baljuw trad hij op van 1394 tot mei 1407 en van 1409 tot 1410. Onder zijn beleid kwam het eigenlijke kasteel tot stand, dankzij een hele reeks werken die gefinancierd werden door de ontvanger van Vlaanderen Pierre de la Tannerie¹⁸. Bij diens overlijden in 1400 werd deze financiering tij-

13. Brugge, RA, OAN, nr. 3485 en volgende nrs., stadsrekeningen vanaf 1389, rubrieken "van presentwinen" en "van diversche costen" of "diverssche hofscheden" met gegevens over de indiensttreding van de nieuwe baljuw of het einde van zijn mandaat met vereffening van zijn wedde. In sommige stadsrekeningen zijn de folio's niet genummerd.

14. "Le pré gisant devant le chastel de hors ladite ville de Neufport, appelée le chasteldriesch, appartenant à Monseigneur, contenant cinq mesures une line et cinquante verges de terre". Brussel, ARA, *Rekenkamer*, nr. 45975, kadaster van 1447, f° 60.

15. De dateringen zijn approximatief voor wat betreft de eigenlijke indiensttreding, gezien de aanstellingsprocedure soms een week of nog langer duurde.

15bis. De stadsrekening van 1390 ontbreekt.

16. Brugge, RA, OAN, nr. 3486, rubriek "van rydene": 6 maart 1392; en nr. 3487, f° 68v.: 28 maart 1393.

17. Benoemingsbrief van 14 mei 1394 en eedaflegging op 25 mei: Rijsel, ADN, nr. B 1854/51203. Indiensttreding op 1 juni: Brugge, RA, OAN, nr. 3488, f° 72v.

18. Brussel, ARA, *Rekenkamer*, nr. 26705, rekening van Pierre de la Tannerie over de periode 18 maart - 18 december 1394, en nr. 26706, rekening van de zelfde over de periode 4 maart - 30 november 1398. De sommen werden opgebracht door boeten.

Afb. 2. Het kasteel van Nieuwpoort omstreeks 1560. Vergroot detail uit de kaart van Nieuwpoort van Jacob van Deventer. De voormalige Sint-Laurentiuskerk, toen nog bestaande uit de hoge oude kerktoren tussen de twee beuken, is duidelijk te zien.

delijk onderbroken¹⁹. In 1404 diende de stad op verzoek van de kapitein de kasteelwallen nog wat te verhogen²⁰. In de loop van 1410 begon de stad, met toelating van de hertog, de oude zerken uit het voormalig kerkhof van het kasteel te verwijderen om die te gebruiken als fundamenten voor het “slusekin” nabij het “Stegherportkine”²¹. Lanceloot van Lyssche bleef in dienst tot aan zijn dood in datzelfde jaar.

- Ridder, raadsheer en kamerling **Jan van Belle** (Jean de Bailleul) (midden november 1410 - begin januari 1416). Hij was heer van Zoeterstede (Le Doulieu). Op 13 november 1410 bood hij zich bij de Nieuwpoortse magistraat aan met zijn geloofsbrieven. Hij deed dit tegelijk met zijn broer Zeger van Belle, die voor het ambt van poortbaljuw solliciteerde. Jan van Belle kon in dienst treden nadat hem op 15 november de sleutels van het kasteel overhandigd waren door de hoogbaljuw van Veurne, in tegenwoordigheid van de wet van Nieuwpoort. Hierdoor was hij definitief “in de possessie van den capitainscepe” gesteld²². Als heer van de Bellepolder in Oostduinkerke, het latere domein Polderduinen gelegen juist ten westen van de stadsmuur, was hij tevens maarschalk van Vlaanderen, een feodale militaire waardigheid²³. Hij liet zich als kapitein bij gele-

19. “Quant est des missions, que vous avez fait en la closture et es granges, maisons et estables de la bassecourt du chastel de Neufport, que l'en vous a refusé de passer et allouer en voz comptes ...”. Rijsel, ADN, nr. B 1375, Nieuport, klad van een brief met antwoord op een mededeling betreffende een zaak van “asseurement” of verzekering tegen hinderlaag of agressie en het uitblijven van verdere kredieten voor de bouw van het kasteel. Het is niet duidelijk van wie dit antwoord uitging en voor wie het bestemd was: de nieuwe ontvanger-generaal, de kapitein-baljuw of een andere instantie. Het stuk is ook niet gedateerd, maar de vermelding van de dood van Pierre de la Tannerie laat vermoeden dat het van omstreeks 1400 is. Het had in elk geval te maken met de Rekenkamer van Rijsel.

20. “pour ce que nostre amé et féal chevalier, capitaine et bailli de nostre dicte ville, messire Lancelot de Lisques, leur a requis de par nous ... de haulcier et emparer le cuirain des fossez dudit chastel ...”. J. BARTIER en A. VAN NIEUWENHUYSEN, *Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur*, in *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas, 1ère série*, Brussel, 1965 en vlg., dl. II, p. 665-666, nr. 674, oorkonde van Filips de Schone dd. 21 feb. 1404 (n.s.) betreffende een octrooi voor het heffen van accijns door de stad Nieuwpoort.

21. Brugge, RA, OAN, nr. 3504, f° 27v. (28 mei 1410), 35 en 36.

22. Ibid., f° 38. Rijsel, ADN, nr. B 1907/54169, weddevereffening, 1415.

23. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville et châtellenie de Furnes*, Brussel, 1896-1416, dl. IV, p. 90. Daarin is te verbeteren: Jean (de Bailleul), 1387-1416, in de plaats van 1387-1409, voor wat betreft de waardigheid van heer van de Bellepolder. Brussel, RA, *Rekenkamer*, nr. 17582, rekening van de leenverheffingen in Veurne-ambacht, 1416-1417, f° 6.

genheid door zijn broer Zeger, de baljuw, vervangen. Tijdens zijn kapiteinschap, tot 1414, werden door de stad uit het kasteel verder zerken weggehaald, afkomstig uit de voormalige kerk²⁴. Jan van Belle bleef als kapitein in dienst tot aan zijn overlijden omstreeks nieuwjaar 1416.

- Ridder en raadsheer **Zeger van Belle** (Sohier de Bailleul) (maart 1416 - midden december 1421). Hij was de broer van Jan van Belle (zie hierboven) en sinds november 1410 poortbaljuw van Nieuwpoort. Op 23 januari 1416 werd hij voorlopig als kapitein aangesteld en op 11 maart volgde zijn definitieve benoeming. Bij zijn verzoek om deze benoeming verwees hij naar de diensten die hij ten tijde van zijn broer en voorganger bewezen had aan de hertog. Op 18 maart 1416 legde hij te Nieuwpoort de eed af voor de hoogbaljuw van Veurne en in tegenwoordigheid van twee leenmannen van de hertog. Volgens de bij deze gelegenheid opgestelde inventaris behoorden tot de inboedel van het kasteel "quatre canons de nouvelle faceson, chacun à trois chambres", twintig kruisbogen met bijhorigheden (waaronder koorden), twaalf "windaes", benevens stenen ballen voor de artillerie, pijlen, toortsen en ander gerief als een last turf²⁵.

In de loop van het jaar 1416 trok de Rekenkamer van Rijsel een som van 300 pond parisis uit voor de betaling van de soldij van het garnizoen en het proviand. Deze som zou door de ontvanger van Vlaanderen uitgekeerd worden²⁶. Niettemin gaven de Nieuwpoortse schepenen op 12 maart 1419, tijdens het geschil tussen hertog Jan zonder Vrees en de Franse partij van de Armagnacs, aan de graaf van Charolais, de zoon van de vorst en latere Filips de Goede, "t ghebrec ende ombewaerne van den castele" te kennen. In april verzochten ze de Vier Leden van Vlaanderen te Gent aan te dringen bij de hertog dat hij ervoor zou zorgen "dat t casteel mochte bewaerd worden"²⁷.

24. Brugge, RA, OAN, nr. 3506 (boekjaar 1412), f° 15, en nr. 3508 (boekjaar 1414), f° 51. De grafstenen dienden nog steeds om "in t fondement" van de sluis gelegd te worden.

25. Benoemingsbrieven van 23 januari en 11 maart 1416 (n.s.), vidimus door de wet van Nieuwpoort op 30 maart 1416 (n.s.). Rijsel, ADN, nr. B 1906/54120 en 54121. Inventaris van de inboedel aan wapens, opgesteld op 18 maart 1416 (n.s.). Ibid., nr. B 1906/54122.

26. Ibid., nr. B 1282/15407, f° 2, rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen, Jehan Utenhove, over de periode 25 juni - 26 november 1416.

27. Brugge, RA, OAN, nr. 3513, f° 38-38v en 39.

Begin december 1421 werd Zeger van Belle door hertog Filips de Goede uit zijn beide functies ontslagen. Hij werd vervangen door Filips van Diksmuide. Hij werd op 27 december door de vorst verzocht onmiddellijk de sleutels van het kasteel aan hem af te geven²⁸. De reden van dit ingrijpen van de nieuwe hertog vernemen we echter niet.

- **Filips van Diksmuide** (of Philipse van Dijnmude, Philippe de Dixmude) (eind december 1421 - begin juli 1422). Hij had de rang van schildknaap of "escuier". Op 10 december 1421 bood hij zich bij de Nieuwpoortse wet aan met zijn "commissiën van den capitainrie ende bailliage van deser stede". Slechts korte tijd zou hij beide functies uitoefenen, gezien hij ze na amper een half jaar terug aan zijn voorganger diende over te dragen²⁹.

- Ridder en Raadsheer **Zeger van Belle**. Na in de functies van kapitein en poortbaljuw te zijn hersteld, oefende hij deze uit tot aan zijn dood in 1428³⁰. In februari van dat jaar was voor de "reffectie of reparacie van den castele" nog een krediet van 380 pond uitgetrokken³¹. In de O.-L.-Vrouwekerk van Nieuwpoort was vroeger een grafsteen te zien waarop de naam en titels van "Zeigers van Belle" voorkwamen³².

- Ridder **Jan van Heurne** of **van Hoorn** (Jehan de Hornes) (september 1423 - begin februari 1436). Hij was heer van Baucignies, Heze en Hondschote, seneschalk van Brabant, raadsheer en kamerling van

28. "... lesquelz offices il (Sohier de Bailleul) ait adez depuis exercé jusques à naguaires que par noz lettres patentes et pour les causes et consideracions contenus en icelles, y avons commis et ordonné notre amé et féal escuier Philippe de Dicquemue, auquel par icelles avons mandé la délivrance estre faite de notre dit chastel ...". Brussel, ARA, *Chartes de l'Audience*, nr. 51, oorkonde van 27 dec. 1421. Daarin wordt duidelijk verwezen naar de commissiebrief van Filips van Diksmuide voor wat betreft de redenen van de vervanging. Het is ons niet bekend of deze brief nog bestaat.

29. Brugge, RA, OAN, nr. 3515, rubriek "presentwinen", f° 15.

30. Ibid., nr. 3522, rubriek "van vele anderen diversche costen ende misen", uitbetaling van de stedelijke wedde "toot den 4den of 5den daghe van septembre" 1428: 58 lb. 6 s. 8 d., bedrag over de laatste zes maanden dienst.

31. Ibid., f° 5, uitkering door de stad op bevel van Gautier Poulain, ontvanger van Vlaanderen.

32. Grafsteen van het echtpaar "Zeigers van Belle - Van de Walle". R. DE BEAUCOURT DE NOORTVELDE, *Nieuport, Documents historiques*, dl. II, Oostende, 1904, p. 186, grafschrift nr. 57.

de hertog; tot begin mei 1430 was hij ook poortbaljuw³³. Als kapitein liet hij zich soms vervangen of vertegenwoordigen door Charles van Polinchove, zijn “stedehouder”, en dit zeker van 1433 af³⁴.

In januari of februari 1436 werd hij door de vorst aangesteld tot admiraal van een militaire vloot en belast met de taak de haven van Kales, toen een Engels steunpunt, door middel van allerlei vaartuigen te blokkeren. Op dat ogenblik werd hij in Nieuwpoort door zijn stadhouder opgevolgd. De gemeente bleef hem echter beschouwen als haar gewezen kapitein, op wie ze nog steeds - indien nodig - een beroep kon doen. Zij was trouwens ook in de onderneming tegen Kales betrokken³⁵. De poging om de haven van deze stad te blokkeren, die plaatsvond op 25 en 26 juli, liep evenwel falikant af. Het ongenoegen daarover bij de Vlaamse troepen was groot. Tijdens een opstootje in de duinen bij Oostende op 13 augustus werd Jan van Heurne zwaar gewond en overleed een week later³⁶.

- **Charles van Polinchove** (4 februari - 8 september 1436). Hij was slechts zolang als kapitein in dienst als Jan van Heurne nog leefde, d.i. zeven maanden. Zijn familienaam laat vermoeden dat hij heer van Polinchove was. Hij had er overigens ook een verblijf³⁷. Blijkbaar was de gemeente Nieuwpoort niet erg tevreden over hem, vermits de schepenen reeds op 1 augustus, nadat een Engelse vloot zee gekozen had, de admiraal en vroegere kapitein Jan van Huerne wezen op de noodzaak van “de bewaernesse” van de stad en het kasteel³⁸. Zij drongen ook aan om te zorgen voor “voorzienicheid en bewaren”

33. F. V. GOETHALS, *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles de Belgique*, dl. III, Brussel, 1850, p. 225.

34. Brugge, RA, OAN, nr. 3526, f° 37v, dd. “laumaend” 1433 (n.s.). Charles van Polinchove was voordien reeds stadhouder “van den dunen”. *Ibid.*, f° 13v.

35. R. DEGRYSE, *De admiraals en de eigen marine van de Bourgondische hertogen*, in *Mededelingen van de Belgische Marine Academie*, boek XVII (1965), p. 151-152; Brugge, RA, OAN, nr. 3530, boekjaar 1436, rubriek “van rydene”, *passim*.

36. M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas Bourguignons et l'Angleterre, 1435-1467*, Brussel, 1966, p. 95-96; R. DEGRYSE, *o.c.*, p. 152.

37. Op 4 feb. 1436 bood hij zich aan bij de wet van Nieuwpoort met zijn “commissie als capitain van dezer stede ende cateele”. Brugge, RA, OAN, nr. 3530, f° 10v. Hij bleef als zodanig in dienst tot 8 of 9 september. *Ibid.*, rubriek van “wedden ende diversche costen”. Zie ook noot 34.

38. *Ibid.*, rubriek van “rydene”: boodschap naar Sluis, waar de admiraal toen vertoefde en aangesproken werd als “capitain in dien tyde”.

van stad en kasteel bij de hertog te Atrecht op 9 augustus. Een goede week later, op 20 augustus, na het overlijden van de admiraal, verzochten de schepenen de hertog te Brugge om te “voorzien van capitaine”, hoewel Charles van Polinchove toen nog in dienst was³⁹.

- Ridder, raadsheer en kamerling **Jan van Uutkerke** (Jehan d'Uutkerke) (9 september 1436 - begin oktober 1441)⁴⁰. Hij was heer van Oezelgem en Herbaumez en tot begin mei 1438 ook poortbaljuw te Nieuwpoort. Ten tijde van de expeditie tegen Kales was hij door de hertog belast geweest met de uitrusting van schepen en troepen te Duinkerke en te Nieuwpoort⁴¹. Op 11 september 1436 ondertekende hij een kwijting voor de ontvangst van wapens en bevoorrading voor het kasteel⁴². Toch was hij daar niet permanent op post. Op 19 april 1437 stuurden de schepenen inderdaad een bode naar Brussel bij de hertog en bij Roeland van Uutkerke, de kapitein van Sluis, om door hun bemiddeling manschappen te verkrijgen voor de “bewaernesse” van de stad en het kasteel tijdens de afwezigheid van de kapitein, die toen op reis was “ten Heleghen Bloede”⁴³.

Begin oktober van hetzelfde jaar, tijdens de opstand van de Bruggelingen, deed Jan van Uutkerke een uitval met het Nieuwpoorts garnizoen. Met meer dan honderd twintig paarden verscheen zijn garnizoen 's ochtends voor de Smedenpoort en nam alle koeien, schapen, varkens en zuivelprodukten waarmee de boeren naar de Brugse markt trokken in beslag en roofde al hun geld. Maar de Bruggelingen verweerden zich en kregen het grootste deel van de geroofde goederen terug. Feitelijk was dit optreden van het Nieuwpoortse garnizoen een afleidingsmaneuver, op het getouw gezet tegelijk met een uitval van het garnizoen van Sluis en mede bedoeld om de bevoorrading van Brugge aan voedsel af te snijden.

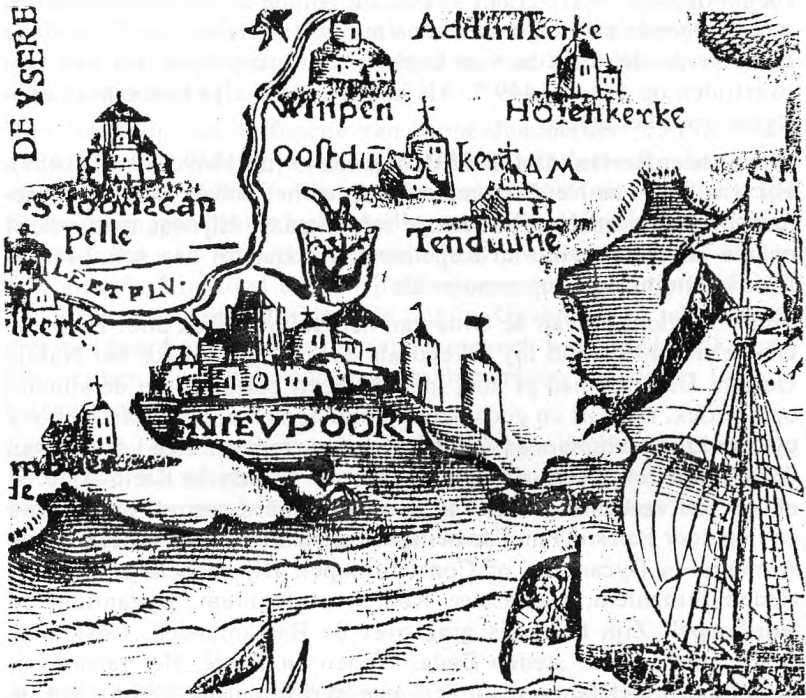
39. Ibid., onder genoemde data, zelfde rubriek.

40. Rijsel, ADN, nr. B 1605, f° 133 en 133v: benoeming voor het leven als kapitein en poortbaljuw op 6 september 1436.

41. M. SOMME, *L'armée bourguignonne au siège de Calais de 1436*, in *Guerre et société en France, en Angleterre et en Bourgogne, XIVE - XVe siècle*, Lille, z.d. (1991), p. 209.

42. Rijsel, ADN, nr. B 3516/124011.

43. Brugge, RA, OAN, nr. 3531, rubriek “van rydene”.

Afb. 3. Vereenvoudigde blik op de ommuurde stad Nieuwpoort en haar twee vuurtorens aan de westelijke oever van de IJzerhaven. Boven de stad steekt de toren van het kasteel boven die van de O.-L.-Vrouwekerk uit. Detail uit de oudst bekende gedrukte kaart van het graafschap Vlaanderen door Pieter van der Beke uit 1538. Houtsnede bewaard in het Germanisches Nationalmuseum te Nürnberg, Duitsland. Copyright.

Eind september 1441, nadat hij zich reeds door de poortbaljuw Clais Hebbes had laten vervangen, werd Jan van Uutkerke - niettegenstaande zijn benoeming gold voor het leven - uit zijn functie ontslagen⁴⁴.

- Ridder, raadsheer en kamerling **Reinaut** (of **Regnault**) **Knibbe** (begin oktober 1441 - 5 juli 1449). Hij zorgde ervoor dat het kasteel van voldoende artilleriestukken en munitie voorzien bleef⁴⁵. Knibbe cumuleerde de functies van kapitein en poortbaljuw tot aan zijn overlijden op 5 juni 1449⁴⁶. Als kapitein gold zijn benoeming overigens voor het leven.

- Raadsheer **Bertrandon de la Broquière** (5 juli 1449 - 29 juli 1459). Hij was heer van Neufchâteau en had aan het hof de rang van "premier escuyer tranchant" of eerste schildknaap. Hij was toen ook al enkele jaren kapitein van Rupelmonde, zodat hij van juli 1449 af twee kapiteinschappen cumuleerde⁴⁷.

Sinds de stichting van de Orde van het Gulden Vlies door Filips de Goede in 1430 stond hij bekend als deskundige inzake het Nabije Oosten. De vorst had er hem in 1431 heen gestuurd om de situatie op politiek, militair en godsdienstig vlak te verkennen. Met het oog op zijn kruistochtplannen wilde de hertog zich een idee vormen van de militaire macht en de opmars van de Turken in Klein-Azië en elders. De verkenningsreis van de la Broquière vertrok uit Venetië en liep door Palestina met de heilige plaatsen, Rhodos, Syrië, Egypte, Armenië en Byzantium of Constantinopel. Hij bezocht er o.m. de steden Jeruzalem, Damascus, Konieh of Iconium, Byzantium en Adrianopel. Zijn terugreis ging over de Balkanlanden, Oostenrijk en Beieren met de steden Buda, Wenen en Bazel. Het relaas van deze tocht bleef bewaard in een manuscript, dat na de reis aan de

44. Jan van Dixmude, Kronyk, in J.J. DE SMET, *Corpus chronicorum Flandriae*, dl. III, p. 84, gedateerd "den zaterdagh na Sinte Baefsdach". Voor zijn ontslag, zie de commissiebrief van zijn opvolger: volgende n.

45. Commissiebrief van 12 september 1441 en eedaflegging op 19 september daaropvolgend: Rijsel, ADN, nr. B 1973/58375. Inventaris van de inboedel van het kasteel, oktober 1444: Ibid., nr. B 3516/124012.

46. Brugge, RA, OAN, nr. 3543, f° 39v., vereffening van de laatste wedde van Knibbe.

47. Brussel, ARA, *Rekenkamer*, nr. 1865, uittreksels uit de "recette générale de Flandre", jaar 1447, f° 12v en nr. 1866, jaar 1453, f° 54.

hand van de notities van Bertrandon aan het Bourgondische hof werd opgesteld⁴⁸.

De kapitein die de gemeente Nieuwpoort vanaf 1449 in dienst had, was dus zeker niet de eerste de beste. De bevolking zag dan ook van meetaf aan met een zeker ontzag naar deze avontuurlijke zuiderling op, zoals blijkt uit de manier waarop ze hem en zijn "ghesellenede" op 21 en 22 juli 1449 ontving. Als welkomstgeschenk kreeg hij een som van 600 pond par. teneinde hem in staat te stellen er een woning te verkrijgen⁴⁹.

Door aankoop van de functie van "upperduinherder" van de Oostduinen van Vlaanderen werd hij in 1453 ook uitbater van het jachten weiderecht aldaar⁵⁰. Uit dat feodaal officie en uit zijn beide kapiteinschappen haalde hij soms illegaal profijt door afzetterij, fooien of het innen van losgeld. Dit bracht hem in opspraak, maar niet in discrediet⁵¹. Hij stond ongetwijfeld op een goed blaadje bij Filips de Goede, want hij had tijdens de slag bij Gavere op 23 juli 1453 de van zijn paard gevallen hertog samen met een wapenmakker kunnen beschermen tot er hulp opdaagde in de persoon van ridder Jan van Luxemburg⁵².

Eind april 1459 lag Bertrandon ziek te Bergen in Henegouwen. De Nieuwpoortse schepenen stuurden er een van de stedelijke geneesheren heen "omme hem te visenteerne" en bij te staan. Bertrandon de La Broquière stierf enkele weken later⁵³.

48. CH. SCHEFFER, *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de La Brocquière*, in *Recueil de voyages et documents pour servir à l'histoire de la géographie*, dl. XII, Parijs, 1892; J.D. HINTZEN, *De kruistochtplannen van Philips den Goede*, Rotterdam, 1918, p. 23-24. Labroquière is een plaats in Guyenne, dép. Haute Garonne, Frankrijk.

49. Brugge, RA, OAN, nr. 3553, f° 16, 38 en 42.

50. Brussel, ARA, *Tresor de Flandre*, nr. 2572, oorkonde van 4 mei 1453. *Ibid.*, *Rekenkamer*, nrs. 13703-13705, rekeningen van de baljuw van het Brugse Vrije, 1451-1458, rubriek "Mises - oostdunes de Flandres".

51. *Ibid.*, *Acquits de Lille*, carton 1149b, proces wegens afzetterij ten nadele van een koopman uit Keulen in 1449, vonnis van 20 maart 1452 n.s.; M. COORNAERT, *Knokke en het Zwin*, Tielt, 1974, p. 164, onrechtmatige inning van de wedde van opperduinherder en verplichte terugbetaling in 1458.

52. *Bibliographie nationale publiée par l'Académie de Belgique*, Brussel, vanaf 1866, dl. 12, p. 590-598, verho Jean de Luxembourg.

53. Brugge, RA, OAN, nr. 3553, f° 23 en 32, weddeberekening tot 29 juli 1459.

- Ridder, raadsheer en kamerling **Jan II van Komen** (Jehan de Comines) (29 juli 1459 - april 1475)⁵⁴. Hij was de zoon van Jan I van Komen en kleinzoon van Colaerd van den Clyte, de eerste kapitein van Nieuwpoort en heer van Komen. Als poortbaljuw trad hij slechts persoonlijk op tot begin januari 1460. Daarna liet hij zich in dat ambt vervangen.

Jan II van Komen was, net als zijn vader, ook titelvoerende amman of feodaal officier van justitie en houder van de stedelijke gevangenis te Nieuwpoort⁵⁵. Op 5 februari 1468 werd hij door Karel de Stoute in de functies van kapitein en poortbaljuw herbenoemd, evenwel onder beding van financiële waarborgen⁵⁶. In 1472 volgde zijn benoeming tot kapitein-generaal van Vlaanderen⁵⁷. Hij overleed te Gent in april 1475⁵⁸.

- Ridder **Aernoudt van Huerne** (Arnould de Hornes of de Heurne) (april 1475 - 16 juli 1482). Hij was heer van Brimeu, Hupi en Saint-Maxence. Als poortbaljuw liet hij zich van meetaf aan vervangen⁵⁹

- Ridder **Lodewijk van Vlaenderen** (Louis de Flandres) (17 juli 1482 - 24 juni 1485). Hij was heer van Woesten (Woestine) en een afstammeling in de vierde graad van een bastaardzoon van graaf Lodewijk van Male. Hij droeg tevens de titel van hoogbaljuw van Nieuwpoort, en liet er zich als poortbaljuw vervangen⁶⁰.

54. Ibid., f° 13v : beëdiging te Nieuwpoort op 29 juli 1459; L. J. MESSIAEN, *Histoire des seigneurs et de la ville de Comines*, Kortrijk, 1892-1894, dl. I, p. 286-304.

55. R. DEGRYSE. *De "justiciarius" van 1163 en het erfelijk ammanschap te Nieuwpoort, in Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXI, 1967, p. 14.

56. J. VAN ROMPAEY, *o.c.*, p. 151, 157 en 392.

57. W.P. BLOCKMANS, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaenderen (1467-1477)* (Kon. Ac. van België, Kon. Comm. voor Gesch.), Brussel, 1971, p. 146, nr. 102^D, uittreksel uit de rekening van het Brugse Vrije.

58. L.J. MESSIAEN, *o.c.*, p. 282. Brugge, RA, OAN, nr. 3566 (1475), rubriek wedden en "hofscheden", laatste weddeuitkering aan Jan II van Komen.

59. Ibid., nr. 3566 (1475), zelfde rubriek, eerste weddeuitkering aan Aernoudt van Huerne.

60. Ibid., nr. 3573 (1482), zelfde rubriek, indiensttreding op 17 juli 1482. Ibid., nr. 3578 (1487), zelfde rubriek, vereffening van de achterstallige wedde van Lodewijk van Vlaenderen tot 24 juni 1485.

- Ridder **Jan van Crunninghe**, heer van Pamele (24 juni 1485 - 20 juli 1488)⁶¹. Als baljuw liet hij zich door een dienstdoend poortbaljuw vervangen.

- Ridder **Willem van Grisperre** (Guillaume de Gysperre) (20 juli 1488 - 1 september 1490). Hij cumuleerde de functies van kapitein en poortbaljuw. Als kapitein was hij dus in 1489, tijdens de opstand in Vlaanderen tegen de regering van aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk en het beleg van Nieuwpoort door de Fransen in juni, de bevelhebber van het plaatselijk garnizoen. Hierin waren toen o.a. Duitse soldaniers opgenomen, want Nieuwpoort had de partij van de aartshertog gekozen. De strijd tegen de belegeraars kon tot een goed einde gebracht worden dank zij het optreden van ridder Daniël van Praet, ook gezegd van Moerkerke, heer van Merwede en soeverein-baljuw, die vanuit Veurne met een troepenmacht in dienst van de aartshertog Nieuwpoort binnenviel⁶². Voordien en nadien waren er moeilijkheden met de Duitse soldaten, die zich aan plunderingen en opeisingen in de omgeving van de stad schuldig maakten⁶³. Dit had blijkbaar te maken met het niet uitbetalen van hun soldij, want in oktober 1489 spanden de kapitein en de schepenen van Nieuwpoort zich in om betaling te verkrijgen aan de "Dutsschen knechten" ten-einde hen het kasteel te laten ontruimen. De Duitsers beweerden ongeveer 18.000 gulden achterstal te moeten ontvangen. Hun eis werd door de steden Nieuwpoort en Diksmuide aan de kapiteins en gedeputeerden van westelijk Vlaanderen voorgelegd⁶⁴. Het is niet bekend of daar gevolg aan gegeven werd.

Deze feiten illustreren in elk geval de rol van de soldateska bij de verdediging van de belegerde stad en van het kasteel. Er was vooral

61. Ibid., nr. 3579 (1488), zelfde rubriek, eerste wedde van Willem van Grisperre vanaf 20 juli 1488.

62. Ibid., nr. 3579 (1488), zelfde rubriek, eerste wedde van Willem van Grisperre vanaf 20 juli 1488.

63. Brugge, RA, OAN, charter 191 (inv. nr. 405), akte van maart 1489 (n.s.), waardoor aartshertog Maximiliaan de burgers van Nieuwpoort de waarborg geeft dat ze door niemand zullen lastig gevallen worden omwille van eventuele opeisingen en plunderingen door de in de stad gelegerde troepen. E. VLIETINCK, *Eene bladzijde uit de geschiedenis van de stad Nieuwpoort, 1489-1889*, Oostende, 1889, p. 52-70.

64. W.P. BLOCKMANS, *Handelingen van de Leden en de Staten van Vlaanderen (1477-1506)* (Kon. Ac. van België, Kon. Comm. voor Gesch.), Brussel, 1973, p. 516 - 517, nr. 348, uittreksels uit de rekeningen van Veurne, Diksmuide en Nieuwpoort.

strijd geleverd rond de Oostpoort van de stadsmuur, dus vlakbij het kasteel⁶⁵. Het was de eerste maal sedert haar oprichting dat deze sterkte samen met de ommuurde stad aan een belegering - niet van Engelsen - had blootgestaan. De kapitein had er samen met de Nieuwpoortnaars op de bres gestaan. Hoe het kasteel er in de 15de en 16de eeuw met zijn centrale toren en zijn ringmuur grosso modo uitzag, wordt weergegeven op de kaart van Nieuwpoort van Jacob van Deventer uit ca. 1550⁶⁶.

65. E. VLIETINCK, *o.c.*, p. 76-77.

66. CH. RUELENS, E. OUVERLEAUX en J. VAN DEN GHEYN, *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle. Plans du géographe Jacques de Deventer*, Brussel, vanaf 1884, afl. 12 (1891) met commentaar van W. Wauwermans. Zie afbeeldingen 1 en 2, supra.

BIJLAGE

Boulogne sur Mer, 14 mei 1394

Kopie van de oorkonde waardoor hertog Filips de Stoute ridder Jehan, dit Lancelot, de Lisques, poortbaljuw van Nieuwpoort, aanstelt tot kapitein van de stad en haar kasteel en tevens de voet van de kapiteinswedde en de betaling ervan door de ontvanger van Vlaanderen en de stad vaststelt.

- Rijsel, Archives Départementales du Nord, B 1854/51203

Philippe, filz de roy de France, duc de Bourgoingne, conte de Flandres, d'Artois et de Bourgoingne, palatin, sire de Salms, conte de Rethel et seigneur de Malines. A tous ceulz qui ces présentes lettres verront, salut. Comme nous avons deschargié notre amé et féal messire Jaques de Meetkerke, chevalier, de l'office de capitaine de notre ville de Neufport et de la fortesse, que de nouvel nous y avons fait faire, dont il a eu la garde depar nous jusques à ores, et le promeu au bailliage de Berghes et aussi avons deschargié Aliames le Visch de l'office du bailliage du dit lieu de Neufport, qu'il a darrainement tenu et exercé, et ordonné au jour duy par noz autres lettres notre amé et féal chevalier messire Jehan, dit Lancelot, de Lisques, bailli du dit lieu de Neufport, si comme par noz dites lettres puet apparoir. Savoir faisons que pour la bonne relacion que faite nous a esté dut dit messire Jehan et pour considération des bons services qu'il nous a faiz. Confians de ses sens, loiaulté et bonne diligence, ycelui messire Jehan avecques ce qu'il tenra le dit office de bailliage, selon le contenu et teneur de noz dites autres lettres, sanz les rappeler, ne en aucune manière déroguier à icelles par ces présentes. Avons fait, ordonné et establi, faisons, ordonnons et establissons capitaine et garde de noz dites ville et fortesse de Neufport ou lieu du dit messire Jaques aux gaiges de trois cens livres parisis de notre monnoie de Flandres, que pour ce lui avons ordonnez et ordonnons à prendre chascun an. C'est assavoir les deux cens livres de nous par les mains de notre receveur général de Flandres et les autres cent livres de notre dite ville de Neufport par les mains des bourmaisters et eschevins ou des trésoriers d'icelle notre ville, à telz termes et par la manière qu'on paioit et souloit paier au dit messire Jaques ses gaiges pour le temps qu'il a esté ou dit office de capitaine. Au quel messire Jehan dessus dit, nous avons donné et donnons plain pouvoir, auctorité et mandement espécial de exercer bien et deurement le dit office de capitaine, de prendre soigneusement garde à noz dites ville et fortesse, de y ordonner et faire faire guaiz et veilles de jour et de nuyt, selon ce que expédient sera de contraindre à ce ceulx qui feront à contraindre et faire toutes autres choses que au dit office de capitaine appartiennent, pueent et doivent appartenir de raison tant qu'il nous plaira, dont il sera tenu de faire le sèrement en tel cas accoustumé à révérend père

en dieu, notre amé et féal chancelier, l'évesque d'Arras, le quel nous avons député et députons à la [référence dessus mencionnée]¹, donnons en mandement à tous noz officiers et subgès, requerens les autres et chacun d'eulx, si comme à lui appertenra, que au dit messire Jehan et à celui ou ceulx, qu'il aura mis en son lieu en toutes choses, touchans et regardans le dit office de capitaine, obéissent et entendent diligenment et prestent conseil, confort et aide, se mestier est et requiz en sont. Et au dit receveur général de Flandres présent et avenir, qu'il paie doresnavant au dit messire Jehan les dit II^c livres chacun an par la manière dessudite. Et tout ce que ainsi païé lui en sera par rapportant de tous paiemens, quittance et pour la première foiz seulement comme ou vidimus de ces présentes collacioné en la chambre de noz comptes ou par l'un de noz secrétaires, nous voulons estre alloué es comptes du dit receveur et rabatu de sa recepte par noz améz et féaulz les gens de noz comptes à Lille, mandons aussi aux diz bourcmaistres, eschevins et trésorier de notre dite ville de Neufport présent ou avenir, que les autres cent livres paient semblablement chacun an au dit messire Jehan des revenues d'icelle de notre ville. Et de ce que ainsi ilz en auront païé par rapportant quittance de tous paiemens et pour la première foiz copie ou vidimus de ces présentes, comme dit est, nous en voulons ceulz d'eulz qu'il appartenra estre et demeurent déschargiés et que autant leur soit rabatu des dites revenues de notre ville dessus dite par noz gens qui seront commis à oir les comptes d'icelle ville [sur ce faites]¹ Non obstant quelsconques ordonnances, mandemens ou défenses à ce contraires. En tesmoing de ce nous avons fait mettre notre seel à ces lettres. Donné à Boulongne sur la mer le XIIIe jour de may l'an de grace mil ccc IIII^{xx} et quatorze.

Et estoient ainsi signées par monseigneur le duc : veu pour entier².

Et au doz des dites lettres estoit escript ce qui s'ensuit³. Messire Jehan, dit Lancelot, de Lisques a fait le serment accoustumé de l'office, dont mencion est faite au blanc de ces présentes, es mains de révérend père en dieu, monsieur l'évesque d'Arras, chancelier de monseigneur le duc de Bourgogne, le XXVe jour de may l'an mil IIII^{xx} et quatorze.

Ainsi signé D⁴.

La collacion de ceste présente copie a esté faite en la chambre des comptes à Lille aux lettres originaulx et esté inscrite le XXIIIe jour de septembre mccc IIII^{xx} et XIII par moy⁵.

1. Moelijk leesbare woorden, vermoedelijke tekst.
2. Interpolatie, in een ander geschrift.
3. Idem.
4. Persoonsnaam : "Daniel (?)", handtekening. Bijgevoegd in een ander geschrift.
5. Bijgevoegd onderaan de oorkonde in hetzelfde geschrift als vermeld in de voetnoten 2, 3 en 4. Helemaal onderaan de oorkonde : twee handtekeningen, elk gevolgd door een persoonlijk merk. Alleen de tweede handtekening is in hetzelfde geschrift als dat van de oorkonde : "Et moy Daniel (?)". De andere handtekening, de eerste, is evenals de tweede moeilijk te ontcijferen.

COMMERCE ET FINANCE EN FLANDRE ¹ AU XVIe SIÈCLE LES ACTIVITÉS DE DIEGO DE ECHÁVARRI, CONSUL DE LA NATION DE BISCAYE

JEAN-PHILIPPE PRIOTTI²

En 1230, des navires biscayennes accostent à Bruges³. C'est le début de longues relations commerciales entre la côte basque espagnole et la Flandre qui constitueront au XVIe siècle l'un des axes principaux des échanges européens⁴. De nombreux privilèges accordés aux ports de cette frange atlantique, et notamment à Bilbao, facilitent l'établissement de marchands basques espagnols dans la ville du Zwin. En 1411, en plus de six Castellans, quatre Biscayens sont installés dans le port brugeois⁵. Ces groupements s'organisent par la suite en deux consulats, l'un avec Burgos à sa tête et le second avec Bilbao et d'autres villes basques⁶.

1. Il s'agit ici de la Flandre au sens actuel.

Liste des abréviations :

- . Archives : A.H.P.B. : Archivo Histórico Provincial de Bizkaia (Bilbao).
A.F.B. : Archivo Foral de Bizkaia (Bilbao).
A.H.P.U.V. : Archivo Histórico Provincial e Universitario de Valladolid.
A.M.B. : Archivos Municipales de Bruges.
A.H.P.C. : Archivo Histórico Provincial de Cantabria (Santander).
- . Marchands : D.E. : Diego de Echávarri.
S.R. : Simón Ruiz.

2. J.P. Priotti est chercheur à l'Institut Universitaire Européen de Florence et travaille sur le commerce à Bilbao aux XVI et XVIIe siècles.

3. J. MARECHAL, "La colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe siècle", *Revue du Nord*, 1953, p. 7.

4. J. Vicens Vives, "El comercio y la moneda durante el siglo XVI", dans *Historia Económica de España* (9e édition), Barcelone, 1987, pp. 330-31 ; P. CHAUNU, "Les routes de l'Atlantique", dans *9e Colloque International d'Histoire Maritime*, Paris, 1969, pp. 98-108. Bien qu'en ce qui concerne les relations avec l'Europe, cet auteur arrête la prépondérance de la façade nord-atlantique de l'Espagne aux années 1530, nous sommes persuadés que la forte vitalité de ce trafic dure plus longtemps. Mais cela fera l'objet d'un autre débat.

5. J. MARECHAL, *loc. cit.*

6. *Ibid.*, pp. 13-5.

Grâce à un récapitulatif des dettes de la ville de Bruges en 1495, l'importance respective de ces colonies semble mesurable⁷. Au regard des chiffres, la Biscaye représente quasiment la moitié du total des créances de la nation d'Espagne et cinq fois plus que le capital prêté par celle du Portugal, soit 4 800 livres de gros de Flandre. A l'évidence, ces relations ont favorisé l'enrichissement d'un groupe marchand biscayen devenu puissant⁸. Or, jusqu'à présent, ces négociants "de la mer" n'ont guère trouvé leur place dans l'historiographie. Il est question dans ce travail de présenter les activités de l'un de ces hommes, Diego de Echávarri, consul de la nation de Biscaye à Bruges, de suivre son ascension sociale et d'observer les voies de son enrichissement.

Lorsqu'il quitte Anvers en 1578⁹, Diego de Echávarri est à la tête d'une fortune colossale qui en fait l'un des plus riches marchands espagnols de son temps¹⁰. Diego est né en 1527 à Bilbao et est installé dès l'âge de 14 ans dans la ville de l'Escaut¹¹ pour y apprendre le métier de marchand. Il opère une ascension sociale sans précédent qui le porte en quelques années au sommet de la hiérarchie marchande. En 1568, il préside au poste de consul *van der natie van Biscaye*¹². Durant la décennie suivante, ses participations répétées aux *asientos* de Flandre lui valent d'être l'un des principaux financiers de la couronne des Pays-Bas. Mais suivons cette évolution, suivons cet

7. J. FINOT, *Etude sur les relations commerciales entre la Flandre et l'Espagne au moyen-âge*, Paris, 1899, p. 223.

8. En effet, si l'on considère qu'à cette époque la nation d'Espagne tient à Bruges une situation commerciale très importante, on est à même d'évaluer l'envergure économique des marchands de Biscaye.

9. A.H.P.U.V., C 39-224. Il est à Bilbao le 11/06/1578.

10. Dès son retour à Bilbao en 1578, Diego place 90 000 ducats en *juros* (rentes viagères achetées, ou octroyées, sur les revenus de l'Etat). Pour fixer les idées, cette somme est à la fois supérieure à la fortune de Simón Ruiz en 1572 (67 709 ducats), à celle de Vitores Ruiz Embito, qui atteint 70 400 ducats en 1567, elle est également plus importante que les richesses de Francisco de la Torre (67 893 ducats environ), E. Lorenzo Sanz (coord.), *Historia de Medina del Campo y su tierra*, Ayuntamiento de Medina del Campo, 1986, vol. II, p. 172.

11. J. A. GORIS, *Etude sur les colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488 à 1567*, Louvain, 1925, p. 613.

12. A.M.B., Consulat d'Espagne, Coll. Chartes n°157.

homme d'affaires de son état de travailleur pour le compte d'autrui à celui de capitaliste¹³.

1/ Le métier de commissionnaire : une activité bicéphale

Nous savons peu du capital et autres atouts dont dispose Diego de Echávarri lorsqu'il commence sa carrière de marchand en Flandre, dans les années 1540. Bien que le commerce anversois tourne alors à plein régime¹⁴ et que la ville représente un énorme pôle d'attraction pour les hommes d'affaires étrangers, s'expatrier n'est pas le lot du plus grand nombre. Cela reste l'apanage d'un milieu favorisé ou d'individus hardis. Quoi qu'il en soit, riches et moins riches s'adonnent au travail à la commission. Cette technique, base de la révolution commerciale du XVIe siècle, a permis la multiplication du nombre des marchands précédemment exclus des échanges à grande distance¹⁵. Ainsi, le travail à la commission se révèle comme un passage obligé pour qui veut s'élever dans la hiérarchie marchande. Il autorise en même temps la constitution d'un pécule et d'un réseau de connaissances, les deux pouvant être mis à profit pour de futures entreprises personnelles.

a/ Diego de Echávarri : correspondant attitré des marchands de Biscaye

Grâce à plusieurs extraits d'actes¹⁶ concernant des chargements de marchandises, et rédigés sans doute à l'occasion de litiges, il nous

13. Cette évolution ne se présente pas comme la réalisation successive d'activités qui correspondraient à des étapes d'une réussite marchande. Bien au contraire, notre marchand combine subtilement le commerce de commission et les entreprises personnelles, qu'elles aient un lien avec la marchandise ou avec la finance. C'est cette pluralité qui constitue sa force.

14. Vers 1500, Bruges perd son rang de marché mondial, une évolution en sens contraire porte Anvers, en quelques années, au premier plan, H. VAN WERVEKE, *Bruges et Anvers, huit siècles de commerce flamand*, Bruxelles, 1944, p. 51. La période 1535-1557 correspond au plus grand éclat d'Anvers, jamais la ville n'a été aussi prospère, F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, Paris, 1979, tome III, p. 125.

15. W. BRULEZ, *De firma della Faille en de internationale handel van vlaamse firma's in de 16e eeuw*, (résumé en français), Brussel, 1959, pp. 580-81.

16. A.M.B., Consulat d'Espagne : IV/ actes civils de Pedro de Paredes 1558-1560, 1563-1564.

est donné de voir Diego agir en qualité d'intermédiaire. En 1558, sur deux bateaux effectuant le trajet Flandre-Biscaye, notre marchand embarque 80 fardeaux. En 1563, deux nouveaux documents font état de 66 fardeaux, soit en moyenne plus de 36 pièces par embarcation. Plus que ces quantités, qui témoignent à coup sûr d'une activité importante, l'origine géographique des propriétaires de la marchandise nous éclaire sur l'importance de ce marchand. La majeure partie des clients de Diego (79 % en moyenne), à qui la marchandise est expédiée, est établie à Bilbao, ville natale de notre négociant. De plus, dans les expéditions consacrées aux Basques, Pedro et Sancho de Agurto¹⁷ participent en moyenne pour 34,3 %, et pour plus du quart des acheminements si l'on considère l'ensemble des commettants de Diego. Les autres marchands de Bilbao ne sont impliqués que pour quelques ballots, avec une certaine régularité toutefois.

Cette clientèle stable va s'imposer peu à peu comme une structure. En 1558, pour ne citer que les plus connus, Pedro de Nobia, Jacobe de Ugaz et Pedro de Agurto, tous habitants de Bilbao, utilisent les services de Diego. Une dizaine d'années plus tard, les relations entre les quatre hommes sont plus étroites que jamais. En février-mars 1572, Diego fait embarquer une cargaison tout à fait éclectique pour le compte de Pedro de Nobia. Elle se compose d'un fardeau de cire d'Osterlande, d'un sac de casseroles en métal, de 42,5 livres de fil fin, de 50 000 agrafes pour vêtements et de fil de fer¹⁸. De 1566 à 1573, Diego s'associe tour à tour avec Jacobe de Ugaz et Pedro de Agurto pour effectuer des ventes de marchandises à Bilbao.

En tout cas, ces envois effectués par Diego vers la côte de Biscaye se combinent avec un transfert monétaire dans le sens Bilbao-Flandre. Cette remise d'argent opérée par le commettant au profit de celui qui doit acheter la marchandise pour lui, se double lui-même d'un prêt maritime. Suivons dans le détail l'opération. En 1565, le capitaine

17. Natif de Bilbao, Sancho est à Bruges dès 1545 d'où il commerce avec Cadix, A.M.B., Consulat d'Espagne : IV/ actes civils de Pedro de Paredes 1547-1548. On le retrouve consul de l'université de marchands de Burgos en 1567-1568 et une fois encore en 1572-1573, c'est dire sa réussite, M. BASAS FERNANDEZ, "Linajes vascongados en la Universidad de mercaderes de Burgos", *B.I.F.G.*, 1964, p. 118. Dans ces années-là, il compte parmi les plus gros exportateurs de laine, H. LAPEYRE, *El comercio exterior de Castilla à través de las aduanas de Felipe II*, Valladolid, 1981, pp. 278-80.

18. A.H.P.B., leg. 3855.

Antonio de Bertendona, habitant de Bilbao, emprunte à Pero Saez de Landaeta¹⁹, également de Bilbao et Diego de Echávarri, résident d'Anvers, 600 ducats pour l'avitaillement de sa nave qui fait voile jusqu'en Flandre²⁰. La somme est remboursable à Anvers, par le capitaine du navire, à Diego de Echávarri, pour le compte de ce dernier et celui de Pero Saez. Mais les transferts de numéraire se font aussi au moyen de lettres de change. En 1556, Diego proteste une lettre de 300 couronnes qui devait lui être payée par les consuls de la nation de Biscaye à Bruges sur l'ordre de Martín de Salcedo, Martín de Anuncibay et Juan de Urteaga, pour la valeur reçue à Bilbao de Francisco de Alza et Pedro de Aguirre²¹. Même si les exemples nous font défaut, ne doutons pas que Diego soit aussi consignataire de laine et de fer envoyés par des négociants de Bilbao depuis le golfe de Biscaye. D'ailleurs, notre marchand offre ce genre de service à des Castellans de Miranda de Ebro dans les années 1560²².

b/ Au service des grands négociants castillans

Il ne faudrait pas trop vite croire que les relations de Diego avec des Castellans soient postérieures à celles qui le lient aux marchands de la côte. Certes, l'origine géographique de Diego plaide dans ce sens ainsi que le volume des affaires traité avec ces derniers. Toutefois, l'apprentissage commercial de notre homme à très bien pu s'effectuer dans une riche famille castillane établie à Anvers²³. D'ailleurs, la première mention que nous ayons de Diego en tant que chargeur concerne à la fois Biscayens et Castellans. Dans le fret des quatre bateaux, dont nous avons déjà parlé, les non-Bilbaïns participent pour 21 %. Leur origine est diverse : Luis, García et Miguel de Salamanca tiennent le haut du pavé sur la place burgalaise tandis

19. Ce marchand est commettant de Diego en 1558 et aussi en 1563, A.M.B., *ibid.*

20. A.F.B., leg. 448 n°59.

21. Les deux associés font venir des marchandises d'Anvers en 1558 par l'intermédiaire de Diego, A.M.B., *ibid.*, 1558-1560.

22. T. GUIARD-LARRAURI, *Historia del Consulado de Bilbao y Casa de Contratación de Bilbao y del comercio de la villa (1511-1699)*, Bilbao, 1913, p. 70-74.

23. Bartolomé del Barco, autre grand marchand de Bilbao, n'envoie-t-il pas son fils Hortuño, à Nantes, chez André Ruiz, frère de l'illustre Simón Ruiz, A.H.P.U.V., C 18-85.

que Juan Pérez de Medina et Pedro de la Fuente, eux, sont de Medina del Campo. Quant à Gracián de la Fuente, il habite Medina de Rioseco. Bien que ces marchands ne représentent qu'un cinquième environ des chargements réalisés par Diego, leur apparition est très fréquente. Les Salamanca, par exemple, sont impliqués dans trois des quatre cargaisons expédiées en 1558 et 1563. Comme nous l'avons précisé plus haut, Diego réceptionne aussi de la laine pour le compte de tiers. En 1564, 37 sacs chargés à Portugalete par Martín de Larrea pour le compte de Juan de Palencia, habitant de Miranda de Ebro et celui dudit Martín, installé à Bilbao, lui sont consignés²⁴. En 1567, une opération similaire est réalisée, pour 70 sacs cette fois²⁵.

Ces flux de marchandises, que nous imaginons aisément, cachent en vérité une part importante de l'activité de Diego. Chaque réception de sacs de laine s'accompagne le plus souvent de sa vente, de même que tout envoi à destination de la Péninsule suppose un achat préalable de cire, de tissus ou de métaux. A ces commissions d'achat, de vente et d'entrepôt s'ajoute celle de banque qui consiste à tirer, accepter, remettre, faire accepter ou recevoir pour le compte d'autrui²⁶. Que les entreprises dirigées par ses commettants s'agrandissent et les recours à notre marchand se répètent et augmentent d'autant sa commission. Le but est de s'immiscer dans un cercle marchand de plus en plus prestigieux. Diego parvient à travailler pour les riches hommes d'affaires castillans, sans négliger les liens soudés avec les négociants du port biscayen. Deux familles marquent notablement son parcours : les Salamanca, dont nous venons de dire quelques mots, et les Ruiz.

• Les Salamanca

Si en 1562, notre marchand est signalé comme facteur des Salamanca en Flandre²⁷, ses relations avec la famille castillane remontent au moins à 1557, année durant laquelle Diego proteste six lettres, soit 6 263 couronnes, qu'il doit encaisser en leur nom²⁸. Ces ordres de

24. T. GUIARD-LARRAURI, *loc. cit.*

25. *Ibid.*

26. F. BRAUDEL, *op. cit.*, tome III, p. 204.

27. M. BASAS FERNANDEZ, *art. cit.*, p. 121.

28. A.M.B., *ibid.*, 1557-1558.

paieusement s'accomplissent toujours selon les mêmes modalités : les lettres sont tirées sur Gerónimo Bonifaz ou Francisco de la Maza, résidents de Bruges, par Francisco de Gauna, Bernardino de Aragón et Francisco de Aguilar ou García de Encinas pour les valeurs reçues de Luis de Salamanca. Le fait que l'émission de ces lettres depuis Burgos ou Medina del Campo s'étale sur moins d'un semestre et qu'il s'agisse uniquement d'impayés, donnent une idée du brassage effectué par Diego en terme d'opérations financières. Il est sans doute question de plusieurs dizaines de milliers de ducats par an. Ce qui n'est pas peu dire. Par la diversité des démarches qu'elle implique, l'affaire que nous allons relater²⁹ précise peut-être davantage le métier de commissionnaire. Nous sommes en 1566. La différence du prix du blé entre Séville et Anvers laisse augurer de substantiels profits. García et Miguel de Salamaca s'associent à Andrés de Polanco pour l'achat de 8 000 fanègues à Puerto de Santa María dont 3 574 doivent être envoyées à Diego de Echávarri, à Anvers. Pour payer la totalité du blé, les associés empruntent 5 773 écus à la foire de Medina et Juan de Echávarri, leur correspondant à Séville, 1 443 ducats sur cette place. Les sommes sont remboursables à Anvers, à la foire de Noël, par Diego de Echávarri, grâce à l'argent produit par la vente. Malheureusement, suite à l'arrivée dans le port de l'Escaut de blé acheminé depuis la Baltique, et à la chute des cours qui s'ensuit, la société opte, pour préserver une possibilité de bénéfices, pour la recherche d'un "marché alternatif"³⁰. La céréale est chargée cette fois à destination de la côte cantabrique. Diego est de nouveau mis à contribution. Cela n'est pas pour lui déplaire. Il intervient successivement dans plusieurs domaines, notamment dans l'assurance des chargements céréaliers depuis Anvers à 4,5 et 4,75 %, et dans la renégociation des lettres dont il faut différer le remboursement³¹.

29. Ces données sont contenues dans l'article de C. URIARTE MELO, "Transporte y mercado en el Cantábrico en el siglo XVI. Las dificultades de los mercados alternativos", dans *118e Congrès National des Sociétés Historiques et Scientifiques*, Pau, 1993. Golfe de Gascogne, pp. 341-54

30. L'expression est de C. Uriarte Melo.

31. La commission de Diego est égale à 1/3 % des lettres négociées, C. URIARTE MELO, *art. cit.*

• Les Ruiz

Diego fait office de correspondant de Simón Ruiz à Anvers de 1573 à 1577. Comme dans le cas des Salamanca, son rôle est multiple. Il fait aussi bien charger les produits achetés pour Simón Ruiz vers la côte nord de l'Espagne que vers l'Andalousie³². Cependant, les relations entre les deux hommes ne se résument pas à l'exécution de ces tâches. On apprend qu'en 1576 Diego a fait assurer des "hollandes" qui appartenaient à Simón Ruiz³³. Mais la confiance du grand homme d'affaires castillan va plus loin. En effet, notre marchand peut au besoin tirer une lettre sur Simón Ruiz pour permettre le paiement des chargements destinés à l'Espagne³⁴. Mieux, les deux hommes procèdent à l'acceptation mutuelle de traites, à l'encaissement réciproques de crédits³⁵. Un service en vaut un autre, commissionnaire un jour, Diego se retrouve commettant le lendemain. La notion d'entraide prévaut. Le contenu des missives donne lui-même une idée des rapports qui existent entre les deux hommes. Souvent, cela semble un échange de bons procédés, où les services rendus apparaissent comme des tâches identiques.

Ces exemples attirent notre attention sur plusieurs points importants. Tout d'abord, l'activité de commission s'insinue dans tous les rouages du commerce. En cela, elle peut être considérée comme un métier à part entière et non pas comme une occupation d'appoint, plus exceptionnelle que permanente. Ensuite, le cas de Diego n'est-il pas évocateur, chaque nouvelle relation d'affaires du commissionnaire se traduit par l'extension du réseau commercial dans lequel il est intégré. Ainsi, cette activité constitue le substrat sur lequel Diego peut jeter les bases de ses propres affaires.

32. Des toiles écruës, des futaines et des bayettes ont été embarquées à Calais et sont acheminées vers la côte de Biscaye via Nantes, V. VAZQUEZ de PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, tome II, pp. 155-156 (D.E. à S.R. 23/09/1575). Un mois plus tard, 26 fardeaux du compte de Simón sont chargés par Diego à destination de Séville, *ibid.*, p. 159 (D.E. à S.R. 28/10/1575).

33. *Ibid.*, p. 179 (D.E. à S.R. 21/02/1576).

34. *Ibid.*, p. 188 (D.E. à S.R. 03/04/1576).

35. *Ibid.*, p. 98 (D.E. à S.R. 21/11/1573). D. de Echávarri reçoit et accepte une traite de 2 000 écus tirée par S. Ruiz en contrepartie d'une traite du même montant qu'avait tirée Diego sur Simón.

2/ Marchandises et entreprises personnelles

De 1565 à 1567, Diego envoie 6 000 ducats de marchandises (2,25 millions de maravédís) à Pedro de Plano, résident de Valladolid, par l'intermédiaire de Martín de Regoitia de Bilbao³⁶. Mais ces relations semblent remonter plus loin dans le temps. Au début de l'hiver 1563, Diego proteste une lettre de change d'une valeur de 659 écus, qui a été tirée par le susnommé Pedro de Plano sur Juan de Castillo d'Anvers³⁷. Le bénéficiaire et le bailleur de fonds initial sont en l'occurrence une seule et même personne : Diego de Echávarri. Il s'agit à n'en pas douter des retours en argent qui correspondent aux produits expédiés par notre marchand à Pedro de Plano via Bilbao. La plupart du temps, contrôler la vente de ses produits sur les principaux marchés de consommation, permet de s'assurer un plus gros bénéfice. Mais cela ralentit la vitesse de rotation du capital par l'allongement de l'itinéraire commercial. En somme, vendre au loin, c'est pouvoir attendre, et attendre, c'est le privilège des riches. Qui plus est, Diego ne se limite pas à ses ventes au coeur de l'espace castillan. En 1566, il donne des marchandises à vendre, à Bilbao cette fois, pour un montant de 500 000 maravédís. Il s'agit essentiellement de cire et de toiles³⁸. L'homme qu'il emploie dans le port biscayen n'est autre que Jacobe de Ugaz, lui-même commettant de Diego depuis 1558³⁹. L'année suivante et jusqu'en 1574, on le voit agir associé à Pedro de Agurto de Bilbao, encore une vieille connaissance. En 1567, Juan de Arciniega leur achète 82 pièces de *bocaranes encarnados*⁴⁰. En 1573-1574, les deux marchands réalisent 750 000 maravédís de vente sur des "hollandes" blanches et des "bayettes"⁴¹, tissus très prisés pour leur qualité. Les acquéreurs viennent de toutes parts : Tolède, Pampelune, Medina de Rioseco, et Bilbao.

D'Espagne vers la Flandre, Diego s'occupe également de divers négoce dont celui de la laine. Si dans les années 1560, sa préférence

36. A.F.B., leg. 448 n°130.

37. A.M.B., Consulat d'Espagne : IV/ actes civils de Pedro de Paredes 1563-1564.

38. A.F.B., leg. 1003 n°33, leg. 197 n°74.

39. A.M.B., *ibid.*, 1558-1560.

40. A.F.B., leg. 2224 n°299; "bougrans rouges", qui sont des toiles.

41. A.H.P.B., leg. 3856, leg. 3857, leg. 3858. Les "hollandes" sont des toiles de lin, et les "bayettes", des draps de laine.

n'est pas très fixée, puisqu'il escompte des profits sur des marchandises aussi variées que des taffetas, des chapeaux, de la réglisse ou des rouleaux, dont on ne sait s'ils sont de fer ou de laine⁴², le début de la décennie suivante semble s'inscrire sous le signe d'une certaine spécialisation, celle du commerce lainier. En avril-mai 1571, 78 sacs de laine sont déchargés pour lui en Zélande⁴³. A peine un an plus tard, il reçoit 37 sacs à l'Ecluse, à Bruges et en Zélande⁴⁴. Au mois de juin de l'année suivante, quelques 39 sacs lui sont de nouveau destinés⁴⁵. Etant donné que les archives du consulat de Biscaye à Bruges n'ont pu être retrouvées, ces volumes ne sont que des valeurs indicatives.

Nous pourrions aisément évoquer d'autres affaires auxquelles Diego participe, sans que toutefois son rôle y soit clairement défini. Citons parmi elles un ordre de paiement de 330 livres, dû par les consuls de la nation d'Espagne à notre marchand, pour une lettre de 1 100 écus qu'ils ont pris pour la foire de Noël, en 1561⁴⁶.

Diego a utilisé deux voies pour se hisser en haut de la pyramide marchande. Peu importe que l'activité de commission ait été sa première fonction dans le commerce de la marchandise, cela dépendant du capital dont il disposait au départ. L'important est d'observer que notre marchand s'est mis au service de deux groupes d'hommes d'affaires pour agrandir le plus possible son réseau commercial. A mesure que ce dernier s'étendait, Diego emmagasinait chaque fois plus de numéraire en sa qualité d'intermédiaire, argent dont il disposait pour financer ses propres entreprises. Ainsi, arrive-t-il au service de Simón Ruiz en 1573, dans la "cour des grands".

3/ Les activités financières de Diego de Echávarri

Par les sommes qu'ils représentent, les prêts consentis à la couronne des Pays-Bas sont de loin les plus importants.

42. A.M.B., Consulat d'Espagne : *libro de rótulos de la nación de España (1550-1573)*.

43. A.M.B., *ibid.*

44. *Ibid.*

45. *Ibid.*

46. A.M.B., Consulat d'Espagne : *libro de cartas de la nación de España (1561-1574)*.

a/ *Les asientos*⁴⁷ de Flandre

Par le biais de ces emprunts répétés aux marchands d'Anvers, Philippe II peut financer la guerre contre les Provinces-Unies. Ce type d'*asientos* est remboursable en Espagne, le paiement à Anvers comprenant une partie au comptant, le reste en draps et parfois en *libranzas* (effets à payer par les intéressés). Ils ne produisent en général pas plus de 12 % d'intérêt⁴⁸. Au printemps de 1572, les rebelles, qui s'emparent des ports de Zélande, provoquent la multiplication de ce type d'emprunts⁴⁹. Pour répondre à la demande de la cour des Pays-Bas, Fernando de Frías Ceballos s'engage à faire l'avance de 1 860 903 écus : 1 200 000 en 1573 et 400 000 qu'il prête conjointement avec Diego de Echávarri et T. Fiesco⁵⁰. Mais, notre marchand ne se satisfait pas de simples participations. Sa notoriété et sa fortune lui permettent de diriger certaines affaires. En juillet 1575, il conclut avec la cour des Pays-Bas un *asiento* de 112 531 écus⁵¹. De plus, associé à Diego Pardo, il négocie plusieurs avances d'argent supplémentaires. En août, il est question de 33 699 écus⁵². L'année suivante, d'après les informations fournies par Gerónimo Limdo à Simón Ruiz, Diego de Echávarri et Andrés de la Maza⁵³ font partie des principales firmes d'Anvers financières de la couronne, avec 16 000 ducats de créances⁵⁴. Une lettre envoyée par Andrés permet de fixer la participation personnelle

47. Contrat signé entre le roi et un ou plusieurs financiers.

48. V. VAZQUEZ de PRADA, *op. cit.*, tome I, p. 142 ; H. LAPEYRE, *Simon Ruiz et les asientos de Philippe II*, Paris, 1953, pp. 17-22.

49. M. ULLOA, *La Hacienda Real de Castilla en el reinado de Felipe II*, Madrid, 1986, p. 781.

50. *Ibid.*

51. V. VAZQUEZ de PRADA, *ibid.*, pp. 328-329. L'écu de 6 sous vaut 72 gros et, en 1575, le ducat est coté à 68 gros 1/2, *ibid.*, p. 143, p. 238. Les 112 531 écus de 6 sous équivalent donc à 107 172,38 ducats, soit 40 189 642 maravédís ! Bien que seul titulaire du prêt, il est certain, étant donné la somme engagée, que d'autres financiers participent à cette opération.

52. *Ibid.*, p. 329.

53. Cette famille est originaire de Santander, V. VAZQUEZ de PRADA, *op. cit.*, tome I, p. 220. Andrés de la Maza, lui, est trésorier du consulat d'Espagne à Bruges en 1563 et consul de cette autorité commerciale deux ans plus tard, A.M.B., Consulat d'Espagne : *libro de rótulos de la nación de España (1550-1573)*. Une fois encore, Diego est en relation avec un personnage influent.

54. V. VAZQUEZ de PRADA, *op. cit.*, tome I, p. 142.

de Diego à 10 293 ducats, soit presque 4 millions de maravédís. Certes, à la même époque, les avances de Juan de Curiel à la couronne d'Espagne se montent à 1,5 millions de ducats. Mais, ne nous y trompons pas, l'illustre Castillan cache certainement une multitude d'autres participants. D'ailleurs, le nombre des bailleurs de fonds d'un tel prestige est très réduit. Avec Niccolo Grimaldi, le trésorier Espinosa et les Fugger, Juan de Curiel fait partie des créanciers attirés de la couronne d'Espagne.

Revenons à Diego. La place qu'il occupe, comme celle tenue par Simón Ruiz dans les *asientos*, a été surtout considérable dans la période initiale, au moment de la crise de 1575 à 1578 et jusque vers 1581 pour Simón⁵⁵. Après ces dates, les puissants consortiums génois ont repris leur activité. Ainsi, la participation de notre marchand à la plus grande affaire de change de la Chrétienté⁵⁶, tout en étant très importante, n'a été qu'éphémère.

b/ Finance et commerce maritime

En plus des grandes affaires spéculatives que nous venons d'évoquer, Diego s'engage dans des prêts et des assurances maritimes.

• Les prêts maritimes

En 1556, Francisco Cachiopín, habitant de Laredo, s'oblige à payer 108 ducats 2/3, à 6 sous 6 deniers chacun, à Diego de Echávarri, résident d'Anvers, en contrepartie d'une avance d'argent d'égale importance consentie à Francisco, par Hernando García del Hoyo Maeda, au nom de Diego de Echávarri⁵⁷. Bien qu'il ne soit pas spécifié dans cet acte qu'il s'agisse d'un prêt maritime, l'analogie avec l'exemple qui suit nous porte à le croire. Le 9 avril 1560, Martín de Regoitia, marchand de Bilbao, et Rodrigo de Castillo, habitant d'Ambrosero et propriétaire de la nave *Nuestra Señora de Fresnedo*, s'engagent à rembourser à Diego 200 ducats qu'ils ont utilisés pour avitailler le navire⁵⁸. Cinq ans plus tard, le capitaine Antonio de Bertendona

55. H. LAPEYRE, *Simon Ruiz...*, *op. cit.*, p. 102.

56. Cité par H. LAPEYRE, *ibid.*, p. 103.

57. A.H.P.C., *sección "Laredo"*, leg. 4, doc. 5.

58. A.F.B., leg. 2659 n°342. Ce bateau effectue, avec des balles de laine à son bord, le trajet Santander-Flandre.

signe une écriture obligataire de 600 ducats, qu'il doit payer en Flandre à Diego pour le compte de ce dernier et celui de Pedro Saez de Landaeta, en raison d'un prêt ayant servi au départ de son bateau⁵⁹. Il faut insister sur ce type de prêts car il constitue l'armature du commerce maritime. Sans l'entrée en jeu de ces capitalistes, toute navigation au loin serait impensable.

• Les assurances⁶⁰

Après la législation sur les assurances de Barcelone, commencée en 1435, qui concerne la navigation méditerranéenne, le consulat de Bilbao rédige en 1520 les ordonnances de ses seguros, qui sont les premières à toucher le monde atlantique, celles de Burgos ne datant que de 1538⁶¹. Il n'est donc pas étonnant de voir Diego agir dans ce secteur d'activités, compte tenu des relations qu'il entretient avec les marchands de la ville du Nervión. Nous avons déjà vu que Diego concluait des assurances pour le compte des Ruiz et celui des Salamanca⁶². Son activité de courtier en assurances est très importante. En 1559, alors qu'il accomplit son voyage de Flandre en Espagne, un galion, *Nuestra Señora de Guadalupe*, est pris par des Français. En vertu de l'assurance d'une partie de la cargaison, Diego doit rendre compte de 287 livres 13 sous et 4 deniers⁶³. Pendant l'automne 1565, un chargement de laine acheminé de Santander jusqu'en Flandre, d'une valeur de 3 000 ducats, est assuré à la fois par des Burgalais (1 650 ducats) et Diego de Echávarri (1 350 ducats)⁶⁴. Ces affaires mettent en valeur d'importantes prises de risques, alors que l'on connaît la parcimonie avec laquelle les marchands ont coutume d'opérer

59. A.F.B., leg. 448 n°59.

60. A ce sujet, voir notamment, H. CASADO ALONSO, "Comercio internacional y seguros marítimos en Burgos en la época de los reyes católicos", dans *Congreso internacional Bartolomeu Dias e a sua época*, Porto, 1989, pp. 585-608 ; M. BASAS FERNANDEZ, *El seguro marítimo en Burgos (siglo XVI)*, Bilbao, 1963, 126 p. En ce qui concerne les assurances réalisées à Bilbao, J. P. PRIOTTI, "Des financiers de la mer : les marchands de Bilbao au XVIe et au début du XVIIe siècle", dans *118e Congrès National des Sociétés Historiques et Scientifiques*, Pau, 1993, Golfe de Gascogne, pp. 181-96.

61. M. BASAS FERNANDEZ, *El seguro...*, op. cit., p. 15.

62. Voir p. 87-88.

63. A.F.B., leg. 2659 n°53.

64. A.F.B., leg. 448 n°70.

en matière d'assurances⁶⁵. Il s'agit donc essentiellement d'opérations de courtage. En vérité, le rôle de Diego n'est pas unilatéral. S'il s'occupe des modalités de ces contrats, qui se résument en général à sa signature, à l'encaissement de la prime d'assurance et aux débours survenant lors de l'échouement ou de la capture d'un navire, il participe en même temps à ces opérations. Ainsi, lorsqu'il assure des marchandises à Simón Ruiz, il avoue avoir pris à son compte une partie du risque⁶⁶. En définitive, Diego semble, comme courtier, centraliser une part importante des assurances souscrites en Flandre, au moins pour le trajet jusqu'en Biscaye ou en sens inverse. Ces opérations, auxquelles Diego participe en tant que financier et en qualité de commissionnaire, embrassent toute la période de son activité à Anvers. Elles jouent donc un rôle important dans ses affaires. Ajoutées aux prêts maritimes, elles mettent en relief l'importance de la navigation Biscaye-Flandre et l'éventail des possibilités financières pouvant se greffer sur son commerce.

A divers titres, Diego apparaît comme un personnage clé des relations économiques entre Biscaye et Flandre. Le crédit dont il jouit en tant que financier de la couronne des Pays-Bas, et comme correspondant de Simón Ruiz à partir de 1573, offre aux plus petits marchands qui utilisent ses services, qu'ils soient de Biscaye ou d'ailleurs, un accès direct aux hautes sphères du commerce et de la finance. Les activités de Diego ainsi que celles de ses partenaires biscayens démontrent que les Basques participent activement aux échanges entre la Flandre et le nord de l'Espagne. Qui plus est, Diego n'est pas à Anvers le seul marchand basque d'envergure internationale. Des hommes d'affaires tels Francisco Ruiz de Vergara et Pedro de Isunza sont à ses côtés. Dans la seconde moitié du siècle, ils appartiennent à la grande bourgeoisie marchande d'Anvers et tiennent une place très importante dans les affaires traitées avec la cour. Sur cet axe vital de l'économie européenne qui lie la Biscaye à la Flandre, ils contrôlent un réseau marchand en collaboration avec d'autres négociants basques et castillans.

65. L'analyse d'H. Casado Alonso se base sur 207 assurances souscrites entre 1481 et 1508, les plus grosses prises de risques ne dépassent pas 100 ducats, "Comercio..., art. cit.". Les marchands de Bilbao font de même au XVIe siècle, J.P. PRIOTTI, "Des financiers...", art. cit." ; J.A. AZPIAZU, *Sociedad y vida social vasca en el siglo XVI-mercaderes guipuzcoanos*, Oiartzun, 1990, tome I, p. 357.

66. V. VAZQUEZ de PRADA, *op. cit.*, tome II, p. 202 (D.E. à S.R. 30/06/1576). "...del seguro de la mercadería que fué por vía de Nantes, parte se aseguro fuera de casa y parte se corrió en casa..."

SAMENVATTING

De 16de-eeuwse handel met Spanje in Antwerpen en Brugge was voornamelijk in handen van Castilianen en Biskajers. Een voorbeeld van een vooraanstaande handelaar uit deze laatste groep is Diego de Echávarri, afkomstig uit Bilbao, opgeleid in Antwerpen en vanaf de jaren 1540 bedrijvig in "Vlaanderen" (d.i. in de huidige betekenis). In 1568 bracht hij het tot consul van de natie van Biskaje, met zetel in Brugge. Op welke commerciële en financiële activiteiten werd de succesvolle loopbaan van Diego de Echávarri gebouwd? Langs welke wegen verrijkte hij zich? Zijn activiteiten bleven in elk geval niet beperkt tot de eigenlijke handel, die hij zowel als tussenpersoon voor handelaars uit Biskaje en Castilië, als voor eigen rekening dreef. Ze strekten zich ook uit op het financiële vlak: hij participeerde in grote financiële operaties afgesloten met de koning, verstreekte leningen en sloot zeeverzekeringen af. Op die manier komt Diego de Echávarri naar voren als een sleutelfiguur in de Vlaams-Baskische economische betrekkingen van de 16de eeuw en als een voorbeeld voor het belang van de Baskische zakenlui in die tijd.

TIENDEN IN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN TIJDENS DE TWAALFDE EEUW HET VOORBEELD VAN RENINGE

M. CARNIER °

Vóór een paar jaar verscheen in dit tijdschrift een bijdrage van Prof. Verhulst over de stichting van Woesten¹. Zijn belangstelling ging hoofdzakelijk uit naar het ontstaan van het nieuwe dorp, maar daarbij kwam ook de moederparochie Reninge uitgebreid aan bod. Onze bijdrage wil vooral de kerkelijke situatie behandelen, veel meer dan de wereldlijke en historisch-geografische waarvoor Verhulst het meest aandacht had. Omdat tienden in het artikel van Verhulst uitgebreid aan bod kwamen, zal het onvermijdelijk zijn, bepaalde van zijn vaststellingen over te nemen.

Door het lang aanslepende conflict dat er in Reninge rond het bezit van de tienden was, is het betreffende bronnenmateriaal uit de twaalfde eeuw bijzonder rijk, zeker in vergelijking met de meeste middeleeuwse parochies uit dit gebied. Het materiaal komt bijna uitsluitend uit de archieven van twee belangrijke tenoren in het conflict, namelijk de abdij van Marchiennes en het reguliere kapittel van Voormezele. Over de derde partij met name een aantal wereldlijke heren en in het bijzonder de heren van Reninge, zijn we minder goed en vooral eenzijdiger ingelicht. De informatie die we over deze laatsten hebben, komt uitsluitend uit de archieven van Marchiennes en Voormezele. Het hele conflict leert ons veel over de strategieën en procedures die kerkelijke instellingen volgden om hun domein in het algemeen en hun tiendbezit in het bijzonder te beschermen of terug te winnen. De moeilijkheden die ze daarbij ondervonden zijn hierbij al even typisch.

° Lic. geschiedenis, Assistent K.U.L., Blijde Inkomststraat 21/5, 3000 Leuven.

1. A. Verhulst, *Woesten, een dorpsstichting van Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen (1161)*, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, CXXVIII (1991) 47-62.*

Vooraleer we Reninge zelf bekijken is het nodig even over tienden in het algemeen uit te weiden². De tiend als een kerkelijke belasting op, in principe, alle landbouwproducten, werd bij ons ingevoerd tijdens de Karolingische tijd. Pippijn de Korte en Karel de Grote slaagden erin ze in het hele Frankische machtsgebied af te dwingen. Vooral het capitularium van Herstal (779) was in deze evolutie invloedrijk. De tiend was het meest gangbaar op gewassen, waarvan dus circa één tiende van de opbrengst door de grondbezitter moest afgestaan worden aan de 'kerk'. Deze inkomsten waren in de eerste plaats bedoeld voor de werking en het onderhoud van de lokale bidplaatsen. In de praktijk was daar echter niet zo veel van te zien en werd de tiend meestal geïnd door de bezitter van de bidplaats, of die nu leek of geestelijke was. Die bezitter zorgde er dan wel voor dat de lokale bidplaats functioneerde. In capitularia en in kerkrechtelijke teksten stond men vrij vaak een driedeling voor, waarbij één derde naar de bedienaar, de lokale pastoor, zou gaan, één derde naar de bisschop en één derde bedoeld was voor het onderhoud van de kerk. Deze indeling was echter één van de vele en bleef hoe dan ook theoretisch. Canonisten maakten ook een onderscheid tussen oude tienden en novale tienden. De eerste waren de tienden die geïnd werden op de oude cultuurgronden, de tweede op recent ontgonnen gronden³. Een ander onderscheid dat men maakte was dat

2. Standaardwerken over de tienden zijn nog steeds de rijke monografieën van Paul Viard: o.a. P. Viard, *Histoire de la dîme ecclésiastique, principalement en France jusqu'au décret de Gratien*, Dijon, 1909; Idem, *Histoire de la dîme ecclésiastique dans le royaume de France aux XIIe et XIIIe siècles (1150-1313)*, Parijs, 1912; Idem, *L' évolution de la dîme ecclésiastique en France aux XIVe et XVe siècles*, in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung, I (1913) 107-40; Idem, *Histoire de la dîme ecclésiastique en France au XVIe siècle*, Parijs, 1914. Belangrijk is verder de studie van G. Constable, *Monastic Tithes from their origins to the twelfth century*, Cambridge, 1964, met de bedenkingen hierop geformuleerd door F.L. Ganshof, *La dîme monastique du IXe à la fin du XIIe siècle. A propos d'un livre récent*, in: Cahiers de civilisation médiévale, XI (1968) 413-420. Te vermelden zijn zeker ook C. Renardy, *Recherches sur la restitution ou la cession de dîmes aux églises dans le diocèse de Liège du XIe au début du XIVe siècle*, in: Le Moyen Age, LXXVI (1970) 205-261, en G. Chartier, *Les dîmes du chapitre Saint-Pierre de Lille*, Rijsel, 1936.

3. Het ging om gronden die na het derde (1179) of vierde concilie van Lateranen (1215) werden ontgonnen. Dit onderscheid kwam dus vrij laat tot stand, hoewel in de praktijk de terminologie reeds vroeger werd gebruikt (cf. Viard, *Histoire dîme XIIe et XIIIe s.*, p. 48 en S. Lefevre, *Les dîmes novales dans la région Parisienne du XIIe au XIIIe siècle*, in: L'encadrement religieux des fidèles au Moyen-Age et jusqu'au Concile de Trente (Actes du 109e congrès national des sociétés savantes, Dijon, 1984), Parijs, 1985, p. 721-733.

tussen grote tienden, namelijk deze op stengelgewassen, op dieren en zelfs op wijn, en kleine tienden, die werden geïnd op al de rest, zoals bijvoorbeeld op peulvruchten. Deze distinctie's waren hoe dan ook vrij theoretisch. De benamingen kwamen in de lokale bronnen wel voor, maar werden niet consequent gebruikt. Ook tienden ontsnapten niet aan een soms verregaande feodalisering. Deze volgde in grote lijnen de feodalisering van de gronden. In die zin was er soms weinig verschil tussen tienden en grondrechten⁴. In ieder geval was er een sterke band tussen de bezitter van de grond en de bezitter van de tiend. Toch bleef ook de band tussen bidplaats en tiend bestaan. Eén derde van de geïnde tienden bleef voorbehouden voor de bezitter van de bidplaats en ook hier maakte het weinig uit of die bezitter een particulier of een kerkelijke instelling was. Omdat de tienden sterk gebonden waren aan de grond en zodoende op een toevallige manier versnipperd konden raken, werd deze derde meestal op het volledige areaal binnen een parochie geïnd. Van iedere drie schoven die werden binnengehaald, kreeg de bezitter van de parochiekerk één schoof.

Deze korte uiteenzetting over de tienden blijft echter een schets aangezien de toestand in de realiteit genuanceerd moet worden en complexer was dan hierboven beschreven.

Reninge werd voor het eerst vermeld in een oorkonde van Karel de Kale van 11 juli 877, uitgevaardigd voor de abdij van Marchiennes. Hierin bevestigde de koning bezittingen van de '*mensa conventualis*' van de abdij. Bezittingen van de '*mensa abbatialis*' werden niet opgesomd zodat we dus geen algemeen overzicht krijgen van het domein van Marchiennes⁵. De '*mensa conventualis*' had ondermeer deze inkomsten: '*et in ipso pago Letico de villa Rinenga, de omnibus scilicet rebus majoribus seu minoribus ac de omni acquisitione omnem decimam.*' De opbrengsten van de volledige tiending waren dus voor de gemeenschap van broeders en zusters van de abdij. De vraag die zich stelt, is of de rest van het domein ook in handen was van Marchiennes, bijvoorbeeld als deel van de '*mensa abbatialis*'. Als

4. P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 197-198.

5. G. Tessier, ed., *Recueil des actes de Charles II le Chauve, roi de France*, dl. II, Parijs, 1952, p. 474 (nr. 435). Hierover ook: B. Delmaire, *L'histoire-polyptyque de l'abbaye de Marchiennes (1116/1121), Etude critique et édition* (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, nr. 84), Louvain-la-Neuve, 1985, p.44-45.

het volledige domaniale complex bezit van Marchiennes was, dan is de kans groot dat de bidplaats door deze abdij werd opgericht. De enige informatie die we daarover hebben is dat de huidige patroonheilige van de parochiekerk Sint-Rictrudis is. Dit vocabel lijkt een oprichting van de kerk vanuit Marchiennes in ieder geval te suggereren⁶. Nu werden er wel de nodige twijfels geuit in verband met de echtheid van de oorkonde van 877, twijfels waarmee ook Tessier worstelde maar die volgens hem de echtheid toch niet in het gedrang konden brengen. Feit is dat deze oorkonde in de eerste helft van de twaalfde eeuw effectief werd gebruikt in een campagne om verloren geraakte bezittingen terug te winnen. Maar hierover later meer. Het is daarnaast ook eigenaardig dat Reninge in de 'pagus Leticus' wordt gesitueerd, wat volgens datgene wat we over de Karolingische gouwen in het latere graafschap Vlaanderen weten, eigenlijk niet kan⁷. Maar op zichzelf is ook dit natuurlijk geen voldoende reden om deze oorkonde niet als echt aan te nemen, maar enige voorzichtigheid blijft toch geboden. De abdij van Marchiennes zou kort na 877 door de Noormannen verwoest geweest zijn⁸ en door de daaropvolgende chaos raakte ook deze abdij ongetwijfeld een aantal van haar bezittingen kwijt.

6. Sint-Rictrudis was namelijk de eerste abdis van het vrouwenklooster van de abdij van Marchiennes. Misschien behoorde ook het latere Oostvleteren tot dit oorspronkelijke domein. De patroonheilige van de kerk van Oostvleteren is namelijk Sint-Amatus. Grote delen van het domein en de tienden van Oostvleteren waren minstens sedert 1075 in handen van het Sint-Amatuskapittel van Douai en vermoedelijk kwam het vocabel via deze weg. De figuur van Sint-Amatus is echter ook hagiografisch verbonden met Rictrudis. Amatus bracht namelijk zijn laatste levensjaren door in het klooster van Bruel-sur-la-Lys (het latere Merville) waar Maurontus, de zoon van Rictrudis, abt was. In de elfde eeuw was men er van overtuigd dat de 'villa' Oostvleteren door graaf Arnulf de Grote aan Sint-Amatus van Douai was overdragen, wat heel aannemelijk is gezien de belangrijke band die er bestond tussen graaf Arnulf en Douai. Dat het huidige Oostvleteren in de Karolingische periode bezit was van Marchiennes is dus zeker mogelijk. (F. Vercauteren, ed., *Actes des comtes de Flandre (1071-1128)*, Brussel, 1938, p. 9 (nr.4); L. Van der Essen, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des Saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven, 1907, p. 260-270; P. Demolon en M. Rouche, *Histoire de Douai*, o.l.v. M. Rouche, Rijsel, 1985, p. 19-34). In ieder geval is het opvallend in twee aangrenzende parochies patroonheiligen te vinden die beiden in Marchiennes werden vereerd.

7. J. Dhondt, *Het ontstaan van het graafschap Vlaanderen*, in: Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, XX (1941) 548. Aangezien de oorkonde van 877 sowieso nogal wat schoonheidsfoutjes heeft, besteden we ook hieraan best niet al te veel aandacht.

8. A. D'haenens, *Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'historiographie médiévale*, Leuven, 1967, p. 68 en 194-195.

De eerstvolgende oorkonde die ons eventueel over dat verlies kan inlichten, dateert pas uit 1046 wanneer graaf Boudewijn V de bezittingen van Marchiennes in zijn graafschap bevestigde⁹. Een aantal zaken uit 877 staan er inderdaad niet meer in maar globaal gezien was er een grote continuïteit tussen het Laatkarolingische bezit en het bezit tijdens de elfde eeuw¹⁰. Bij de door de graaf opgesomde goederen bevond zich ook de '*decima de Rinenga*'¹¹. Over andere eventuele bezittingen in Reninge wordt niets vermeld.

Het hele verhaal over Reninge vóór 1100 moeten we dus doen op basis van twee oorkonden afkomstig van dezelfde instelling. In hoeverre de monniken van Marchiennes vóór 1100 effectief tienden inden, is niet te beantwoorden. Ze mogen dan nog juridisch de rechtmatige bezitters zijn, de vraag blijft in hoeverre ze dit in een veraf gelegen dorp als Reninge ook effectief konden afdwingen.

In elk geval zien we dat er rond 1100 meerdere partijen bij betrokken waren. In 1102 bevestigde de Gregoriaanse bisschop van Terwaan, Jan van Waasten, het pas door hem hervormde en geregulariseerde kapittel van Voormezele in zijn bezittingen¹². Daaronder bevonden

9. Delmaire, ed., *L'histoire-polyptyque*, p. 98 (nr. 1).

10. Delmaire, *L'histoire-polyptyque*, p. 44.

11. De kans dat de oorkonde van 877 werd gebruikt bij het vervaardigen van de bevestigingsoorkonde van 1046 is natuurlijk reëel zodat de opgesomde bezittingen niet noodzakelijk allemaal stevig in het bezit waren van Marchiennes. De vergelijking tussen het Karolingische bezit op basis van die ene oorkonde van 877 en het latere bezit blijft problematisch.

12. F. V[an de Putte] en C. C[arton], ed., *Chronicon Vormeselense*, Brugge, 1847, p. 31-32 (nr. IX): '*Preterea duo altaria Rinenges videlicet et Marc in priori statu eiusdem ecclesie per pecuniam adquisita, sed postea a predicto papa ad probabilem eorum conversionem misericorditer concessa.*' Pycke verkiest een datering van 1103, op basis van de indicie. (J. Pycke, *Prévôté puis abbaye de Sainte-Marie à Voormezele*, in: *Monasticon belge*, III, 3, Luik, 1974, p. 700, noot 9.) Er lijkt mij geen enkele reden om aan de indicie de voorkeur te geven boven het jaartal, temeer daar de combinatie met westerse of Griekse indicie perfect kan. Bovendien kreeg het naburige Sint-Maartenskapittel in Ieper op dezelfde dag (1 oktober) ook een oorkonde van bisschop Jan van Waasten. Het verschil in indicie in deze beide oorkonden is vermoedelijk het resultaat van het opstellen door twee verschillende kanselarijen. We weten dat de bisschoppelijke oorkonden van Terwaan allesbehalve uniform waren en soms niet door de bisschoppelijke kanselarij werden opgesteld. (cf. N. Huyghebaert, *Observations sur la date de quelques chartes rédigées à la prévôté de Voormezele dans le premier quart du XIIe siècle*, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis*, CXLV (1979) 127, noot 1 en 127-130.) Het argument van Pycke dat de getuigenlijsten van beide oorkonden te veel afwijken en dat ze zo onmogelijk van dezelfde dag kunnen zijn, gaat niet op.

zich ook twee 'altaria', namelijk Reninge en Langemark. Deze bidplaatsen had Voormezele reeds vroeger 'gekocht', maar het bezit ervan werd later door paus Paschalis II (1099-1118) bevestigd. Het 'altare' van Reninge was dus in het bezit van het kapittel van Voormezele geraakt tussen 1069, oprichting van het kapittel, en 1100, jaar waarin Jan van Waasten het kapittel regulariseerde¹³. Wie daarvoor het 'altare' van Reninge bezat, is niet te achterhalen en wellicht maken we daarover beter niet al te veel gissingen. Over het parochiaal systeem in de elfde eeuw en vooral over de rol van de 'persona' daarin, weten we namelijk zo weinig dat het beter is over 'verkoop' en 'schenking' van 'altaria' gemakkelijke interpretaties te vermijden. In het algemeen kunnen we wel stellen dat het bezit en de overdracht van een bidplaats in de elfde eeuw te vergelijken is met het bezit en de overdracht van een leen¹⁴.

Wat er ook van zij, het bezit van het 'altare' gaf Voormezele naast het presentatierecht van de pastoor en een deel van de inkomsten, ook recht op één derde van de tienden¹⁵. De bidplaats werd bovendien op 8 april 1105 door paus Paschalis II nog eens bij de bezittingen van Voormezele bevestigd¹⁶. Marchiennes zal deze bevestigingen minder aangenaam gevonden hebben want bij een poging tot recuperatie

13. De schenking van paus Paschalis II die Jan van Waasten in zijn oorkonde uit 1102 aanhaalde, verwijst waarschijnlijk naar de bulle van 20 december 1100 waarin expliciet echter niets over deze 'altaria' wordt vermeld. (V[an de Putte] en C[arton], ed., *Chronicon*, p. 26 (nr. II)). Met de beschuldiging 'per pecuniam adquisita' moet behoedzaam omgegaan worden, zeker als die kwam van een vurig hervormer als Jan van Waasten. Het was in de elfde eeuw de gebruikelijke gang van zaken dat bij de overdracht van bidplaatsen de nodige sommen als een soort reliefgeld werden betaald. Hervormers namen woorden als simonie heel snel in de mond. Over Jan van Waasten cf. W. Simons, *Jan van Waasten en de Gregoriaanse hervorming*, in: *De Franse Nederlanden*, XI (1986) 191-213; Idem, *Jean de Warneton*, in: *Nouvelle biographie nationale*, dl. 2, 1990, p. 240-242.

14. Zie hiervoor het nu nog steeds ongepubliceerde doctoraat van Delmaire (B. Delmaire, *Le diocèse d'Arras du XIe au XIVe siècle*, Parijs, 1988). Ook in ons eigen doctoraat hopen we hierop uitvoerig terug te komen.

15. L. Voet, *Bodium - Redecima*, in: *Archivum Latinitatis Medii Aevi (Bulletin Du Cange)*, XX (1950) 207-232 (vooral 214-218); M. Carnier, *Het parochiewezen te Ieper tot 1300*, in: *De Sint-Maartenskerk te Ieper*, Ieper, 1990, p. 100-101.

16. V[an de Putte] en C[arton], ed., *Chronicon*, p. 25 (nr. I). De pauselijke kanselarij gebruikte wel voor alle bidplaatsen de term 'ecclesia' wat gebruikelijk was aangezien de verspreiding van de betekenis van 'altare' tot de Noordfranse bisdommen beperkt was en zeker niet in de pauselijke kanselarij gebruikt werd.

van de tienden stond ze tegenover een andere religieuze instelling die bovendien in twee oorkonden haar rechten had laten neerschrijven. Bovendien was dit gebeurd door en op initiatief van een bisschop wiens integriteit moeilijk betwist kon worden¹⁷.

De abdij van Marchiennes die rond 1100 waarschijnlijk in Reninge geen tienden meer inde en dit ondanks de juridische mogelijkheden, begon vanaf 1116 een goed georganiseerde en actieve campagne om haar verloren goederen terug te winnen. De neerslag hiervan vinden we vooreerst in de bekende polyptiek van Marchiennes, opgesteld tussen 1116 en 1121¹⁸. Daarnaast werden ook een aantal hagiografische geschriften zoals de *Miracula sanctae Rictrudis*, opgesteld die hetzelfde doel konden dienen¹⁹. Vervolgens doken de geestelijken van Marchiennes in hun archieven waaruit vooral de oorkonde van 877 werd gehaald. Hiermee werden een aantal bevestigingsoorkonden aangevraagd waarmee de juridische positie van de abdij moest verbeterd worden.

Vooreerst de polyptiek. Hierin werd een volledig kapittel aan Reninge gewijd²⁰. Volgens de opsteller werd Reninge reeds aan Sint-Rictrudis zelf geschonken maar werd het later volledig geïsurpeerd. Daarenboven moest men toegeven dat men er tot nu toe niet in geslaagd was het domein terug te winnen. In de polyptiek is steeds sprake van het volledige domein ('*pagus*')²¹ en worden tienden als dusdanig niet

17. J. Pycke, *Prévôté Voormezele*, p. 698-702.

18. Delmaire, *L'histoire-polyptyque*, p. 26-29. Voor de datering van de polyptiek, p. 11-22. Het herstel van Marchiennes kwam er met het abbatiaat van Amandus de Castello die in 1116 een zekere Fulcardus opvolgde. Het abbatiaat van deze laatste was voor de abdij van Marchiennes catastrofaal verlopen (cf. ook H. Platelle, *La religion populaire entre La Scarpe et la Lys d'après les miracles de Sainte Rictrude de Marchiennes (XIIème siècle)*, in: H. Roussel en F. Suard, red., *Alain de Lille, Gautier de Châtillon, Jakemart Giélee et leur temps, Actes du colloque de Lille, oct. 1978*, Rijsel, 1980, p. 367).

19. H. Platelle, *Crime et châtement à Marchiennes. Etude sur la conception et le fonctionnement de la justice d'après les Miracles de sainte Rictrude (XIIe s.)*, in: *Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 155-202, vooral 160-162; Idem, *Religion populaire*, p. 365-402; Verhulst, *Woesten*, p. 51-52. Auteur van de oudste miracula was Galbert van Marchiennes, tijdgenoot van de anonieme opsteller van de polyptiek (cf. N. Huyghebaert, *Galbert de Marchiennes*, in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 19, 1980, kol. 739-740). Later volgden nog aanvullingen die vermoedelijk van de hand van Andreas van Marchiennes waren.

20. Delmaire, ed., *L'histoire-polyptyque*, p. 86-87 (kap. 29). Zie ook p. 62.

21. Cf. *Novum Glossarium Mediae Latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC*, Kopenhagen, 1985, kol. 65-66.

vernoemd. De toewijzing van de schenking aan Rictrudis is op zichzelf verdacht, aangezien het gebruikelijk was om een bepaald goederenbezit tot aan de stichter(es) of één of ander legendarisch figuur te laten opklimmen²². Toch is het ook niet helemaal uit te sluiten omdat Rictrudis uit een aristocratische familie kwam die onder meer rechtstreeks gelieerd was met de Pippiniden. De kans dat de abdij vanaf de beginjaren in het bezit kwam van volledige domeinen, ook verder afgelegene domeinen als Reninge, is dus zeker reëel²³.

Uit de hagiografische geschriften die in de eerste helft van de twaalfde eeuw in Marchiennes ontstonden, onthouden we vooral de 'Miracula sanctae Rictrudis' van Galbert van Marchiennes²⁴. Galbert en de latere hagiografen van Marchiennes hadden in de 'miracula' uitermate veel belangstelling voor de pogingen om verloren bezittingen uit lekenhanden te recupereren. De hagiografische geschriften getuigen echter veel meer de resultaten van de pogingen tot recuperatie dan dat ze zelf rechtstreeks effect hadden op het terrein. Concrete resultaten pogde men wel af te dwingen door het overbrengen van de relieken van de abdij naar de twistgebieden. De mirakelverhalen die hiervan de neerslag vormden, toonden in ieder geval wel de hardnekkigheid waarmee de abdij van Marchiennes haar belangen verdedigde²⁵. Er speelden zich twee mirakelverhalen in Reninge af,

22. Denken we maar aan het zogenaamde 'patrimonium Sancti Adalhardi', met name de bezittingen van de abdij van Corbie in het huidige België die werden toegeschreven aan een schenking door Sint-Adalardus, abt van Corbie (780/1-826). Zie hiervoor: C. Zoller-Devroey, *Le domaine de l'abbaye Saint-Pierre de Corbie en Basse-Lotharingie et en Flandre au Moyen Age*, in: Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, LIV (1976) 427-457 en 1061-1097 en L. Morelle, *La liste des repas commémoratifs offerts aux moines de l'abbaye de Corbie (vers 986/989): une nouvelle pièce au dossier du 'Patrimoine de saint Adalhard'?*, in: Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis, LXX (1992) 279-299.

23. Voor Rictrudis cf. bijvoorbeeld Ch. De Smedt, *Rictrude*, in: Biographie nationale, dl. 19, 1907, kol. 306-311.

24. Galbert, *Miracula sanctae Rictrudis*, G. Henschenius en D. Papebrochius, ed., in: Acta Sanctorum, Maius, III, p. 117-139, aanvullingen p. 88-117; voor een grondige bespreking van het dossier cf. Platelle, *Religion populaire*, 368-372 en 392-395 en Idem, *Crime et châtement*, 160-162; Delmaire, *L'histoire-polyptyque*, p. 26-29.

25. Zie hiervoor de twee inspirerende bijdragen van Platelle, *Crime et châtement en Religion populaire*.

beiden genezingsverhalen van lokale machtshebbers²⁶. Uit deze voorbeelden blijkt echter geen directe link met usurpatie van goederen van Marchiennes in Reninge.

Relieken en mirakelverhalen zijn echter niet bijzonder effectief om voor een definitieve kentering in een bezitsconflict te zorgen. Het was derhalve nodig om de oorkonde van Karel de Kale weer boven te halen om de verloren rechten terug te winnen. De oorkonde werd ondermeer getoond op het concilie van Beauvais (1124)²⁷ en in een bevestigingsbul voor Marchiennes uit 1123 werd voor het bezit in Reninge de formulering van de oorkonde van Karel de Kale letterlijk overgenomen²⁸.

Deze campagne had maar zin als parallel daarmee ook een juridisch offensief liep. De abdij van Marchiennes zou daarbij haar tactiek aanpassen aan haar tegenstanders. Enerzijds stond ze tegenover het reguliere kapittel van Voormezele, eveneens een kerkelijke instelling die juridisch dezelfde taal als Marchiennes sprak. Anderzijds stond Marchiennes ook tegenover een aantal leken, tegen wie kost wat kost de predominantie van haar privileges en zelfs van het kerkelijk recht in het algemeen er door moest worden gedrukt.

Zowel Voormezele als Marchiennes kregen op 1 maart 1123 van paus Calixtus II een bevestigingsbulle. Voormezele werd bevestigd in het bezit van het: '*altare de Rininghe cum tertia parte decimarum*'²⁹, Marchiennes: '*in eodem comitatu, de villa Rinenga, de omnibus scilicet*

26. *Acta Sanctorum, Maius*, III, Henschenius en Papebrochius, ed., p. 95-96 en 115. Het eerste verhaal gaat over een plaatselijke heer en forestier van het grafelijke bos in de buurt die blind was geworden, het tweede over de razernij van de zoon van een ridder van Reninge. We wagen ons liever niet aan pogingen tot identificatie van beide personen.

27. J. Ramackers, ed., *Papsturkunden in den Niederlanden*, dl. 1, Berlijn, 1933, p. 107-108 (nr. 16).

28. U. Robert, ed., *Bullaire du pape Calixte II*, Hildesheim, New-York, 1979, (1e ed. 1891) p. 221 (nr. 415) (1/11/1123): '*In eodem comitatu, de villa Rinenga de omnibus scilicet rebus majoribus sive minoribus ac de omni acquisitione, omnem decimationem.*'

29. V[an de Putte] en C[arton], ed., *Chronicon*, p. 27 (nr. III) en Robert, ed., *Bullaire*, p. 223-225 (nr. 416). Het origineel bevindt zich in het bisschoppelijk archief van Brugge (BAB), *Voormezele*, oorkonden, nr. 47C. Verplaats de komma die in de editie van Van de Putte en Carton onterecht tussen '*Rininghe*' et '*cum*' werd geplaatst, na '*decimarum*' en voor '*Marc*'. Robert nam de uitgave van Carton en Van de Putte letterlijk over.

*rebus majoribus seu minoribus ac de omni acquisitione omnem decimationem*³⁰. Beide instellingen konden dus vertrekken vanuit een betrouwbare pauselijke bul. Maar meteen werd ook de onverenigbaarheid van beide aanspraken duidelijk aangetoond. Voormezele meende recht te hebben op één derde van de tienden, Marchiennes op alle tienden. Bovendien kan men ervan uit gaan dat Voormezele dat derde ook effectief opstreek en dat Marchiennes in de praktijk niets opstreek. Daarop gelastte paus Calixtus op 3 november Radulfus de aartsbisschop van Reims deze twist verder te onderzoeken en te behandelen³¹. Hij lichtte de aartsbisschop in over het feit dat beide partijen met hun privileges bij hem waren gekomen. Marchiennes kwam er met de oorkonde van Karel de Kale en de bevestiging van deze gegevens in de door hem, paus Calixtus, uitgevaardigde bul (van twee dagen eerder). De geestelijken van Voormezele beweerden echter dat zij deze tienden reeds dertig jaar en meer zonder onderbreking bezaten en dat ze bovendien een bul van Paschalis II konden voorleggen waarin deze tienden in hun bezit werden bevestigd³². Calixtus wees er verder op dat hij zelf de zaak reeds had onderzocht en tot het volgende besluit was gekomen. Indien de kanunniken van Voormezele aan de hand van drie betrouwbare getuigen konden bewijzen dat ze reeds dertig jaar het derde deel van de tienden van Reninge bezaten, dan zouden ze deze behouden. Voormezele moest wel binnen de veertig dagen nadat aartsbisschop Radulfus deze brief had gekregen het bewijs leveren tegenover de aartsbisschop. In een niet gedateerde brief aan paus Calixtus meldde aartsbisschop Radulfus dat Voormezele aan de gestelde eis had vol-

30. Cf. supra, noot 28.

31. V[an de Putte] en C[arton], ed., *Chronicon*, p. 30 (nr. VI) en Robert, ed., *Bullaire*, p. 225-226 (nr. 417). Origineel, BAB, *Voormezele*, oorkonden, nr. 47B.; cf. Pycke, *Prévôté Voormezele*, p. 703 noot 3.

32. Het is niet volledig duidelijk om welke bulle het hier gaat. Gaat het om deze waarop Jan van Waasten reeds allusie maakte in zijn oorkonde van 1102 of gaat het om de bul van 1105. Vermoedelijk deze laatste maar hierin is zoals reeds gezegd enkel sprake van 'ecclesia', wat een beter omschreven gedetailleerde bevestigingsbulle zoals die van 1 november 1123 in ieder geval wenselijk maakte. (cf. supra, noten 12 en 13).

daan³³. Terzelfdertijd lichtte de aartsbisschop ook de bisschop en het kapittel van Terwaan in³⁴.

Voor de oplossing van dit conflict werd dus een beroep gedaan op de traditie. Wie tot dan effectief de tienden had geïnd mocht dit ook in de toekomst blijven doen. Toch was daarmee het conflict nog niet volledig van de baan. Pas in 1140 werd een definitief akkoord gesloten. Dit blijkt uit een oorkonde van Sanson aartsbisschop van Reims (1140-61) welke dateert van vóór 1 september 1140³⁵. Hierin maakte hij bekend dat Marchiennes al haar aanspraken op het 'altare' en op een derde van de tienden opgaf ten voordele van Voormezele. In ruil moest Marchiennes op de eigen gronden in Reninge, ter grote van 51,5 gemet, het derde van de tienden niet betalen. Als Marchiennes deze gronden echter ooit zou verkopen of als de gronden op één of andere manier van eigenaar zouden veranderen, dan zouden de tienden weer geïnd mogen worden. In een akte vóór de bisschop van Atrecht van 5 oktober 1140 werd het domein van Marchiennes in Reninge nauwkeurig omschreven³⁶. Marchiennes had al een tijdje een uitbatingencentrum in Reninge en vermoedelijk was het ook vooral hierover dat het conflict bleef aanslepen. Het kapittel van Voormezele had recht op één derde van de tienden, 'de derde schoof'. Deze derde schoof werd op het hele parochiale grondgebied geïnd terwijl de twee andere derden territoriaal bepaald en versneden werden³⁷. Deze twee derden, in zijn geheel in Vlaanderen soms 'bodium' genoemd,

33. Ramackers, ed., *Papsturkunden*, p. 108-109 (nr. 17). Origineel BAB. *Voormezele*, oorkonden, nr. 5 quater. De oorkonde is ongetwijfeld van 1124. De strikte termijn die de paus hem oplegde maakt dit zeer waarschijnlijk. Radulfus overleed op 23 juli 1124, wat we als terminus antequem voor deze brief kunnen gebruiken. (E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Brussel, 1991, p. 296). Hij werd echter opgevolgd door Rainaldus en aangezien de aartsbisschop in alle voor ons belangrijke oorkonden slechts met de initiaal wordt aangeduid, is er geen volledige zekerheid. De nogal persoonlijke verwijzing naar het mandaat van 1123 doet echter vermoeden dat het nog steeds om dezelfde man ging.

34. Ramackers, ed., *Papsturkunden*, p. 109 (nr. 18).

35. BAB. *Voormezele*, oorkonden, nr. 5.

36. BAB. *Voormezele*, oorkonden, nr. 5 bis; ADN, 10 H 231/ 3677; cf. Verhulst, *Woesten*, p. 57. (verbeter de datum).

37. Dit mogen we gerust besluiten na bestudering van het hele dossier. Er zijn geen aanwijzingen dat het derde deel van Voormezele gelijk zou staan met een territoriaal bepaald tiendgebied.

geraakten versnipperd, parallel maar niet noodzakelijk identiek met de feodale versnippering. Marchiennes wilde zich vermoedelijk wel neerleggen bij het bezit door Voormezele van de derde schoof maar had helemaal geen zin om zelf ook nog tienden te betalen aan Voormezele. In 1141 bevestigde tenslotte ook abt Letbertus van Marchiennes het uitgewerkte compromis³⁸. De betrekkingen tussen Marchiennes en Voormezele zouden daarna allerhartelijkst zijn, getuige bijvoorbeeld de vele namen van overledenen van beide instellingen die in de respectievelijke obituaria werden opgetekend³⁹. Marchiennes liet ook de passage over Reninge in de nieuw aangevraagde bevestigingsbullen wijzigen. De formulering uit 877 bleef behouden maar werd aan de nieuwe situatie aangepast: *'et in eodem comitatu de villa Rinenga, de omnibus scilicet rebus maioribus seu minoribus ac de omni acquisitione duas partes totius decime'*⁴⁰.

Op hetzelfde moment als voor Voormezele probeerde Marchiennes ook leken die tienden in Reninge bezaten tot restitutie te dwingen. Hier werd echter een andere strategie gevolgd. In het eerste geval moest het conflict volledig opgelost worden binnen de kerkelijke sfeer. In dit tweede geval was het voor Marchiennes helemaal niet moeilijk het hele kerkelijke apparaat achter zich te krijgen en te gebruiken tegen de leken-tiendheffers. Het bronnenmateriaal hiervoor is ook minder volledig zodat in het verhaal een aantal hiaten zullen blijven.

Het overleg binnen de kerkelijke structuren wat in het eerste geval primeerde, werd hier geruild voor directe confrontatie. De pauselijke legaat Petrus Leonis maakte aan Jan van Waasten de bisschop van Terwaan bekend dat het concilie van Beauvais (1124) een zekere Diederik van Reninge had geëxcommuniceerd omdat hij Marchiennes

38. BAB, *Voormezele*, oorkonden, nr 7 bis. Deze regeling was in ieder geval nog steeds van kracht op het einde van de dertiende eeuw (B. Delmaire, ed., *Un état de recettes affermées de l'abbaye de Marchiennes en 1269-1270*, in: *Sacris Erudiri*, 24 (1980) 284).

39. Pycke, *Prévôté Voormezele*, p. 694 noot 2.

40. Bul van Innocentius II van 1 december 1141 (Ramackers, ed., *Papsturkunden*, p. 138 (nr. 37)); van Eugenius III van 2 september 1146 (J. Von Pflugk-Harttung, ed., *Acta pontificum Romanorum inedita*, Graz, 1958, I, p. 188-189 (nr. 205)); van Alexander III van 20 april 1172 (Ramackers, ed., *Papsturkunden*, p. 276 (nr. 135)); van Lucius III van 15 juni 1184 (Von Pflugk-Harttung, ed., *Acta*, p. 316, (nr. 361)); van Celestinus III van 8 juli 1195 (Rijsel, *Archives Départementales du Nord (ADN) 10 H 1/7*).

een tiend in Reninge had ontnomen⁴¹. Jan van Waasten werd gevraagd de excommunicatie in zijn bisdom bekend te maken en te laten respecteren⁴². We zijn niet ingelicht over de concrete afloop van dit geval.

Tegelijkertijd lag Marchiennes ook in proces met een zekere Lambertus van Reningelst⁴³. Hier ging het echter niet over de usurpatie van tienden. In een ongedateerde brief, opgesteld tussen 1124 en 1126, lichtte de deken van Terwaan graaf Karel de Goede in over de zaak die voor de bisschop van Terwaan behandeld was geworden⁴⁴. Marchiennes beschuldigde Lambertus ervan dat hij beslag had gelegd op de 'familia Sancte Rictrudis' in Reninge. Met deze 'familia' wordt vermoedelijk het bovenvernoemde uitbatingencentrum bedoeld⁴⁵. Lambertus betwistte niet dat hij die goederen had maar hij had die, volgens hem, in leen gekregen van Daniel van Dendermonde, die ze op zijn beurt in leen hield van de graaf van Vlaanderen. Er werd dus betwist tot wie deze bezittingen eigenlijk terug gingen, waren ze eigendom van Marchiennes of waren ze van de graaf van Vlaan-

41. Ramackers, ed., *Papsturkunden*, p. 107-108 (nr. 16): '*Notum facimus fraternitati tue, quod Theodericum de Rinengis in concilio Belvacansi iudicio fratrum nostrorum, qui ibi presentes fuerunt excommunicavimus pro decima de Rinengis, quam aufert March(ianensi) ecclesie (...)*'; E. Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, dl. II, p. 473-479.

42. In het hele latere dossier van Reninge speelde Jan van Waasten een secundaire, heel passieve rol. Simons merkte al op dat de eindjaren van zijn episcopaat veel passiever waren. In ieder geval was het verschil met de beginjaren heel opvallend. Dit voorbeeld lijkt de vaststelling van Simons te bevestigen. (Simons, *Jan van Waasten*, p. 207).

43. Vermoedelijk was het dezelfde Lambertus van Reningelst die in 1107 een akkoord met Sint-Bertijns sloot in verband met het 'ministerium' van het domein van Poperinge. De abt stelde uitdrukkelijk dat hij dit ten tijdelijken titel kreeg om te vermijden dat er hierrond problemen zouden zijn. Problemen die er blijkbaar waren geweest met Lambertus' overleden vader, Odo (F. d'Hoop, ed., *Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin à Poperinghe et de ses dépendances à Bas-Warneton et à Couckelaere*, Brugge, 1870, p. 5 (nr. 3). Hierover ook N. Huyghebaert, *Prévôté de Saint-Bertin à Poperinge*, in: *Monasticon belge*, dl. III, 3, p. 165). Hij verscheen ook diverse malen als getuige bij oorkonden.

44. A. Wauters, ed., *Analectes de diplomatique*, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 4e reeks, X (1882) 27-28. Delmaire, ed., *L'histoire-polyptyque*, p. 101-102 (nr. 4).

45. Verhulst, *Woesten*, p. 57; Voor de term 'familia' zie Delmaire, *L'histoire-polyptyque*, p. 48 en 50.

deren? Daarop besloot de bisschop beide partijen voor een eed te dagvaarden. Lambertus daagde echter tot twee maal toe niet op zodat hij werd geëxcommuniceerd totdat hij het goed zou gerestitueerd en een schadevergoeding van 10 ponden zou betaald hebben. Een oorkonde van Jan van Waasten, eveneens ongedateerd maar waarschijnlijk kort hierop uitgevaardigd maakte duidelijk dat Lambertus zijn schuld had erkend en dus van de excommunicatie werd ontslagen⁴⁶. Ofschoon dit rechtstreeks niets met de tienden te maken heeft, toont het wel duidelijk de feodale en sociale situatie in Reninge. De graaf van Vlaanderen had er in ieder geval heel ruime bezittingen⁴⁷, maar had veel in leen gegeven aan Daniel van Dendermonde⁴⁸. Deze had op zijn beurt deze leengoederen in achterleen gegeven aan de lokale heren, zoals Lambertus van Reningelst en zoals nog zal blijken, ook aan Diederik van Reninge.

Ondanks de eerste poging van 1124 zou Marchiennes pas in 1135 successen boeken in de recuperatie van de tienden. Deze vertraging kan ongetwijfeld ook te maken hebben met de crisis van het centrale gezag na de moord op Karel de Goede. De pijlen werden hoe dan ook niet meer op de achterleenman gericht maar op de leenman en ook de graaf van Vlaanderen als leenheer werd ingeschakeld. In de zomer van 1135 deed Daniel van Dendermonde die de tiend in leen van de graaf van Vlaanderen hield, onder druk van een dreigende excommunicatie, afstand van al zijn rechten op de tiend en restitueerde hem aan de abt van Marchiennes. We zijn van deze overdracht op de hoogte door twee oorkonden, één van de leenheer Diederik van de Elzas van 10 augustus⁴⁹, en één van Milo I de bisschop van Terwaan van 18 augustus⁵⁰. De overdracht gebeurde in het bijzijn van

46. Delmaire, ed., *L'histoire-polyptyque*, p. 104. (nr. 6).

47. Verhulst, *Woesten*, p. 48.

48. Warlop, *De Vlaamse adel*, dl. II, p. 144-149; Idem, *Dendermonde, Daneel van, pair van Vlaanderen*, in: *Nieuw biografisch woordenboek*, dl. III, 1968, kol. 263-264. De bezittingen van de heren van Dendermonde in Reninge dateren dus in ieder geval van vóór de opvolgingsstrijd na de moord op graaf Karel de Goede. De lenen in Reninge kunnen niet beschouwd worden als een soort dank voor de steun die Diederik van de Elzas van Daniel van Dendermonde in de opvolgingsstrijd kreeg.

49. Th. de Hemptinne en A. Verhulst, ed., *De oorkonden van de graven van Vlaanderen (juli 1128 - september 1191)*, dl. 2, bd. 1: *Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 - 17 januari 1168)*, Brussel, 1988, p. 58 (nr. 28).

50. Delmaire, ed., *L'histoire-polyptyque*, p. 106-107 (nr. 8).

Daniels oudste zoon Walter bij het draagbaar met de relieken van Sint-Rictrudis. Onder de getuigen van de tweede akte bevond zich ook een zekere Lambertus van Reningelst.

Marchiennes had van dan af geen moeilijkheden meer met de graaf van Vlaanderen noch met de familie van Dendermonde. Juridisch was alles duidelijk. Voormezele inde in Reninge één derde, Marchiennes twee derden van de tienden. De problemen waren echter nog niet van de baan omdat bij de restitutie van 1135 geen rekening werd gehouden met de dorpsheer die de tienden in leen had gekregen en voor wie deze tienden een belangrijke bron van inkomsten waren. Deze verkoos de lokale traditie, volgens dewelke zijn familie reeds lange tijd de tienden inde, boven vonnissen die ver boven zijn hoofd werden voltrokken. Voor Daniel van Dendermonde vormde de restitutie immers weinig problemen want voor hem was dit financieel relatief onbelangrijk. Dit was echter niet zo voor de lokale heer. Bovendien waren de twee derden die Daniel in zijn geheel restitueerde, niet noodzakelijk als één geheel door hem in leen gegeven, hoewel we maar van de betwisting door één persoon weet hebben.

In ieder geval blijkt dat Marchiennes vrij lange tijd de tienden had kunnen innen. Op 1 december 1163 moest graaf Diederik de restitutie van Daniel van Dendermonde echter bevestigen aangezien Gerardus II van Reninge, kleinzoon van Diederik van Reninge⁵¹ de tiend opnieuw had geïsurpeerd⁵². Deze meende hierop krachtens het erfrecht recht te hebben. Onder druk van de graaf, die ook oppervoogd van Marchiennes was⁵³, moest Gerardus samen met zijn zonen en zijn broer Jan afzien van alle aanspraken. Marchiennes gaf echter wel een compensatie van twee schellingen aan de beide zonen van Gerardus. De rechtshandeling zelf zou van vóór 1157 dateren⁵⁴. Uit dezelfde periode stamt ook een oorkonde van de bisschop van Terwaan en één van de aartsbisschop van Reims⁵⁵. Beide oorkonden zijn ongedateerd maar

51. Warlop, *De Vlaamse adel*, dl. II, p. 473-479; De Hemptinne en Verhulst, ed., *Oorkonden*, dl. 2, bd 1, p. 331 noot 5 en 7. Gerardus II van Reninge komt voor van 1162 tot 1214 en was lange tijd schepen van Veurne-Ambacht.

52. De Hemptinne en Verhulst, ed., *Oorkonden*, p. 330-331 (nr. 212).

53. Delmaire, *L'histoire-polyptyque*, p. 22 en 28; Platelle, *Crime et châtement*, p. 165. Cf. R. Naz, *L'avouerie de l'abbaye de Marchiennes*, Parijs, 1924 (vooral p. 87-94).

54. De Hemptinne en Verhulst, ed., *Oorkonden*, dl. II, bd. 1, p. 331 noot 6.

55. ADN, 10H H 231/ 3682; A. Wauters, ed., *Analectes de diplomatique*, in: BCRH, 4e reeks, VII (1880) 352-353. (ADN, 10 H 231/ 3680).

moeten vóór de oorkonde, maar niet noodzakelijk vóór de rechtshandeling van de graaf gesitueerd worden⁵⁶. De aartsbisschop had gepoogd zelf recht te spreken maar Gerardus was niet komen opdagen. Pas nadat Gerardus geëxcommuniceerd werd, zag hij zijn fout in en was hij bereid een schadevergoeding van 4 mark te betalen. Misschien was het bekomen van een (grotere) compensatie wel de aanvankelijke bedoeling van de heer van Reninge. Het gebruik om bij een gedwongen overdracht van een kerkelijk goed toch nog een compensatie te krijgen was vrij algemeen maar vaak gebonden aan één generatie. Misschien was Marchiennes dit ook overeengekomen met de achterleenman na het akkoord van 1135, maar hierover is verder niets bekend. Hoe dan ook de effectieve restitutie gebeurde waarschijnlijk via de wereldlijke rechtspraak.

Ondanks een bevestiging door graaf Filips van de Elzas van 26 april 1176⁵⁷, slaagde Marchiennes er niet in haar aanspraken op het volle tiendgebied van Reninge helemaal rechtsgeldig te maken. Gerardus van Reninge bleef dwarsliggen. In 1191 werd een nieuw akkoord uitgewerkt dat voor Marchiennes een achteruitgang betekende⁵⁸. De overeenkomst kwam mee tot stand door gravin Mathilde van Portugal, de weduwe van Filips van de Elzas, door wie ook een oorkonde werd uitgevaardigd op 25 maart 1191. De overeenkomst kreeg de goedkeuring van Willem van Bethune en zijn vrouw Mathilde, dame van Dendermonde, die blijkbaar nog steeds als leenheer werden beschouwd⁵⁹. Marchiennes en Gerardus van Reninge kwamen het volgende overeen. Vooreerst bleef de volledige tiend van de

56. De bisschoppelijke oorkonde is wel van Milo I (1130-+15/7/1158 of 1159) maar Bled dateerde de oorkonde te vroeg (ca 1134: O. Bled, *Regestes des évêques de Thérouanne, 500-1553*, dl 1, Saint-Omer, 1904, p.124 (nr. 541)). De oorkonde van Sanson, aartsbisschop van Reims is evenmin nauwkeurig te dateren. Ook hier is de dood van de oorkonder de terminus ante quem (21/9/1161).

57. A. Miraëus en J.F. Foppens, ed., *Opera diplomatica*. Leuven, 1723, p. 713. Heruitgegeven door A. Le Glay, ed., *Revue des Opera diplomatica de Miraëus, sur les titres reposant aux archives départementales du Nord à Lille*. Brussel, 1856, p. 67.

58. Verhulst, *Woesten*, p. 55-57.

59. Warlop, *De Vlaamse adel*, dl. II, p. 73-74.

nieuwe parochie Woesten in handen van Marchiennes⁶⁰. De tienden van Reninge moesten echter in vijf gelijke delen verdeeld worden waarvan Marchiennes er drie zou krijgen en Gerardus en zijn opvolgers twee. Daarnaast werd nog een gedetailleerde lijst opgesteld van de kosten die beide partijen moesten dragen. De eventuele kosten van inning en van het dorsen van de oogst zouden volgens dezelfde verdeelsleutel geregeld worden. De tiendschuur van Marchiennes zou dienst blijven doen, maar nu voor beide partijen. Voor alle kosten die voor de schuur nodig zouden zijn, gold dezelfde regeling. Beiden zouden voldoende dorsers huren opdat tegen Lichtmis (2 februari) alle schoven gedorst zouden zijn. Als men het erover eens was dat de opbrengst te zamen zou verkocht worden, zou men pas daarna de gekregen som volgens hetzelfde principe verdelen. Indien Gerardus een deel van het zijne zou verkopen dan zou voor de koper dezelfde overeenkomst gelden. Het omgekeerde gold ook als Marchiennes een deel van haar part zou willen verkopen. Op 7 maart 1202 bevestigde graaf Boudewijn IX in een chirograaf dit akkoord⁶¹. Van de chirograaf zijn beide helften nog bewaard, één in het archief van Marchiennes, de ander in het archief van Voormezele. Dit laatste wijst er vermoedelijk op zoals Prevenier terecht opmerkte, dat Voormezele pas later dat deel van de heer van Reninge heeft verworven⁶². Andere sporen hierover ontbreken in het archief van Voormezele.

Waarom Marchiennes tenslotte toch bakzeil haalde en de heer van Reninge ook in rechte een deel van de tienden toekende, is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk was Marchiennes het lange gevecht moe en wou ze eindelijk een duurzame regeling. Marchiennes moest

60. Verhulst, *Woesten*, p. 55-57. Over Woesten moet hier verder niet uitgeweid worden. Dit komt immers uitgebreid aan bod in het bovenvermelde artikel. Misschien toch nog een opmerking in verband met de poging van Marchiennes om in Woesten een priorij met bidplaats op te richten (p. 54-55). Als Marchiennes dit effectief had gewild dan moest ze daarvoor in ieder geval de toestemming krijgen van het reguliere kapittel van Voormezele dat als patroon van Reninge in deze zaak niet gepasseerd kon worden. Ook van de nieuwe parochiekerk van Woesten zou Voormezele de patroon worden. De eventuele rol van de dorpsheer is in kerkelijke aangelegenheden als deze maar secundair.

61. W. Prevenier, ed., *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, dl. 2, Brussel, 1964, p. 397-400 (nr. 190).

62. Prevenier, ed., *Oorkonden*, p. 398 noot 1.

om genoegdoening te krijgen bij problemen rond de tienden steeds een beroep doen op het wereldlijke gezag en in een periode waarin nog heel veel tienden in lekenbezit waren, kon er wel eens sleet komen op het enthousiasme waarmee de graaf van Vlaanderen dit wou aanpakken⁶³.

Het verhaal was echter nog niet ten einde. In 1238 verkocht Jan van Ieper, heer van Reninge en zijn vrouw Mathilde, burggravin van Saint-Omer⁶⁴ aan Marchiennes hun tiend liggend in Reninge en Woesten. Dit werd hen door de leenheer, Willem van Bethune, zoals blijkt uit twee oorkonden van maart 1238 n.s. toegestaan, omwille van de acute geldnood waarin ze zich bevonden⁶⁵. Drie documenten van Jan van Ieper van april 1238 en twee van Petrus bisschop van Terwaan, respectievelijk van november 1238 en van 1238 (niet nader gedateerd) scheppen echter een afwijkend beeld. In tegenstelling tot de twee vorige documenten, die volledig pasten in de wereldlijke rechtspraak, dienden de vijf volgende documenten voor de afhandeling volgens kerkelijk recht. In deze documenten is geen sprake van verkoop, noch van de feodale hiërarchie. In een eerste document laten Jan van Ieper, heer van Reninge, en zijn vrouw weten dat ze hun tiend in Reninge en Woesten aan Marchiennes hadden overgedragen en dat zij de abdij zouden vergoeden voor de schade of kosten bij een eventuele usurpatie of betwisting van de tiend⁶⁶. Bovendien moesten ze tijdens het oogsten in augustus in Reninge en Woesten op straffe van 60 schellingen plechtig afkondigen dat niemand behalve de verantwoordelijken van de abdij van Marchiennes de te innen opbrengst mocht vervoeren noch dat iemand deze opbrengst voor zonsopgang en na valavond van het veld mocht

63. Is het toeval dat in het hele dossier van de tienden van Reninge juist tijdens de periode van Filips van de Elzas geen enkel document tot stand is gekomen en dat tijdens diezelfde periode de heren van Reninge hun positie ogenschijnlijk konden versterken?

64. Warlop. *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 183. Het gaat over Jan II van Ieper, heer van Reninge die we ontmoeten tussen 1216 en 1261 (dan reeds gestorven). Gerardus II was zijn oom.

65. Namelijk een oorkonde van maart 1238 n.s. van de leenheer Willem van Bethune, die deze tiende zelf in leen hield van zijn broer Robrecht, voogd van Bethune (ADN 10 H 231/ 3689) en een oorkonde van de opperleenheer Thomas van Savoie, graaf van Vlaanderen (ADN 10 H 231/3688).

66. ADN. 10 H 231/ 3690.

verwijderen. In een tweede document⁶⁷ laten ze weten dat hun voorouders, als heren van Reninge, een tiend hadden geïsurpeerd en dat zij na voorlezing van twee oorkonden uit 1135⁶⁸, waaruit bleek dat de tiend wel degelijk van Marchiennes was, deze hadden gerestitueerd⁶⁹. Er werd nog bij verteld dat dit gebeurde om een excommunicatie te vermijden. In een derde schrijven, waarin bevestiging van het voorgaande werd gevraagd aan de aartsbisschop van Reims, werden beide vorige documenten gecombineerd. Hieruit blijkt maar al te goed dat het over dezelfde tiend gaat⁷⁰.

Bisschop Petrus van Terwaan bevestigde in een oorkonde van 1238, eveneens na raadpleging van de twee oorkonden uit 1135, dat Marchiennes in het bezit was van twee derden van alle tienden in Reninge en dat Jan van Ieper en zijn vrouw derhalve geen recht hadden op de tiend⁷¹. Vermoedelijk ging het hier om de twee vijfden die in 1191 aan de heer van Voormezele werden toegekend. Opvallend is wel dat een simpele verkoop van een tiend, in de documenten uitgevaardigd of bedoeld voor de kerkelijke jurisdictie, werd omgevormd tot een restitutie gebeurd onder druk van een excommunicatie. Vermoedelijk was dit enkel om de vorm noodzakelijk en ging het wel degelijk om een verkoop. Het is vrij onwaarschijnlijk dat Jan van Ieper het document van 1191 waarbij zijn oom de iure over twee vijfden van de tienden in Reninge kon beschikken niet meer zou kennen en indien het nodig was geweest, te gebruiken.

Een laatste twist tussen leken en de abdij van Marchiennes werd in 1265 beslecht. Magister Hugo de Sengin, kanunnik van het Sint-Pieterskapittel van Rijsel deed op 16 juli uitspraak over het conflict dat Marchiennes had met Zeger van Belle, zoon van Boudewijn van Belle⁷² over twee derden van een tiende op circa 52 razieren cijnsground in de broeken van Reninge. Hugo de Sengin raadpleegde de privile-

67. ADN, 10 H 231/ 3691.

68. Namelijk de oorkonde van Milo I en deze van Diederik van de Elzas respectievelijk van 18 augustus en 10 augustus 1135. Cf. supra, p. 13.

69. Van dit document is er ook een vidimus bewaard van bisschop Petrus van Terwaan van november 1238 (ADN, 10 H 231/ 3693).

70. ADN, 10 H 231/ 3692.

71. ADN, 10 H 231/ 3694.

72. Warlop, *De Vlaamse adel*, II, nr. 18bis. Zeger van Belle (Douxlieu) komt voor van mei 1262 en is gestorven vóór 1300.

ges van Marchiennes⁷³ en na consultatie van beide partijen, vonniste hij dat de twee derden van de tiend aan Marchiennes toekwamen. In augustus 1265 stemde Zeger van Belle met dit vonnis in⁷⁴.

Uit het voorbeeld van Reninge blijkt hoe lastig kerkelijke instellingen het hadden hun verre bezittingen te conserveren. Ondanks het feit dat Marchiennes er in slaagde voldoende en betrouwbare privileges te bemachtigen had ze alle moeite om deze ook effectief te laten respecteren. Marchiennes kwam niet enkel van ver maar kwam in Reninge eigenlijk ook wat te laat. Op het moment dat Marchiennes werk maakte van de recuperatie van de tienden in Reninge waren de kaarten reeds geschud. Aan het deel van een andere religieuze instelling namelijk van het kapittel van Voormezele kon op dat moment niet meer geraakt worden. Aan de andere delen die in lekenhanden waren terecht gekomen en in het feodale circuit waren beland, geraakte men nog wel maar de tegenstand bleef levendig. De geschreven privileges, ondersteund door de kerkelijke rechtspraak, bleken enkel effectief wanneer ook de landsheer zich daarnaar richtte. Excommunicatie had steeds een tijdelijk effect maar kon zelden een definitieve kentering te weeg brengen. Het feodaal gewoonterecht waarop de dorpsheer zich baseerden hield bijzonder goed stand. Marchiennes had bovendien in de twaalfde eeuw zeker nog de tijdsgeest tegen. Pas in de dertiende eeuw zouden religieuze instellingen erin slagen massaal tienden te verwerven hoewel ook dit meestal door koop gebeurde. In die zin is de houding van de dorpsheer zeker te begrijpen. Tienden waren een belangrijke bron van inkomsten, en dit voor bijna de volledige Vlaamse adel. Als dan plots een verre abdijs met een oorkonde die 250 jaar oud was, kwam aangelopen, terwijl de tiend al een aantal generaties door de familie werd opgestreken, dan is de misnoegdheid en het verzet van de plaatselijke heer best te begrijpen.

73. Met name de oorkonde van Diederik van de Elzas (10 augustus 1135), van pauselijk legaat Petrus Leonis (1124), van bisschop Jan van Waasten (1124-30), van bisschop Milo I (18 augustus 1135) en van bisschop Petrus (1238).

74. ADN, 10 H 231/ 3696 en 3697.

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE SINT-SALVATORSKATHEDRAAL TE BRUGGE (1992-1994)

DIRK VAN EENHOOGHE °

Toen bij de aanvang van de restauratie van de toren van de kathedraal¹ in 1992 duidelijk werd dat omvangrijke en ingrijpende graafwerken in de toren zouden gebeuren, besloot de Afdeling Archeologie van het Bestuur Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap, na een voorstel van dr. L. Devliegheer, deze werken van nabij te volgen. Het onderzoek gebeurde overigens in nauwe samenwerking met dr. L. Devliegheer, en bestond hoofdzakelijk uit de opmeting en analyse van een doorsnede doorheen de meer dan 3 meter diepe opeenstapeling van archeologische lagen, de registratie van diverse vondsten tijdens de graafwerken en de interpretatie van de talrijke proefboringen die ten behoeve van het stabiliteitsonderzoek in de muren werden uitgevoerd.

Wat volgt is een eerste voorstelling van de onderzoeksresultaten, en van een aantal interpretaties en hypothesen die tijdens het verdere verloop van restauratie en onderzoek op hun waarde zullen worden getoetst.

Voorlopig is het mogelijk de waarschijnlijk meer dan 1100 jaar lange bouwgeschiedenis in 5 grote bouwperioden te verdelen.

Periode 1 (9de ?-10de eeuw)

Tot de oudste bouwactiviteit op deze plaats behoren 2 parallel lopende muren, opgebouwd in glauconiethoudende zandsteen, beter bekend als veldsteen (plans, nrs. 40 en 47). De oostelijke muur (nr.

° Archeoloog bij het Bestuur Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Oude Dorpsweg 81, Varsenare.

1. Voor een meer algemene bespreking van de restauratie van de toren, zie *In de steigers. Monumentennieuws uit West-Vlaanderen*, jg. 1 (1994), nr. 1.

40) is bewaard tot op niveau -1,80 m² en is op niveau -2,60 m gefundeerd op een laag geel zand waarin kleine lenzen lichtrood zand (nr. 49), waarboven zich een tweede, dunnere laag bevindt (nr. 53), die is samengesteld uit afwisselend donkere en lichte zandlaagjes. Beide lagen hellen sterk af in westelijke richting en behoren waarschijnlijk tot de zuidelijke flank van de “hoge” duinrug die in de Brugse binnenstad van de omgeving van de Smedenpoort over het Zand tot voorbij de Markt loopt³. Of dat ook het geval is voor de twee hierop aansluitende, horizontale lagen is minder duidelijk. De onderste laag (nr. 52) bestaat uit lichtgeel zand, de bovenste (nr. 51) waarop de westelijke veldstenen muur (nr. 47) is gebouwd, bestaat uit donkerkleurig zand. Wellicht zijn beide lagen te beschouwen als nivelleringslagen die op het sterk hellende terrein werden aangebracht om de bouw van deze muur mogelijk te maken.

Een eerste opvullingslaag binnen het gebouw (nr. 50) bestaat uit vermengd zand, evenals een tweede, massieve opvulling (nr. 42) die van de onderliggende lagen is gescheiden door een dun laagje kalkmortel. Dit alles betekent dat beide veldstenen muren stratigrafisch goed met elkaar zijn verbonden : bijgevolg kunnen we uitsluiten dat de westelijke muur, die we enkel in de doorsnede AB konden bestuderen⁴, in feite tot een latere bouwphase behoort.

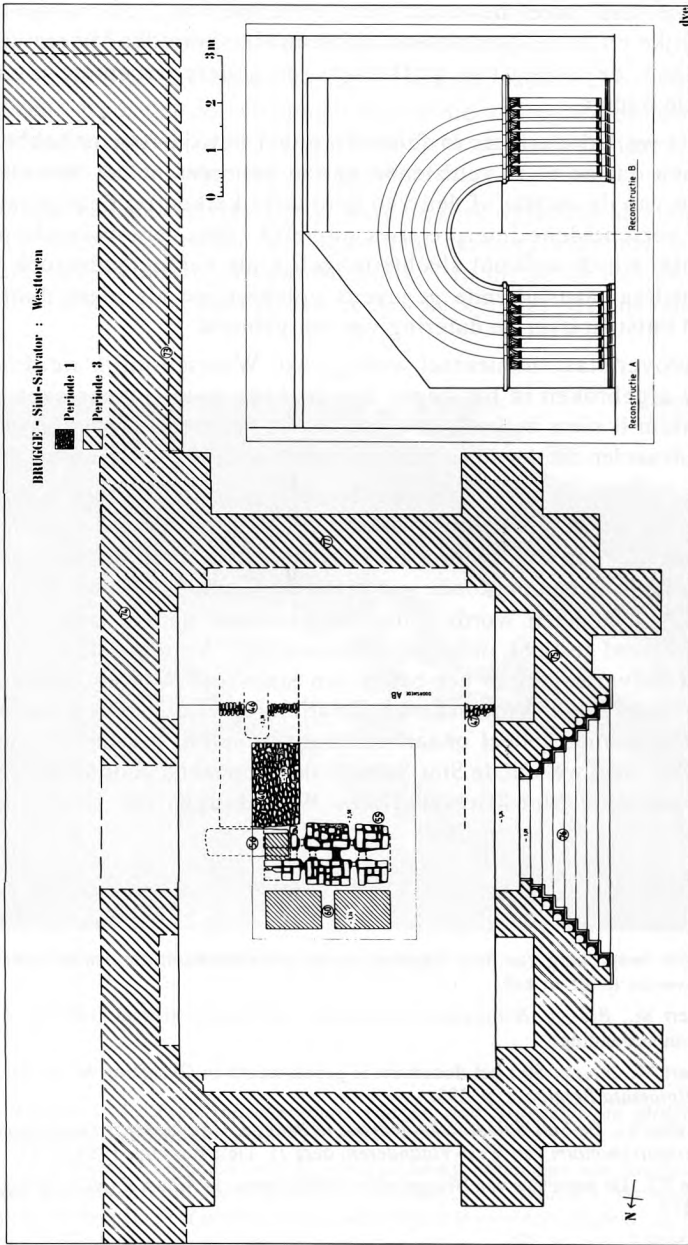
Helaas is het niet mogelijk om op basis van de beschikbare gegevens een idee te vormen van de constructie waartoe deze muren behoren. Opvallend is wel de geringe diepte van de funderingen (0,70 m) en de eveneens geringe breedte (binnenwerks 3,60 m) van het gebouw. Over de breedte van de muren zelf bestaat eveneens geen duidelijkheid. De westelijke muur zit verborgen onder latere constructies, de oostelijke muur die nu onderaan 1,75 m breed is, werd waarschijnlijk gedeeltelijk uitgebroken bij de aanleg van latere funderingen. Op basis van een verstek in de fundering van de oostelijke muur, en een hiermee samenvallende latere puinlaag kunnen we daarentegen wel het vloerniveau binnen het gebouw vastleggen op niveau -1,92 m. De

2. Alle niveau's zijn gemeten vanaf het chronologisch jongste vloerpeil in de toren, dat ook na de restauratie het nieuwe vloerpeil wordt.

3. Tentoonstellingsbrochure *Dieper inzicht in de Brugse ondergrond*, Brugge, 1993, p. 5 en fig. 6.

4. De houding van stabiliteitsingenieurs is terzake meermaals tegenstrijdig met die van archeologen.

Afb. 1 : Opmetingsplan met de muren uit Periode 1, de klokkengetersovens uit Periode 2 en de romaanse toren (eigen tekening).

oostelijke muur bleef bewaard over een lengte van 2,50 m, van de noordelijke en zuidelijke muren verdween elk spoor door latere verbouwingen, de aanleg van grafkelders, en andere, recentere ingrepen in de bodem.

Zelfs als we, zonder daar in feite één enkel bewijs voor te hebben, aannemen dat de twee veldstenen muren behoren tot het westelijk gedeelte van de oudste of één van de oudste kerken op deze plaats, blijven verscheidene interpretaties mogelijk. Een verantwoorde interpretatie wordt wellicht slechts mogelijk als verder onderzoek in de kathedraal aansluitende gegevens oplevert, en als meer duidelijkheid ontstaat over de datering van het gebouw.

Ook hierover staat momenteel weinig vast. Waarschijnlijk werd het gebouw afgebroken in het begin van de 11de eeuw⁵, maar over de bouwdatum is niets bekend, ook niet als we de, niet-bewezen, hypothese aanvaarden dat de muren behoren tot een oudere Sint-Salvatorskerk.

Over de oudste geschiedenis van de kerk is namelijk zeer weinig bekend. De eerste vernoeming dateert uit 988, in een bul van paus Johannes XV⁶. In 1086 wordt de kerk voor het eerst als parochiekerk vermeld, in een oorkonde van bisschop Radbodus II van Noyon-Doornik⁷. Algemeen wordt echter aangenomen dat de kerk in de 9de eeuw werd gesticht, meer bepaald rond 850⁸. Verondersteld wordt dat Sint-Salvator van in het begin een stadskerk was en ontstond vóór de Onze-Lieve-Vrouwekerk⁹. De stichting van deze kerk wordt, op overigens niet geheel onaanvechtbare gronden, gesitueerd rond 870¹⁰. Vast staat wel dat de Sint-Salvatorskerk ontstond door afsplitsing van de parochie Sint-Michiels/fiscus Weinebrugge die zich in de

5. Voor een bespreking van deze datering en de gebeurtenissen die ermee samen- gaan, zie verder in dit artikel.

6. Ryckaert M., *Brugge. Historische stedenatlas van België*. Brussel, 1991, p. 50, zonder bronvermelding.

7. Ryckaert M., *o.c.*, p. 50 : het document is gepubliceerd in Gysseling M. en Koch A.C.F., *Diplomata Belgica*, I, p. 295.

8. Devliegher L., *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Geschiedenis en Architectuur (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, deel 7)*, Tielt/Bussum, 1981, p. 15.

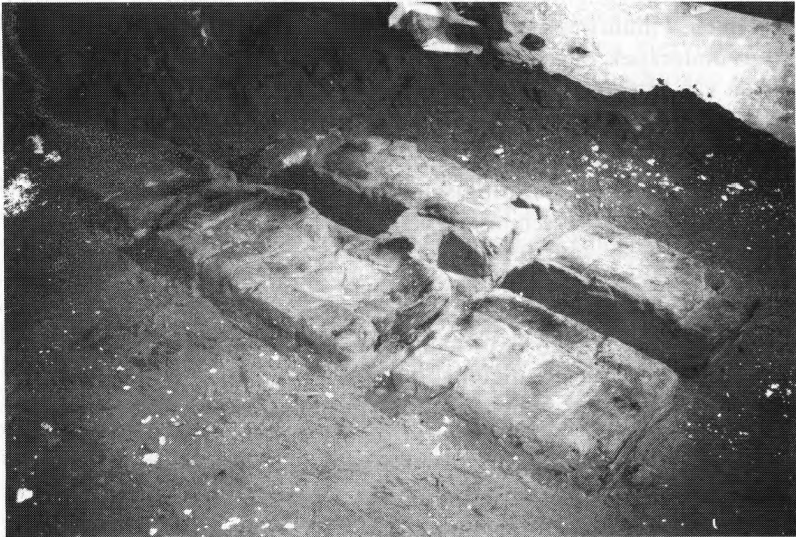
9. Strubbe E.I., *De parochies van Brugge vóór de XIIe eeuw*, in *Album English*, Brugge, 1952, p. 377.

10. Strubbe E.I., *o.c.*, p. 376.

8ste of vroege 9de eeuw als nieuw domaniaal centrum in het noorden van het domein Snellegem had ontwikkeld¹¹.

Als nu de Sint-Salvatorskerk inderdaad als stadskerk is gesticht, is de kans groot dat de veldstenen muren die we binnen de toren aantreffen inderdaad tot de oudste kerk op deze plaats behoren, en dus omstreeks 850 kunnen worden gedateerd.

Volgens een andere visie echter werd de kerk opgericht als hulpkerkje voor enkele ver buiten het domaniaal centrum wonende landbouwers van Weinebrugge-Sint-Michiels¹². In dit geval was de oudste constructie waarschijnlijk een houten kerkje, dat pas later door een

Afb 2 : Tufstenen sokkel van gietput voor klokken.

11. Ryckaert M., *Topografische studie van de stad Brugge in de Middeleeuwen* (licentiaatsverhandeling), Gent, 1971, p. 94.

12. Noterdaeme J., *Studiën over de vroegste kerkgeschiedenis van Brugge : II. De fiscus Weinebrugge*, in *Sacris Erudiri*, 7 (1955), p. 135. Dhondt J., *De vroege topografie van Brugge*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nieuwe reeks*, deel 11 (1957), p. 19-21.

veldstenen kerk werd vervangen, en moeten we dus de eerste veldstenen constructie in datering laten opschuiven in de richting van de 10de eeuw.

Hoe dan ook zijn beide opvattingen over het ontstaan van de Sint-Salvatorskerk nauw verbonden met verschillende visies omtrent het ontstaan van Brugge, en de rol die allerhande vroegere kleine nederzettingen hierin hebben gespeeld.

2.2.2. De toren

Periode 2 (11de-eind 12de eeuw)

Toen voor het gieten van een zware funderingsplaat de grond in de toren werd weggegraven tot op niveau -2,50 m, stootte de aannemer op enkele “muurtjes” in tufsteen. Uit het daaropvolgend archeologisch onderzoek bleek dat we te maken hadden met sporen van het gieten van klokken in de toren zelf.

Vooraleer deze resten te beschrijven is het wellicht nuttig in het kort de klokkengieterskunst te beschrijven in de periode 9de-12de eeuw. Reeds in het Karolingische rijk waren kerkklokken een algemeen voorkomend verschijnsel, zoals ondermeer blijkt uit de *capitularia* (verordeningen) van de Karolingers¹³. Als klokkengieters waren blijkbaar vooral monniken bedrijvig, en de meeste klokken werden in de kloosters zelf gegoten, ook als ze voor andere kerken waren bestemd. Toch moeten in of nabij de kerken zelf reeds klokken zijn gegoten, want er is een incident bekend waarbij door de onvoorzichtigheid van de klokkengieters in Salzburg in de 12de eeuw een kerk afbrandde¹⁴. Het ter plaatse gieten van klokken werd pas later frekwenter toegepast, toen de klokkengieterskunst “geseculariseerd” was, en er ook beduidend grotere klokken werden gegoten.

Een belangrijke bron inzake de giettechniek in de 12de eeuw is een verhandeling van Theophilus, een monnik uit het Benediktijnerklooster van Helmarshausen, die waarschijnlijk omstreeks 1125 de verhandeling *De diversis artibus* schreef, waarin uit het hoofdstuk over het klokkengieten niet alleen zijn theoretische maar ook praktische kennis blijkt¹⁵.

13. Lehr A., *Van paardebel tot luiklok*, Zaltbommel, 1981, p. 41.

14. Lehr A., *o.c.*, p. 44, zonder bronvermelding.

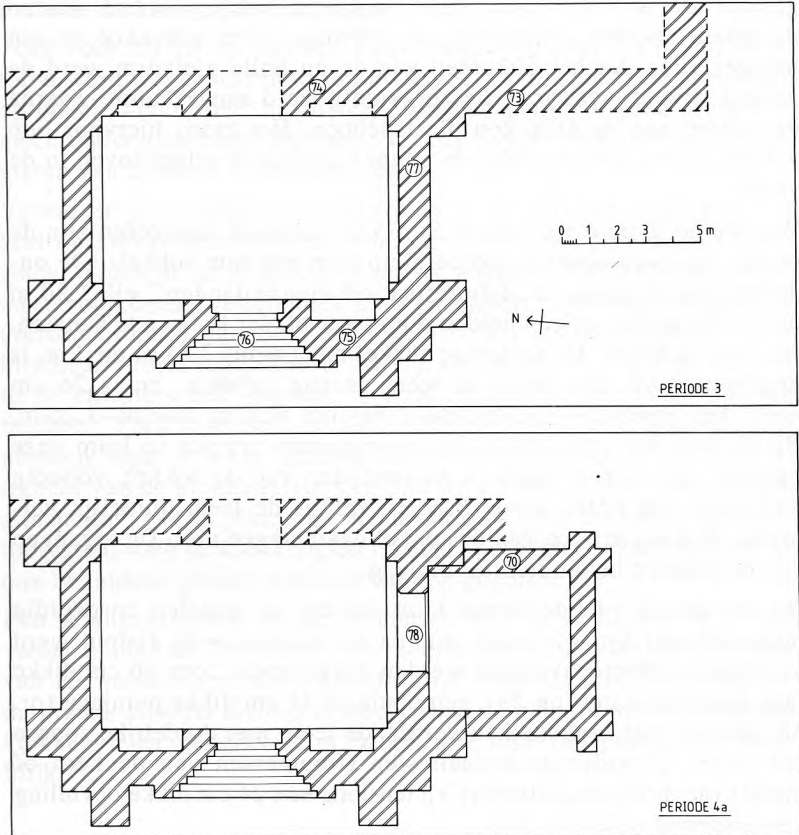
15. Over Theophilus en zijn giettechniek, zie Lehr A., *o.c.*, p. 47-53.

De eerste stap was het maken van de gietvorm, vervaardigd op een horizontale houten vormspil, en die, volledig afgewerkt, bestond uit : een uitgeholde lemen kern, daarrond de "valse" klok vervaardigd in was zoals ook de kroon, de gietloop en de ontluichtingskanalen bovenaan, dit alles opnieuw ingekapseld in een lemen mantel. Eens de gietvorm volledig droog was, werd een gietput gegraven, die in eerste instantie diende voor het bakken van de gietvorm. Op de bodem werd in vuurvaste stenen een sokkel gemetseld, waarop vervolgens de gietvorm werd geplaatst. Na het aanbrengen van enkele openingen onderaan de vorm, werd in de stenen sokkel een vuurtje gestookt dat de was van de "valse" klok deed smelten. Hierna werden de gaten opnieuw gedicht en de volledige vorm gebakken in een heviger vuur. Na het uitharden van de nu holle gietvorm werd de gietput gevuld met aarde die zorgvuldig werd aangestampt, waarna het gieten van de klok kon plaatshebben. Het brons hiervoor liep via een kanaal uit een nabij de gietput geplaatste schachtoven in de vorm.

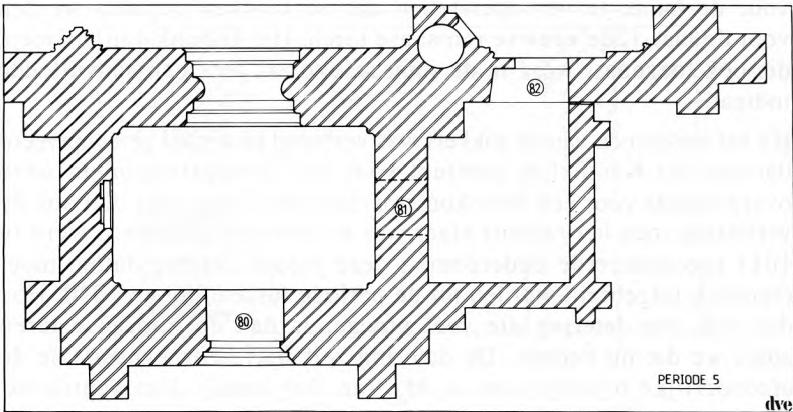
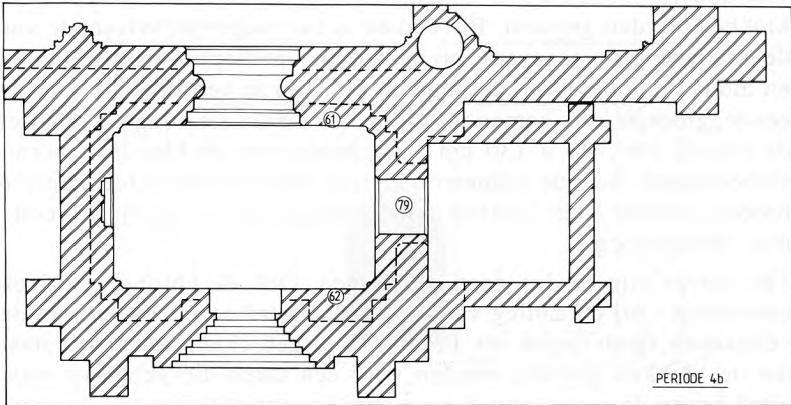
Wat we nu in de toren van de Sint-Salvatorskerk aantreffen zijn de resten van twee opeenvolgende gietputten met hun sokkels. De onderste sokkel (plans, nr. 60) bestaat uit vier "eilanden", elk 1,80 m op 0,80 m groot, en gescheiden door twee elkaar kruisende kanalen, 24 à 40 cm breed. De volledige sokkel meet aldus 2,64 m op 2 m, is opgebouwd uit drie lagen in leem gezette tufsteen, en is 26 cm hoog; het oppervlak van de sokkel bevindt zich op niveau -3,26 m. Bij de kruising van de kanalen overspannen brugjes in leem deze kanalen, die zelf, evenals de buitenzijden van de sokkel, volledig met leem zijn bezet. In de kanalen zelf is de leem duidelijk verbrand, de buitenzijden van de sokkel daarentegen niet. De ingangen van de kanalen hellen lichtjes omlaag.

Na het gieten van de eerste klok werden de kanalen zorgvuldig opgevuld met fijn wit zand, waarna het niveau in de gietput werd verhoogd. Achtereenvolgens werden aangebracht : een 16 cm dikke laag gemengd zand (nr. 59), een opnieuw 16 cm dikke puinlaag (nr. 58) waarin veel brokstukken verbrande leem met duidelijke sporen van groen geoxideerde metaalresten (fragmenten van de kern of mantel van de eerste gietvorm), en tenslotte een 24 cm dikke opvulling van gemengd zand (nr. 57).

Hierop werd de tweede sokkel (nr. 55) gebouwd, nu bestaande uit zes "eilanden" van verschillende afmetingen, van elkaar gescheiden door één kanaal in de lengte, en twee dwarskanalen. De sokkel meet

Afb. 3 : Bouwgeschiedenis van de toren en de Sint-Jacobskapel, periodes 3 tot 5 (eigen tekening).

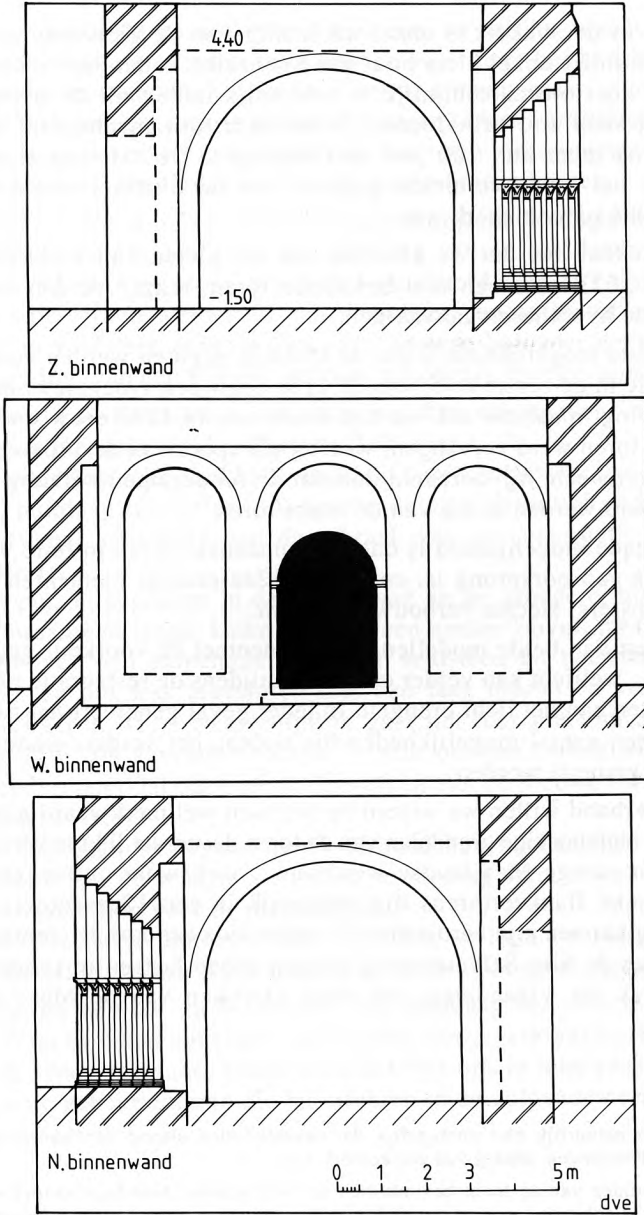
2,64 m op 1,30 m, is opgebouwd uit twee lagen in leem gezette tufsteen, en is 20 cm hoog ; opnieuw zijn alle wanden met leem bezet en zien we brandsporen enkel in de kanalen, niet aan de buitenzijde van de sokkel. Ook bovenop de sokkel zien we nu brandsporen¹⁶, die niet alleen aanduiden dat de sokkel volledig bewaard bleef, maar ook een uitleg verschaffen voor de ook hier aanwezige lemen brugges rond de kruispunten van de kanalen : uit het patroon van de brandsporen kan afgeleid worden dat elk kruispunt afgedekt was met een vierkante plaat. Uit de aanwezigheid van twee zulke kruispunten, en het feit dat de centrale eilanden beduidend groter zijn dan de vier andere, menen we te kunnen afleiden dat op deze sokkel twee klokken werden gegoten. Bovendien is het mogelijk, uitgaande van de stratigrafische gegevens, bij benadering de diepte van elke gietput en aldus de hoogte van de gegoten klokken te berekenen : voor de eerste, grootste klok komen we uit op een maximale hoogte (inclusief de kroon) van 120 à 130 cm ; uitgaande van de klassieke vormverhoudingen moet de diameter onderaan ongeveer hetzelfde gemeten hebben. De twee latere klokken moeten aanzienlijk kleiner zijn geweest : max. 60 cm hoog.

Tot dusver zijn er dus geen problemen. Ook de chronologie leek eenvoudig : bij de aanleg van de gietput werd een gedeelte van de veldstenen funderingen uit Periode 1 uitgebroken, zodat vaststaat dat de klokken gegoten werden voor een toren die gebouwd was/ werd boven de resten van de vroegere constructie. Het lag dan ook voor de hand, te veronderstellen dat de klokken gegoten werden voor de laat-12de-eeuwse romaanse toren. Het gebruik van tufsteen, die ook toegepast werd in de romaanse toren, leek een aanvullende indicatie.

Bij het onderzoek van de sokkels was verbrand materiaal gerecupereerd dat aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium werd overgemaakt voor een radiokoolstof-datering. Groot was dan ook de verbazing toen het rapport klaar was en het staal gedateerd werd in 1017 (gecalibreerde ouderdom) ; deze eerder fictieve datum moet eigenlijk uitgebreid worden tot de periode tussen 980 en 1040. Hoe dan ook een datering die veel vroeger is dan de romaanse toren zoals we die nu kennen. De datering zelf lijkt betrouwbaar (zie de afzonderlijke bijdrage van ir. M. Van Strydonck). Het houtskool-

16. De oudste sokkel kon slechts zeer summier worden onderzocht.

Afb. 4 : Reconstructie van de binnenwanden van de romaanse toren, benedenverdieping (eigen tekening).

poeder in de sokkels is enkel afkomstig van de gietvorm, waarbij waarschijnlijk enkel klein hout werd gebruikt, zodat een "oud-hout-effect" zeer onwaarschijnlijk is ; en zelfs indien dit de ouderdom van het staal zou beïnvloeden, is het heel onwaarschijnlijk dat de afwijking meer dan 100 jaar zou bedragen. De datering sluit wel aan bij het reeds vermelde gegeven dat de Sint-Salvatskerk al vóór 1086 parochiekerk was.

Dit betekent dus dat we afweten van het gieten van klokken omstreeks 1017 voor een niet-bestaande toren, tenzij we één van de volgende hypothesen aanvaarden.

Een eerste mogelijkheid is dat de klokken gegoten werden voor een toren die in de eerste helft van de 11de eeuw een vroegere constructie verving, maar die zelf op het einde van de 12de eeuw door een nieuwe toren werd vervangen, waarbij elk spoor van de 11de-eeuwse toren verdween, bijvoorbeeld doordat de funderingen volledig geïncorporeerd werden in die van de latere toren¹⁷.

Een tweede mogelijkheid is dat de "romaanse" toren in feite vroeg-romaans van oorsprong is, en dat de 12de-eeuwse elementen (portaal, vensters) slechts verbouwingen zijn.

Aan geen van beide modellen kan momenteel de voorkeur gegeven worden ; wellicht kan verder onderzoek tijdens de restauratie nieuwe elementen aan het licht brengen. In ieder geval genereert het tweede model een aantal mogelijkheden die tijdens het verdere onderzoek kunnen getoetst worden.

In dit verband willen we wijzen op het toch wel merkwaardig uitgesproken rechthoekige grondplan van de toren dat eerder lijkt te verwijzen naar een vroege Maaslandse westbouw ; weliswaar ontbreken hier de typische flankeertorens die natuurlijk in een 12de-eeuwse verbouwing kunnen zijn verdwenen¹⁸. Anderzijds behoort de (romaanse) toren van de Sint-Salvatskerk tot een groep kerken in (vooral de kuststreek in) Vlaanderen, die sterk afwijken van de Maaslandse

17. Het is natuurlijk niet onmogelijk dat overblijfselen alsnog verdwenen tijdens latere verbouwingen, aanleg van grafkelders, e.d.

18. Ten zuiden van de toren bevindt zich de 14de-eeuwse Sint-Jacobskapel waarin onderzoek vlakbij de toren onmogelijk was door reeds gegoten betonfunderingen en drie grafkelders ; ten noorden van de toren is vóór het voltooiën van de restauratie onderzoek onmogelijk.

types ondanks de aanwezigheid van een westelijke voorbouw of zelfs een westtoren, "maar deze hebben veel meer het karakter van een voorgevel waarvan het hoofdmotief de monumentale, in de aslijn van de kerk gelegen ingangspoort is"¹⁹. Deze kerken verschillen hierin van de meeste kerken in Vlaanderen, waar een vieringtoren gebruikelijk is en sluiten eerder aan bij een groep Franse kerken.

Ter afronding vermelden we nog twee feiten die wellicht ook hun steentje kunnen bijdragen in de oplossing van dit probleem : (a) in 1127 werd de kerk door een brand geteisterd²⁰ en (b) tijdens de restauratiewerken werden in een steunbeer een zuilbasis en kapiteltje in veldsteen aangetroffen, die, getuige hun zeer eenvoudige vormgeving, van een vroeger gebouw afkomstig moeten zijn.

Samenvattend kunnen we van de geregistreerde gegevens enkel de volgende met zekerheid in Periode 2 situeren :

- de reeds besproken sokkels van klokkengietersputten;
- een puinlaag (plans, nr. 39) bestaande uit kalkmortel en brokken veldsteen, afkomstig van de afbraak van de constructie uit Periode 1;
- een put, uitgegraven in deze puinlaag én de vroegere muur, met onderaan een laagje kalkmortel op een aarden opvulling (nr. 46), hierboven een gemengde laag met veldsteen en beenderen (nr. 48) ; de put was afgesloten met een laag mortel en veldsteenbrokjes (nr. 41) ; waarschijnlijk gaat het hier niet om een graf (dat NW zou georiënteerd zijn !) maar om een herbegraving van beendermateriaal dat tijdens de werken aan de nieuwe toren werd opgegraven;
- een paalgat (nr. 44) dat ofwel verband kan houden met de constructie van de schachtoven voor het bronsgieten, ofwel met een houten stelling voor de nieuwbouw;
- een dun laagje donkere aarde (nr. 38), wellicht overblijfsel van de nivelleringslaag waarop de vloer in de 11de eeuw rustte.

Hierboven bevindt zich opnieuw een puinlaag (nr. 30) met kalkmortel en brokken veldsteen, afkomstig van de afbraak/verbouwing van de vroeg-romaanse toren, waardoor we ons in feite reeds bevinden in de gebeurtenissen die we situeren in de volgende periode.

19. Lemaire R., *De romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Leuven, 1954, p. 209.

20. Devliegheer L., *o.c.*, p. 15.

Periode 3 (einde 12de eeuw-1358)

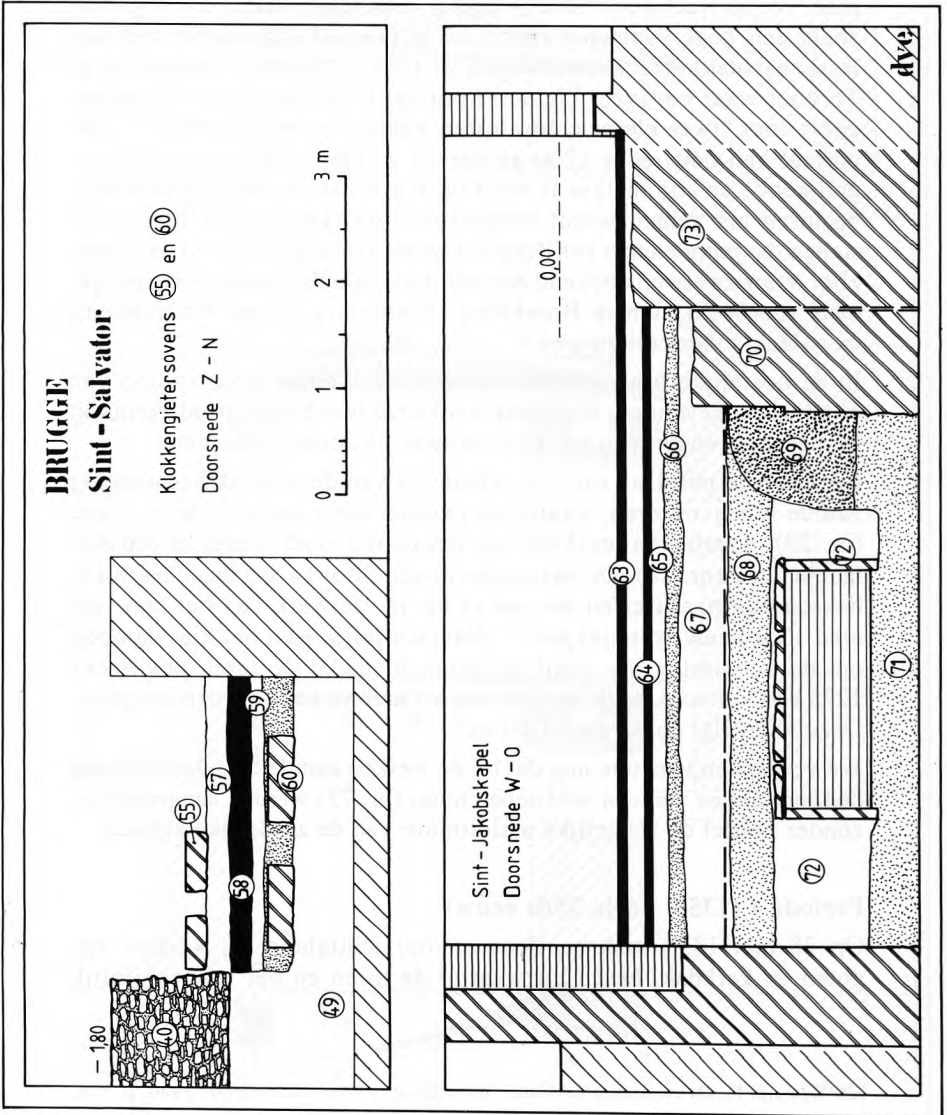
Gezien de moeilijkheden hierboven vastgesteld, zullen we bij de beschrijving van de romaanse toren deze voorlopig als een homogeen geheel behandelen. Bovendien beperken we ons tot de benedenverdieping daar enkel voor deze het onderzoek volledig is afgerond. Aangezien de toren reeds elders volledig werd beschreven²¹, presenteren we hier enkel de nieuwe gegevens.

De toren meet binnenwerks 10,30 m op 6,70 m, afmetingen die nu schuilgaan achter een 14de-eeuwse bakstenen parement. De hoogte van de gelijkvloerse verdieping kan gereconstrueerd worden op 5,90 m. Details over de afwerking van de binnenwanden kwamen aan het licht door proefboringen die door de aannemer voor het stabiliteitsonderzoek werden uitgevoerd. Hieruit bleek dat de binnenwanden van spaar- en blindnissen waren voorzien. In de noord- en zuidwand bevinden zich 5,75 m brede en 5,45 m hoge rondboognissen, in de noordmuur 48 cm, in de zuidmuur 38 cm diep.

De westelijke binnenwand vertoont een meer doorgedreven geleiding met drie kleinere rondboognissen. Aan weerszijden van de centrale nis bevindt zich een 2,30 m brede, 5,40 m hoge en 80 cm diepe rondboognis, die mogelijk onderaan eindigde in een 70 cm hoge muurbank. De centrale nis is even hoog, maar iets breder (2,60 m) en slechts 50 cm diep. Alle nissen zijn uitgevoerd in tufsteen, het overige metselwerk is in veldsteen.

De centrale nis in de westmuur omvat de toegangsdeur die in een monumentaal portaal is gevat. Van dit portaal (nr. 76) werden bij graafwerken de basissen "in situ", een fragment van een kapiteel en kapiteelafdekplaten in een opvulling teruggevonden. Het 1,75 m diepe portaal telde aan weerszijden zeven flankerzuiltjes tegen rechtstanden, uitgevoerd in Doornikse kalksteen. Op de dekplaten rustten oorspronkelijk acht rechthoekig afgewerkt rondbogen. De basissen zijn voorzien van hoekklauwen in een sierlijke bladvorm, de kapitelen laten zich op basis van de teruggevonden fragmenten reconstrueren als haakkapitelen. Het portaal springt ongeveer 45 cm buiten de torenmuur, wat in de tentoonstelling "Toren in steigers", gewijd aan de restauratie van de toren (3-25 september 1994 in het Provinciaal Hof te Brugge), werd gezien als een bewijs dat het

21. Devliegher L., o.c., p. 65-72.

Afb. 5 : Stratigrafie van de klokkengietersovens, en in de Sint-Jakobskapel (eigen tekening).

portaal "... dus moet voorzien geweest zijn van een dakje" (zie plan, reconstructie A). Er zijn echter andere afwerkingen mogelijk, zoals een hoger opgaand rechthoekig massief, afgewerkt met een lessenaarsdakje (reconstructie B), of zoals in de Sint-Pieterskerk te Torhout waar het (veel kleinere) portaal in de hoogte werd verdergezet door "twee kleine contreforten waartussen een blindnis"²². Het portaal kan omstreeks 1200 gedateerd worden. Een uitvoerige vergelijkende en stijlanalyse is meer op zijn plaats in een studie waarin de toren als geheel wordt besproken ; wel kunnen we hier reeds stellen dat portalen met een dergelijk groot aantal zuiltjes vrij zeldzaam zijn. Voor zover ons bekend bevindt het dichtsbij gelegen vergelijkbaar voorbeeld zich in Broekburg (Bourbourg, Frans-Vlaanderen), met slechts vier zuilenparen²³.

In de oostelijke binnenwand van de toren werden geen sporen van blindnissen gevonden. Blijkbaar werd deze wand ingrijpend verminkt bij het aanbrengen van het 14de-eeuwse bakstenen parement.

Bovenop de puinlaag (nr. 30) afkomstig van de afbraak/verbouwing van de vroegere toren, kwam een tweede, meer vermengde puinlaag (nr. 29), waarboven tenslotte een bakstenen vloer, gezet in een dun laagje zand (nr. 28). De bakstenen meten 30 x 14 x 6 cm ; hetzelfde baksteenformaat treffen we aan in het metselwerk van het koor dat eind 13de eeuw voltooid was²⁴. Waarschijnlijk gaat het hier dan ook om de bevloering die werd aangebracht nadat de toren omstreeks 1275 was voltooid, en de werken aan het nieuwe koor werden aangevat. Deze vloer ligt op niveau -1,50 m.

We vermelden tenslotte nog dat bij de werken aan de Sint-Jacobskapel de funderingen van een veldstenen muur (nr. 73) werden aangetroffen, zonder twijfel de westelijke afsluitmuur van de zuidelijke zijbeuk.

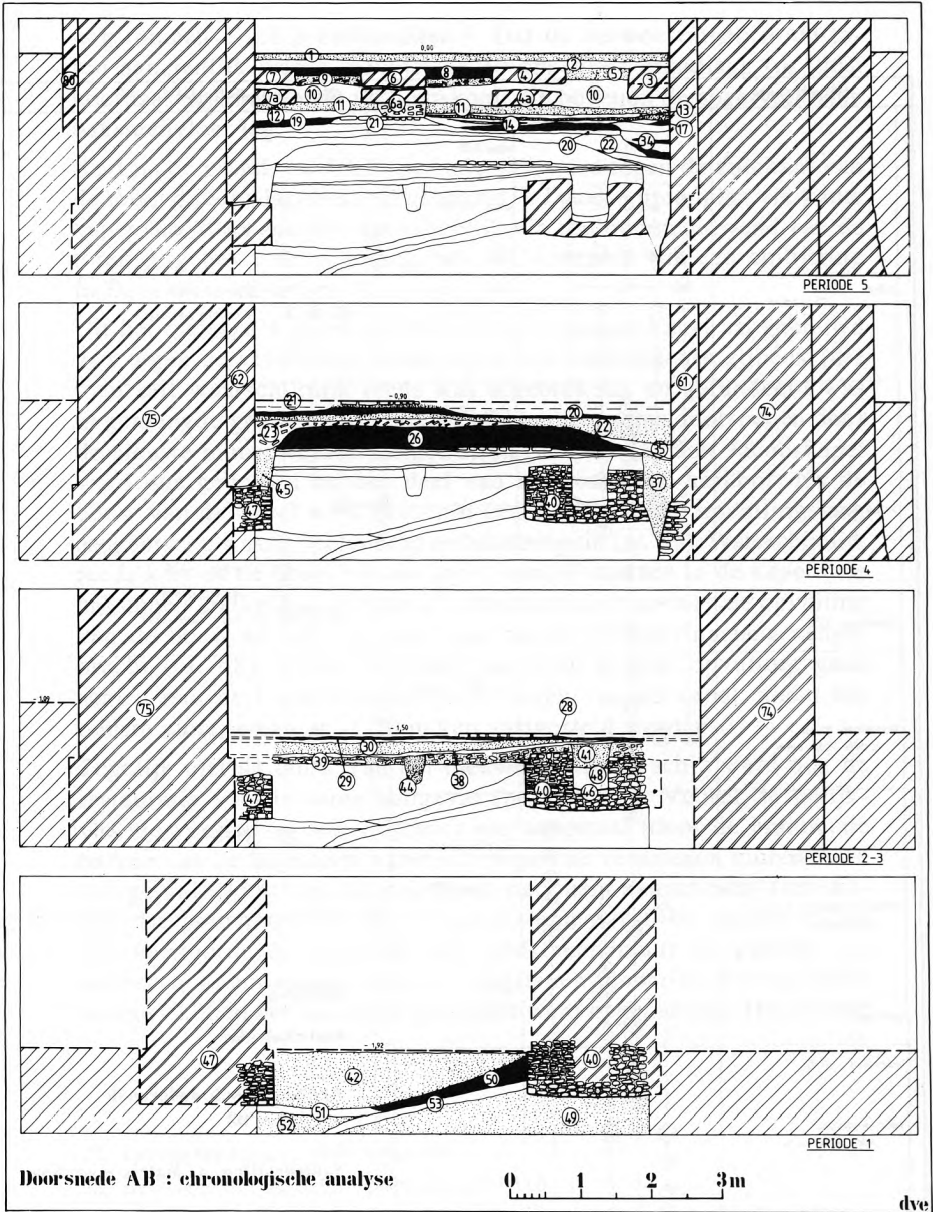
Periode 4 (1358- begin 15de eeuw)

Op 28 mei 1358 brak er, door onvoorzichtigheid bij werken aan goten en kerkdak, brand uit waarbij de toren en het waarschijnlijk

22. Desmidt F., *De romaanse kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen*, 1940, p. 108.

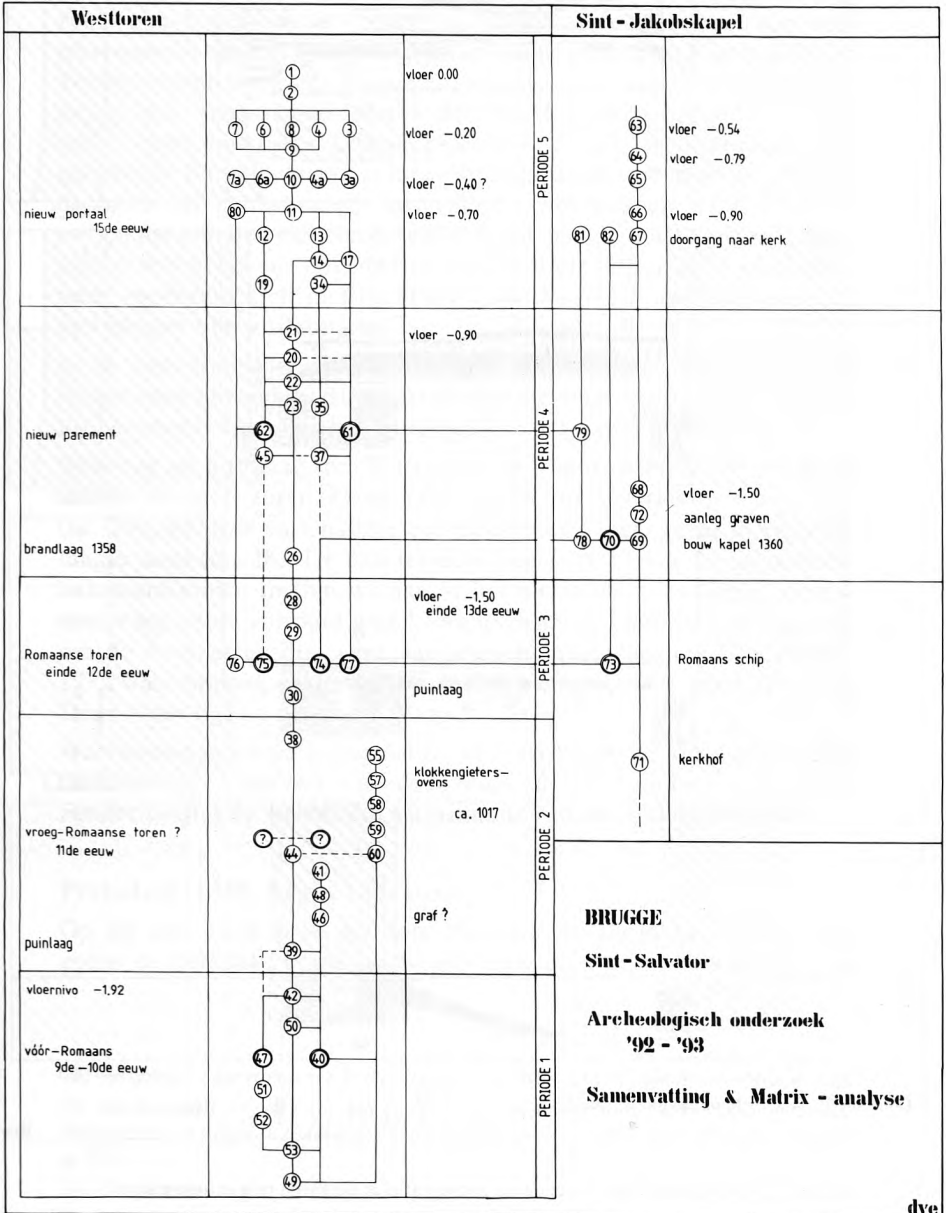
23. Devliegheer L., Overzicht van de romaanse kerkelijke bouwkunst in Diets Frans-Vlaanderen, in *Belgisch tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, 22 (1953) p. 207.

24. Devliegheer L., *o.c.*, 1981, p. 62.

Afb. 6-7 : Per bouwperiode opgedeelde stratigrafie in de toren (eigen tekening).

Archeologisch onderzoek in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge

BRUGGE

Sint - Salvator

Archeologisch onderzoek
'92 - '93

Samenvatting & Matrix - analyse

nog romaanse schip uitbrandden²⁵. Dat de verwoestingen in de toren aanzienlijk waren, bewijst de 30 cm dikke brandlaag (nr. 26), hoofdzakelijk bestaande uit houtskool, die bovenop de hogervermelde baksteenvloer lag.

Kort na de brand, ca. 1360 (periode 4a), werd tegen de zuidkant van de toren de Sint-Jacobskapel gebouwd²⁶. Deze in grondplan vierkante kapel (nr. 70) was enkel toegankelijk via een in de zuidwand van de toren uitgehakte deuropening (nr. 78), voorzien van een omlijsting in Doornikse kalksteen.

Uit het onderzoek bleek dat de oostmuur van de kapel aangebouwd was tegen de veldstenen funderingen van de romaanse zijbeuk (die toen zelf waarschijnlijk reeds was afgebroken), en gefundeerd was in gemengde grond waarin enkele inhumaties, soms doorsneden door de nieuwe muur, werden aangetroffen (nr. 71). De Sint-Jacobskapel werd dus gebouwd op een deel van het romaanse kerkhof. Na de bouw van de kapel werd binnenin een 1,24 m dikke opvullingslaag aangebracht, waarin veel mortel en baksteenpuin (nr. 69). Waarschijnlijk reeds kort na de bouw van de kapel werden midden in de kapel drie bakstenen grafkelders gebouwd²⁷; bovenop de graven en de opvulling van de bouwput (nr. 72) werd een nieuwe nivelleringslaag aangebracht (nr. 68). Zowel de eerste als deze tweede opvulling gaan samen met de bepleistering op de muren van de kapel, zodat het oudste vloerniveau op -1,50 m kan vastgesteld worden.

Tegelijk met de bouw van het nieuwe, gotische schip werd ook de restauratie van de toren aangevat (periode 4b). Vooral de gelijkvloerse verdieping was blijkbaar erg aangetast (door de brandende balken van de ingestorte vloeren); tegen de veldstenen muren werd een gemiddeld 40 cm dik bakstenen parement aangebracht (nrs. 61-62). De bouwput voor het nieuwe parement van de oostmuur (nr. 61) verstoorde de rand van een veldstenen muur uit periode 1; onderaan de bouwput kwam een veldstenen fundering waarop vanaf niveau -2,30 m het bakstenen parement werd opgemetseld. Het nieuwe

25. Devliegheer L., *o.c.*, 1981, p. 18-19.

26. Devliegheer L., *o.c.*, 1981, p. 19 en p. 114-116.

27. Het beschilderde graf in de kapel werd beschreven door L. Devliegheer, Middel-eeuwse beschilderde graven in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge, in *Monumenten en Landschappen*, 14 (1995), afb. 1, p. 28-48 (inz. p. 47).

parement tegen de westmuur begint op hetzelfde niveau, maar rust op een veldstenen muur uit periode 1 : de funderings sleuf (nr. 45) eindigt bovenop deze muur ; waarschijnlijk dachten de bouwers dat zij op een solide fundering waren gestoten.

Door het nieuwe parement in de toren moest de toegang naar de Sint-Jacobskapel aangepast worden ; er werd een nieuwe smallere doorgang gecreëerd, opnieuw met een omlijsting in Doornikse kalksteen.

De vernieuwde benedenverdieping van de toren werd afgewerkt met een gewelf, getuige de hoekzuilen die de aanzet vormden voor de ribben van het gewelf (dat bij een grote brand in 1839 verloren ging en vervangen werd door het huidige gewelf). In de fundering van de hoekzuilen werd herbruikmateriaal aangetroffen, zoals fragmenten van grafplaten, waarvan één gedateerd is in 1353. Zowel uit deze funderingen, als uit de stratigrafie blijkt dat het nieuwe vloerniveau gevoelig hoger kwam te liggen, namelijk op -0,90 m. Op dit niveau troffen we resten aan van een vloer in zandsteentegels, in kalkmortel gelegd op een lensje baksteengruis (nr. 21). Hieronder bevinden zich een puinlaag met baksteen en kalkmortel (nr. 23), een gemengde opvullingslaag (nr. 35), een opvulling met donkere aarde (nr. 22) en tenslotte een nivelleringslaag (nr. 20).

Periode 5 (15de eeuw - 1992)

In 1422 verkreeg het ambacht van de lakensnijders de Sint-Jacobskapel; waarschijnlijk in hun opdracht werd de kapel opnieuw geschilderd²⁸. Hierbij hoorde ook het creëren van een nieuwe toegang tot de kapel : de oorspronkelijke deuropening vanuit de toren werd dichtgemetseld (nr. 81), en een nieuwe doorgang gehakt doorheen de oostmuur van de kapel en de westmuur van de zuidelijke zijbeuk (nr. 82). Tot deze aanpassing behoort ook een nieuw vloerniveau (op -0,90 m), aangeduid door een puin- en mortellaag (nr. 66) bovenop een opvullingslaag (nr. 67, aarde waarin enkele beenderen).

28. Devliegheer L., *o.c.*, 1981, p. 38.

In 1576 werd de kapel gerenoveerd²⁹; het nieuwe vloerniveau (op -0,79 m) bestaat uit een bakstenen vloer (nr. 64) die rust op een aarden opvullingslaag (nr. 65).

Een laatste vloerverhoging had mogelijk plaats omstreeks 1757, toen de kapel als kerkmeesterskamer werd heringericht³⁰; de nieuwe bakstenen vloer lag nu op hetzelfde niveau als de vloer in de kerk.

Ook in de toren vallen nog enkele verbouwingen en vloerverhogingen te melden. Bijzonder spijtig was het verdwijnen, in de 15de eeuw, van het romaans portaal, dat werd vervangen door de huidige, banale ingang (nr. 80) in de westgevel. Bij deze verbouwing hoort, vanzelfsprekend, een nieuw vloerniveau (nr. 11, op -0,70 m), aangelegd op enkele opvullings- en nivelleringslagen.

Het volgend vloerniveau (op -0,40 m ?) ontstond naar aanleiding van het aanbrengen van twee houten tussenschotten die de doorgang naar de kerk versmalden. Getuige hiervan zijn vier in baksteen gemetselde funderingen (nrs. 7a, 6a, 4a en 3a). Nadien werd het vloerpeil nog tweemaal verhoogd, eerst tot niveau -0,20 m, waarbij voormelde funderingen iets werden verhoogd (nrs. 7, 6, 4 en 3), en tenslotte tot het huidige niveau.

Periode 6 (1992-)

Van de hier beschreven archeologische lagen blijft sinds de restauratie bitter weinig over : in de toren is alles verdwenen tot op niveau -2,50 m, en verdween door de nieuwe funderingen alle samenhang tussen de toren en de bewaard gebleven resten. Ook in de Sint-Jacobskapel verdwenen nagenoeg alle archeologische lagen.

Vanzelfsprekend was een en ander onvermijdbaar door de omvangrijke ingrepen die noodzakelijk waren om de stabiliteit van de toren te garanderen ; toch is dit een goede illustratie van de omvang, rijkdom en belangrijkheid van het archeologisch bodemarchief dat bij dergelijke grote werken verloren gaat, en van de absolute noodzaak om dergelijke werken te doen samen - en/of voorafgaan met/van een archeologisch onderzoek.

29. *In de steigers*, jg. 1 (1994) nr. 1, p. 18.

30. Devlieghe L., *o.c.*, 1981, p. 114.

BIJLAGE.

Datering van een klokkengietersoven uit St.-Salvators

MARK VAN STRYDONCK

Tijdens het onderzoek van twee klokkengietersovens in de toren van de St.-Salvatorskathedraal te Brugge werd er materiaal gerecupereerd dat verband houdt met het ter plekke gieten van twee klokken. Op het eerste gezicht ging het om brokken houtskool, metaalslakken en brokstukken van de gietmantel. Vermeende stukken houtskool, afkomstig uit een afval laag tussen de ovens, werden ter datering aangeboden. In het laboratorium werd duidelijk dat het niet om houtskool ging maar om een samengedrukte kleilaag waarin houtskoolpoeder verspreid aanwezig was.

Behandeling

Het materiaal werd verpoederd en gewassen met HCl om carbonaatneerslag (uit grondwater) te verwijderen. Gezien de compactheid van de laag en daar het staal afkomstig is uit een context zonder jongere vegetatie mogen we veronderstellen dat het houtskoolpoeder niet gecontamineerd is door jongere humuszuren.

Alhoewel er voldoende materiaal beschikbaar was voor een conventionele datering werd er wegens de natuur van het staal toch gekozen voor een AMS/datering. Tijdens de verbranding van het staal, met als doel de aanwezige koolstof om te zetten in CO₂-gas, zullen polluerende stoffen uit de kleimatrix mee vergassen. Dit maakt een doorgedreven reiniging van het CO₂-gas nodig. Daar deze reiniging veel gemakkelijker uit te voeren is op een klein staal en wegens de lage concentratie aan koolstof in het monster werd voor een AMS datering geopteerd. Het is van dit CO₂-gas dat, na transformaties, de resterende radioactiviteit gemeten werd.

Resultaat

UtC-3193¹ : 1020 ± 40 BP.

Gekalibreerde ouderdom (Van Strydonck, 1987; Stuiver & Pearson, 1993; Stuiver & Reimer, 1993)

68,3 % (1σ) bereik : 980 - 1040 cal AD

95,4 % (2σ) bereik : 900 - 1160 cal AD

1. Staal bereid op het K.I.K. en gemeten in het Van de Graaff laboratorium, Universiteit Utrecht (Van Strydonck en Van der Borg, 1990).

Bespreking

Het resultaat geeft een ouderdom voor het houtskoolpoeder gaande van de tiende tot de twaalfde eeuw met een maximum waarschijnlijkheid voor de periode tussen 980 en 1040 AD. Er moet rekening gehouden worden met de natuur van het materiaal bij de archeologische interpretatie van dit resultaat. Het houtskoolpoeder bestaat hoogstwaarschijnlijk uit een mengeling van houtskool afkomstig van verschillende stukken hout en bomen. Wij hebben geen informatie over de ouderdom van de stukken hout die verbrand werden. Gaat het enkel om bomen en twijgen waarvan de eigen leeftijd klein is vergeleken bij de standaardafwijking op de meting, dan zal dit geen effect hebben op de ouderdom van het staal. Is het houtskoolpoeder afkomstig van oude bomen (> 100 jaar oud) dan zal een "oud-hout-effekt" in mindere of meerdere mate de ouderdom van het staal beïnvloeden.

Referenties

Minze Stuiver and Gordon Pearson, 1993, *High-precision bidecadal calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950-500 BC - Radiocarbon*, 35, 1-34.

Minze Stuiver and Paula J. Reimer, 1993, *Extended ¹⁴C data base and revised CALIB 3.0 ¹⁴C age calibration program - Radiocarbon*, 35, p. 215-230.

Mark Van Strydonck, 1987, *Kalibreren van ¹⁴C-dateringen - Archaeologia Belgica*, 3, p. 281-288.

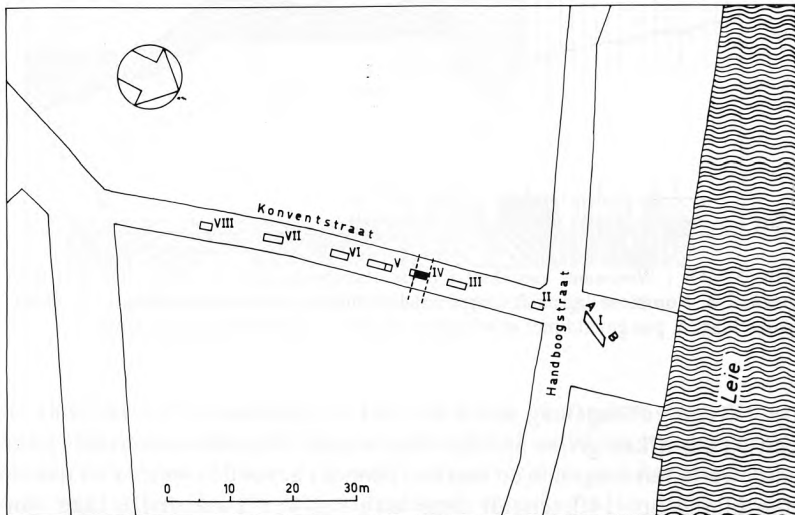
Mark Van Strydonck en Klaas van der Borg, 1991, *A technical note concerning the construction of a preparation line for AMS-targets at the Royal Institute of Cultural Heritage - Bulletin van het koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, XXIII, p. 228-234.

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK NAAR HET KONINKLIJK KASTEEL TE KORTRIJK

L. DEVLIEGHER °

Tijdens de maand maart 1959 werd door de Nationale Dienst voor Opgravingen (J. Mertens en L. Devliegheer) een klein onderzoek ingesteld in de Handboogstraat en in de Konventstraat te Kortrijk (afb. 1)¹.

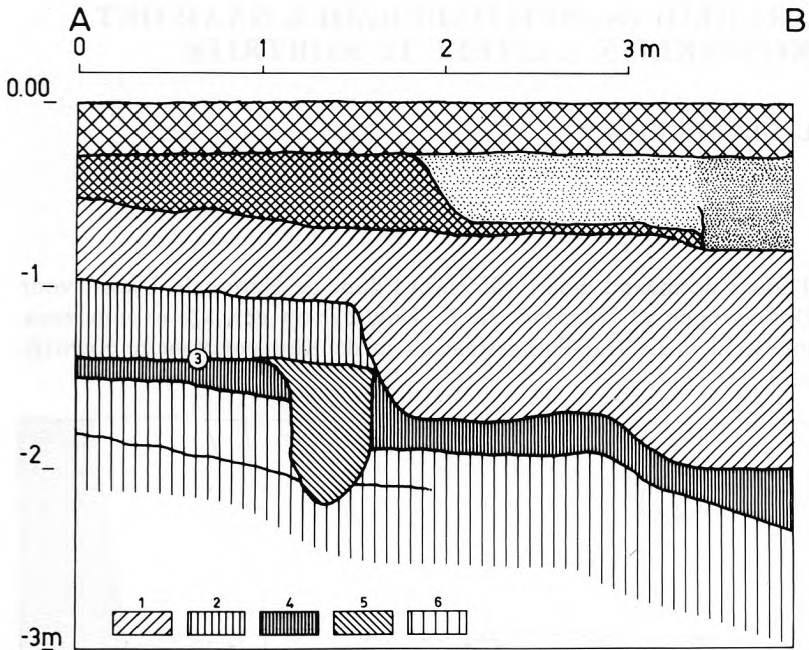

Afb. 1. Kortrijk. Situering van het bodemonderzoek in 1959.

In de Handboogstraat werd tegenover de Konventstraat, op een plaats tussen de vroegere, maar nu verdwenen bebouwing, een sleuf I van 4 x 1,50 m gegraven (afb. 2). Onder de recentere lagen bevond zich

° Dr. Kunstgeschiedenis, Ten Hove 17, Brugge.

1. J. De Cuyper. Ontdekkingen en opgravingen te Kortrijk, in *De Leiegouw*, 1 (1959), 125-126; *Biekorf*, 60 (1959), 159 (nota L. Devliegheer).

Afb. 2. A-B : Westwand van sleuf I in de Handboekstraat: 1. afval met veel baksteen. 2-4. Romeinse lagen. 2. grijze zandige humus, 3. dun mortellaagje, 4. zwartgrijze laag, 5. put gevuld met schelpjes en mortel, 6. onberoerd lemig zand.

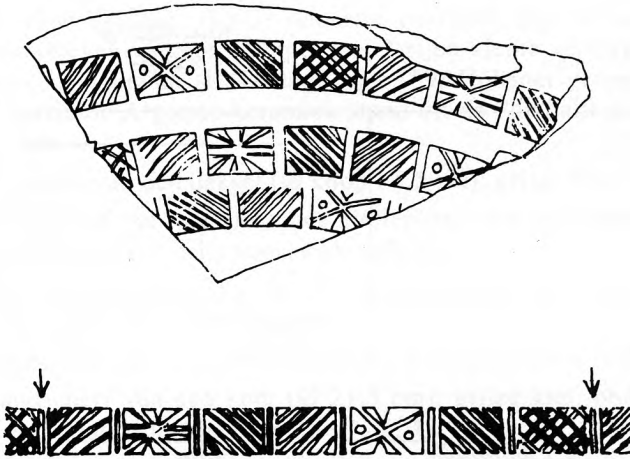
op -60 een vullingslaag met o.m. veel baksteenpuin. Op -100 was er een 40 cm-dikke grijze zandige laag waarin Romeins materiaal (grijs aardewerk, terra sigillata en stukken pannen) gevonden werd. Een dunne mortellaag op -140 scheidt deze laag van een zwartgrijze laag van 10-20 cm dikte die schuin afwaarts naar de Leie loopt. Het kalklaagje dekte ook een put af die tot in de vaste bodem doorliep en waarvan de vulling schelpjes en mortel bevatte. Daaronder bevindt zich de onberoerde grond van lemig zand.

In de Romeinse laag werden volgende scherven gevonden :

1. Argonne-scherf van een kom uit terra-sigillata, waarschijnlijk Chenet type 120 (b. 7,6 cm, h. 3,6 cm, d. 7-8 mm). Hard gebakken oranjekleurige klei; zacht glanzende oranje-rode deklaag. De scherf behoort tot de onderste buikhelft die versierd is met een radstempelversiering.

Er zijn 3 rijen stempelmotieven; de stempel telt 7 rechthoekige lineair-geometrische motieven : schuine strepen, ruiten, Sint-Andrieskruisen met 2 punten, rechthoekig kruis waarachter een Sint-Andrieskruis (afb. 3). Deze stempel komt niet voor bij W. Unverzagt en G. Chenet, maar behoort tot Hübener groep 5 (2de helft 4de eeuw)².

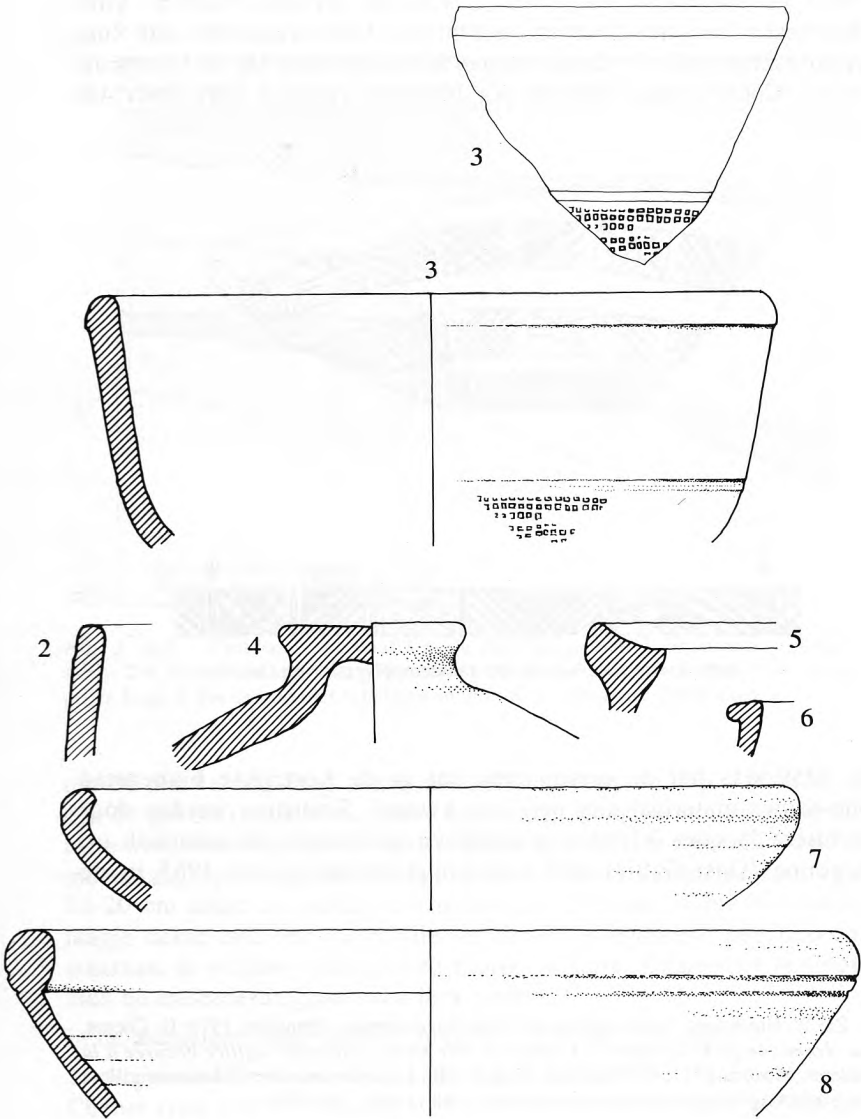

Afb. 3. Argonne-scherf met radstempelversiering (nr. 1).

In 1959 was het de eerste maal dat in de Kortrijkse binnenstad 4de-eeuws materiaal aan het licht kwam³. Sindsdien werden door architect Jacques Viérin nog scherven gevonden van keramiek uit Argonne (Oost-Gallië) met radstempelversiering : in 1965 in de

2. Zie W. Unverzagt, *Terra sigillata mit Rädchenverzierung*, Frankfurt, 1919; G. Chenet, *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la molette*, Macon, 1941; W. Hübener, Eine Studie zur spätrömischen Rädchensigillata (Argonnensigillata), in *Bonner Jahrbücher*, 168 (1968), 241-298.

3. In 1906 werd tijdens het bouwen van het huis Gentse steenweg 33, een kom met rolstempelversiering gevonden. J. Viérin, Trouvailles gallo-romaines à Courtrai "Cortoriacum", in *Handelingen Verbond der geschiedkundige en oudheidkundige kringen van België, 35e congres, Kortrijk 1953*, III, Kortrijk, s.d. [1955], 100.

Afb. 4. Romeinse scherven nrs. 2-8.

Konventstraat⁴, in 1973 in de P. de Cockelaerestraat⁵ en in 1975 op het Plein⁶.

2. Randscherf van een kom uit terra sigillata (Ø 28 cm; d. 8 mm). Hard gebakken oranjegrijze klei; weinig glanzende bleekrode deklaag. Ondiepe "groef" onder de lip (afb. 4).

3. Randscherf van een kom uit terra sigillata, waarschijnlijk Chenet type 120 (Ø 18 cm, d. 6 mm). Hard gebakken bleekrode klei; glanzende rode deklaag. Op de onderste buikhelft zijn 6 rijen radstepelmotieven van een stempel met 3 rijen kleine verdiepte rechtehoekjes aangebracht (Unverzagt type 159; Hübener groep 2). Ook deze versierde Argonne-keramiek stamt uit de 2de helft van de 4de eeuw (afb. 4).

4. Fragment van een deksel (Ø knop : 4,5 cm); grijze klei (afb. 4).

5. Randscherf van een pot, met uitdieping voor een deksel; grijsbruin op de scherf; grijs oppervlak (afb. 4).

6. Randscherf van een pot (Ø 15 cm); grijs oppervlak; bleke klei op de scherf (afb. 4).

7. Randscherf van een kom (Ø 19 cm); bleekgrijze klei (afb. 4).

8. Randscherf van een kom (Ø 21,5 cm); grijze klei; onder de lip twee horizontaal lopende groefjes (afb. 4).

15. Randscherf van een kom; grauwbrowne klei (afb. 5).

16. Deksel (Ø 19 cm); bleekgrijze klei (afb. 5).

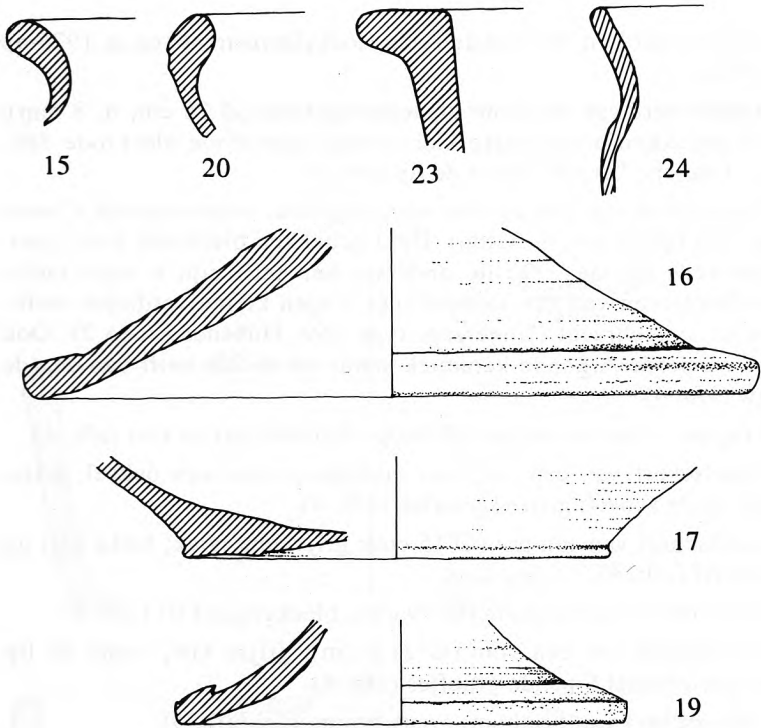
17. Bodemfragment (Ø voet : 11 cm); bleekgrijze klei; geglad grijs oppervlak (afb. 5).

19. Randscherf van een deksel (Ø 12 cm); grijze klei (afb. 5).

4. J. Viérin, Vijfentwintig jaar "Pro Cortoriaco". Prospektie-Ontdekkingen-Vondsten, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r., 53 (1987), 56.

5. J. Viérin en J. Dumolin, Courtrai, vestiges gallo-romains et vestiges médiévaux, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r., 40 (1973), 303, 309.

6. J. Viérin, Vijfentwintig jaar "Pro Cortoriaco". Prospektie-Ontdekkingen-Vondsten, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 53 (1987), 65-66. De versierde 4de-eeuwse keramiek te Kortrijk wordt beschreven en afgebeeld in M. Rogge, Een overzicht van de Laat-Romeinse vondsten te Kortrijk, in *Westvlaamse archaeologica*, 4 (1988), 46-47.

Afb. 5. Romeinse scherven nrs. 15-17, 19, 20, 23, 24.

20. Randscherf van een bord ($\varnothing \pm 24$ cm); grijs oppervlak; bleke klei op de scherf, groef onder de lip (afb. 5).

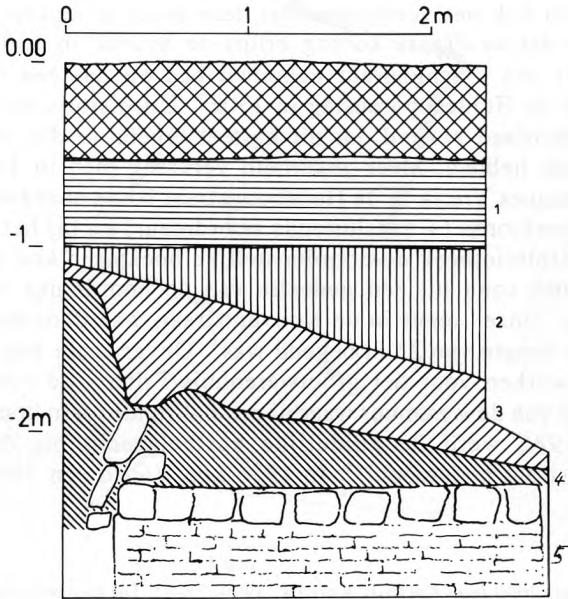
23. Randscherf van een pot ($\varnothing 28$ cm); bleekrode klei (afb. 5).

24. Randscherf van een beker ($\varnothing 15$ cm); bruingrijs aardewerk; gegladde grijze buitenwand; rechte hals; schuine, iets ingesnoerde schouder (afb. 5).

In de Konventstraat werden 7 sleuven van 100-150 cm lengte en 50 cm breedte gegraven. In sleuven II en III werd niet dieper gegraven dan tot -250; er was enkel aangevulde grond met veel baksteenpuin. Sleuf V werd uitgegraven tot -210; in de klei-aanvulling bevonden zich enkele 14de-eeuwse scherven (een voet van een grijze kan met vlakke bodem; randscherven van grijze potten met geribbelde hals).

In sleuven VI en VIII kwam men niet dieper dan -170; sleuf VII lag in een bomtrechter uit 1944.

Het belangrijkste resultaat bekwam men in sleuf IV, gelegen op 20 m van de hoek van de Handboogstraat (afb. 6). In de westwand van

Afb. 6. Westwand van sleuf IV in de Konventstraat: 1. riool, 2. aangevulde grond, 3. baksteenafval, 4. aangevoerde klei, 5. fundering van baksteen, met bovenaan één laag kalksteen.

de sleuf tekende zich een van -120 naar -170 schuin verlopende 40-60 cm-dikke laag met veel baksteenpuin af; eronder was klei aangevoerd. Op -230 bevond zich de bovenkant van een 2,30 m brede fundering, gemetseld met 20 cm-dikke blokken Noord-Franse kalksteen. Op -245 was een klein verstek van 2-3 cm en was het metselwerk van helrode baksteen van 28-29 x 14-14,5 x 5-5 cm. Tegen de zuidkant van de muur lagen enkele Atrechtse kalkstenen. Voor het metselen van beide soorten steen was een zelfde grijsgele mortel gebruikt. Op welke diepte de muur gefundeerd is, hebben we niet kunnen nagaan. In de andere wand van de sleuf was de kalksteen-

muur op één plaats tot -160 bewaard; op -220 was een verstek van 10 cm.

In de directe omgeving was men nooit op een gelijkaardige muur gestoten die wegens het baksteenformaat uit de 13de eeuw kon dateren. Vanwege de breedte was het geen woonhuisfundering, en bij ons rees dan ook het vermoeden dat deze muur te maken had met het kasteel dat de Franse koning Filips de Schone in 1300 e.v. te Kortrijk als een dwangburcht gebouwd had en dat een rol heeft gespeeld in de Guldensporenslag in 1302⁷. Uit historische bronnen was het inderdaad bekend dat dit kasteel ergens in die omgeving moet gestaan hebben. Meer zekerheid verkreeg men in 1961 toen architect Jacques Viérin in de Handboogstraat 10 de noordwestelijke halfronde hoektoren (+ aansluitende noordmuur) en bij het bouwen van de stadsbibliotheek de noordoostelijke hoektoren kon lokaliseren⁸. In 1964 vond hij een gedeelte van de noordmuur terug die aansloot bij "onze" muur in de Konventstraat, waardoor deze muur nu over een lengte van 25 m bekend was⁹. Onverwacht was in 1965 - bij bouwwerken voor het grootwarenhuis Priba - de vondst van een gedeelte van de westmuur waarbij een halfronde toren hoorde¹⁰. In 1973 en 1986 werd de zuidelijke kasteelgracht bij de P. de Cockelaerstraat onderzocht¹¹. In 1976 kon Viérin een 10 m lange

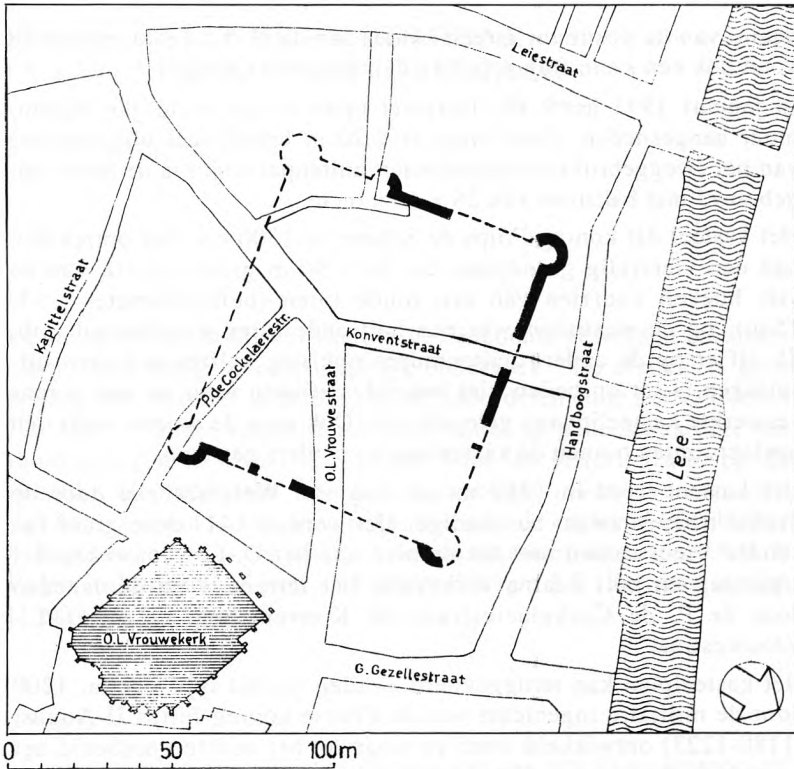
7. Ph. Despriet, *2000 jaar Kortrijk*, Kortrijk, 1990, 28-42. Dit kasteel mag niet verward worden met het nieuw kasteel dat de graaf van Vlaanderen Filips de Stoute in 1394-1404 liet bouwen en dat gelegen was naast de Leie aan de huidige Kasteelstraat en Belfaststraat. Cfr. P.G. Pauwels, Het nieuw kasteel van Kortrijk, 1394-1684, in *Handelingen Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r. 50 (1983), 5-138; Ph. Despriet, *2000 jaar Kortrijk*, Kortrijk, 1990, 80-94.

8. J. Viérin, Overblijfselen van het eerste kasteel ontdekt in 1961, in *Oud Kortrijk*, 1962, 40, 43; J. De Cuyper, Aantekeningen in verband met het eerste kasteel van Kortrijk, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation"*, 100 (1963), 68-89; L. Devliegher, Het eerste kasteel van Kortrijk, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation"*, 101 (1964) 271.

9. J. Viérin, Vijfentwintig jaar "Pro Cortoriaco". Prospektie-Ontdekkingen-Vondsten, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 53 (1987), 55.

10. J. Viérin, *o.c.*, 56.

11. J. Viérin en J. Dumolin, Courtrai, vestiges gallo-romains et vestiges médiévaux, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r. 40 (1973), 301-302; Ph. Despriet, Noodopgravingen in de Kortrijkse stadskern (*Archeologische en Historische monografieën van Zuid-West-Vlaanderen*, nr. 15), Kortrijk, 1987, 1-10.

Afb. 7. Ligging van het koninklijk kasteel (1300 e.v.).

oostmuur met de zuidoostelijke hoektoren intekenen¹², toen het hoekhuis P. de Cockelaerstraat - Deken de Zegerplein gesloopt werd, en in 1978 kon hij het grondplan van de noordwestelijke hoektoren vervolledigen¹³. In 1983 onderzocht Ph. Despriet een ge-

12. J. Viérin, Vijftientig jaar "Pro Cortoriaco". Prospektie-Ontdekkingen-Vondsten, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 53 (1987) 66.

13. J. Viérin, *o.c.*, 75-76.

deelte van de oostmuur in een kelder aan de O.-L.-Vrouwestraat en vond ook een klein fragment van de noordmuur terug¹⁴.

In januari 1995 heeft Ph. Despriet opnieuw de oostelijke burchtmuur aangesneden. Deze muur is 2,20 m breed; met uitzondering van het (weggebroken) natuurstenen buitenparement is de muur opgebouwd met baksteen van 28 x 13 x 6 cm.

Het kasteel dat koning Filips de Schone in 1300 e.v. liet optrekken, had een vierzijdig grondplan, ca. 80 x 90 m groot, op elk van de vier hoeken voorzien van een ronde toren (buitendiameter : 13-15 m); op de westmuur was een halfronde toren uitgebouwd (afb. 7). Of er op de andere buitenmuren ook nog halfronde torens uitspringen is tot op heden niet bekend, evenmin waar de met torens versterkte kasteelingang gelegen was. Ook over de woon-, werk- en opslagruimten binnen de kasteelmuren is niets geweten.

Het kasteel werd in 1382 na de slag van Westrozebeke door de Franse troepen zwaar beschadigd. Het werd in 1411 door graaf Jan zonder Vrees samen met het domein aan het O.-L.-Vrouwekapittel afgestaan en kort daarna verkaveld; het terrein is nu doorsneden door de P. de Cockelaerestraat, de Konventstraat en de O.-L.-Vrouwestraat¹⁵.

Het kasteelplan kan teruggevoerd worden tot het type dat ca. 1200 door de militaire ingenieurs van de Franse koning Filips II August (1180-1223) ontwikkeld werd en waarvan het oudste voorbeeld het Louvre te Parijs was. Het 13de-eeuwse kasteel van de heren van Pamele te Oudenaarde en het "château de Courtray" te Rijsel behoren tot het zelfde kasteeltype dat nog geruime tijd in de mode bleef¹⁶.

14. Ph. Despriet, *2000 jaar Kortrijk*, 41. De plattegrond op blz. 30 werd gebruikt als basis voor ons grondplan (met weglating van de grachten). Op een eerder gepubliceerde tekening heeft Ph. Despriet (Stadskernonderzoek in Kortrijk, 1944-1978, in *Stadsarcheologie*, 3, 1979, 32) ten onrechte tegen elke langsmuur twee halfronde torens getekend, en daarenboven op de zuidmuur twee zware torens naast de hypothetische ingang. J. Vanbossele heeft dit onjuiste plan overgenomen in zijn artikel, Het oude grafelijke kasteel, in *Curricke*, 18 (1983), 124.

15. J. De Cuyper. Stadskernvernieuwing in Kortrijk begin 15de eeuw, in *De Leiegouw*, 24 (1982), 259-268.

16. Cfr. L. Devliegher e.a., *Het kasteel van Tillegem te Brugge*, Brugge, 1989, 101-103.

PUGIN, HELLNER EN BETHUNE IN EEN NEOGOTISCH JUBELJAAR

L. VAN BIERVLIET °

De neogotiek is thans volwaardig geschiedenis geworden en onderwerp van ernstig wetenschappelijk onderzoek. De afstand is groot genoeg om objectief te herdenken, te beoordelen en te herwaarderen. Het jaar 1994 met verschillende publikaties en gedenkwaardige tentoonstellingen is alvast een topper voor de historiografie op dat gebied. Hoogtepunten waren drie exposities over leven en werk van vooraanstaande neogotische kunstenaars: de edelsmid F.X. Hellner in Kempen (5 juni - 2 oktober) en de bouwmeester-ontwerpers A.W.N. Pugin in Londen (15 juni - 11 september) en J.B. Bethune in Gent (1 oktober - 31 december).

PUGIN

'*Pugin a gothic passion*' was de titel van een prachtige tentoonstelling in het Victoria and Albert Museum (V&A) te Londen over leven en werk van Englands meest beroemde neogotische bouwmeester. Augustus Welby Northmore Pugin (1812-1852) was in zijn land de grondlegger van de ecclesiologisch-archeologische neogotiek. Als geen van zijn tijdgenoten heeft hij door zijn realisaties en geschriften de 'moderne gotische' architectuur en kunst een welbepaalde vorm gegeven. Zijn gedachtengoed heeft anderen beïnvloed tot over de grenzen, zelfs tot in Amerika en Australië toe. Van zijn Franse vader Augustus Charles (de) Pugin erfde hij een virtuoos tekentalent. Van zijn Engelse moeder Catherine Welby kreeg hij een diep gevoel voor religiositeit mee. Hij was enig kind en groeide op in Bloomsbury, vlakbij het British Museum in Londen, waar zijn

° Sint-Annarei 11, 8000 Brugge

vader een groot tekenatelier leidde. In een tijdspanne van amper drie jaar was hij getrouwd (1831), werd hij weduwnaar (1832), verloor hij zijn vader (1832) en zijn moeder (1833) en trad hij opnieuw in het huwelijk (1833). Twee jaar later werd hij in de Kerk van Rome opgenomen (1835). Na de dood van zijn tweede vrouw (1844) hertrouwde hij voor de derde keer (1848). Hij was vader van zeven kinderen en stierf in 1852 toen hij amper veertig jaar oud was. Dat er veel persoonlijke zaken van hem bewaard zijn gebleven, is grotendeels te danken aan het feit dat zijn derde echtgenote Jane Knill (+1909) hem zevenenvijftig jaar heeft overleefd en zijn jongste zoon Cuthbert Welby Pugin (+1928) in het ouderlijk huis in Ramsgate is gestorven. Portretten, geschriften en meubelen zijn lang familiebezit gebleven en worden thans nog bij afstammelingen in ere gehouden. Wat met Pugin's werk te maken had, zoals dagboeken en rekeningen, ontwerpen en correspondentie is deels in de Royal Institute of British Architects (RIBA) en deels in de afdeling Prints & Drawings van het Victoria and Albert Museum in Londen ondergebracht. In laatstgenoemd museum is ook heel wat aan edelsmeedkunst, meubelen, textilia, aardewerk en curiosa van Pugin terechtgekomen. Een groot gedeelte van de tentoongestelde voorwerpen kwam dan ook uit eigen museumbezit.

In tegenstelling tot zijn dramatisch privé-leven kende Pugin een uitzonderlijk succesvol beroepsleven. Beide zijn gekenmerkt door eenzelfde ongebreidelde vitaliteit, gedrevenheid en gehaastheid. Hij was opgegroeid met pen, papier en potlood, in een klimaat van artistieke creativiteit, van architectuur en oudheidkundige studie. Reeds in zijn jongelingsjaren werkte hij op het atelier van zijn vader. Tot de oudste getuigenissen behoren tekeningen in de uitgave *Gothic furniture* (1825) en meubelontwerpen voor de nieuwe appartementen van Windsor Castle (1827). Sedertdien leverde hij ontelbare architectuurtekeningen en schetsen voor theaterdecors en kostuums, voor drukwerk, boekbanden en keramiek, voor kerkelijk en burgerlijk edelsmeedwerk, voor grafmonumenten, weefsels en behangpapier. Na de dood van zijn vader werkte de jonge Pugin enige tijd als tekenaar voor bekende architecten als Charles Barry en James Gillespie Graham, die toen in competitie traden voor het nieuwe Westminster Palace, de grootste neogotische verwezenlijking in Engeland. Pugin ontwierp letterlijk alles voor de House of Lords, de Peer's Lobby en de Prince's Chamber: van deurknop tot behangpapier, lavabo's en kapstokken, tafels, stoelen en banken, vloeren,

Joseph Nash, Portrettekening van A.W.N. Pugin

zolder- en muurbekleding, kroonluchters en kandelaars, glasramen en bibliotheekkasten. Tot op heden is alles daar nog in gebruik. In dat kader werkte Pugin samen met de aannemer George Myer, de decorateur John Crace, de keramist Henri Minton en de metaalbewerker John Hardman. Zij werden zijn levenslange getrouwen, zonder wie hij nooit een opdracht wilde uitvoeren en aan wie hij feitelijk een groot deel van zijn succes te danken had. Vanaf 1837 werkte Pugin als zelfstandige, omdat hij toen het voorrecht van rijke opdrachtgevers genoot, onder wie vooral John Talbot, 16de graaf van Schrewsbury, en verder Ambrose Phillipps de Lisle, John Sutton en John Stuart Knill. Voor hen bouwde hij kastelen en landhuizen, kerken en abdijen, scholen en hospitalen.

Intussen had Pugin door talrijke publikaties, gaande van architectuurtheoriën tot polemieken en filosofische overpeinzingen, de publieke opinie sterk beïnvloed. Met uitzondering van John Powell Hardman heeft Pugin in zijn atelier geen leerlingen gevormd, maar wel als docent aan St Mary's in Oscott. Als geen ander in Groot-Brittannië heeft hij van de gotische stijl een nationale stijl gemaakt. Ergens werd hij de 'paus van de neogotiek' genoemd omdat hij per definitie de gotiek als de christelijke stijl bij uitstek vooropstelde en in zijn verwezenlijkingen een vorm van apostolaat voor het rooms-katholicisme zag. Hij droomde van een nieuw Jeruzalem met het uitzicht van een middeleeuwse stad, doordrenkt van traditionele religieuze en familiale waarden. Het besef van die utopie heeft langzaam zijn geest ontnuchterd, aangetast en tot een voortijdige dood geleid.

In de tentoonstelling heeft men met succes een afgerond beeld voorgesteld, vanaf Pugin's geboorte tot aan zijn dood; vanaf zijn eerste artistieke successen in Westminster tot zijn laatste projecten in Birmingham. Alles werd voortreffelijk gepresenteerd tegen een achtergrondmuziek van spetterende zeegolven en hemels koorgezang, met in bepaalde zalen zelfs een vleugje wierookgeur. Immers de hobby's van Pugin waren zeilen, geschiedenis, kerkelijke liturgie en christelijke symboliek. Er was een complete kapel ingericht evenals een reconstructie van de woonkamer in Pugin's huis, St Augustine's in Ramsgate, dat thans te koop staat. Aan de vele zeevaarttochten met zijn geliefd jacht herinnerden tekeningen gemaakt op het vasteland in Frankrijk, Nederland en België. Een aquarel van Gerard David's *Heilige Vrouwen bij het Graf* ontstond bij

een bezoek aan het Antwerps schilderijenmuseum in 1833. Schetsen van de zgn. schat van Hugo van Oignies getuigen van zijn bezoek in 1851 aan het klooster van les Soeurs de Notre-Dame in Namen. Levenslang bracht Pugin van zijn overzeese tochten 'oudheidkundige voorwerpen' mee, zoals de 15de-eeuwse preekstoel uit de Sint-Gertrudiskerk van Leuven, die als didactisch materiaal voor de lessen in Oscott diende en later in St Chad's, Birmingham, terecht kwam, waar hij bij wonder het bombardement tijdens de tweede wereldoorlog heeft overleefd. Het grootste deel van de kunstcollectie, waaronder verschillende Vlaamse Primitieven, werd pas in 1960 na de dood van Sebastian Pugin Powell, bij Sotheby's geveild.

In het Victoria and Albert Museum was er geen catalogus voorhanden, wel een verzameling essays onder dezelfde titel als de expositie: *Pugin a gothic passion* (New Haven en Londen, 1994, in-4°, 311 p.) onder de redactie van Paul Atterbury en Clive Wainwright. Het boek bevat 21 bijdragen van 18 verschillende specialisten, overvloedig geïllustreerd en gedocumenteerd, doch ongelijk van waarde en met het onvermijdelijk gevolg van overlapping en herhaling en bijwijlen tegenspraak. Net als de bezoeker aan de tentoonstelling is de lezer van het boek overweldigd door de enormiteit, de virtuositeit en kwaliteit van het onderwerp: een bezielde kunstenaar die door een persoonlijke interpretatie de middeleeuwse vormentaal tot een oorspronkelijke creatie heeft herleid. Degenen echter, die met de geschiedenis van de Gothic Revival wat meer vertrouwd zijn, hebben het aspect van Pugin's 'passie' gemist, het verhaal van zijn religieuze overtuiging en gedachtenwereld die zijn leven en werk heeft gevoed en aan de basis lag van zijn gedrevenheid en van zijn 'True Principles'. De relatie tussen Pugin en België komt evenmin goed aan bod en wordt in de publikatie in amper twee zinnen afgedaan. Daarin wordt gerefereerd naar het ontwerp van Edward Pugin voor de graaf (sic) van Caloen in Loppem en naar de kerk van Dadizele, die beide door de 'Belgian Gothic Revival architect count Joseph Bethune' werden uitgevoerd. Hier heeft men duidelijk verward tussen bouwmeester Jean Baptiste Bethune (+1894) en zijn zoon Joseph (+1920), die echter als substituut en rechter in Kortrijk carrière heeft gemaakt. Die lapsus is misschien nog verschoonbaar. Het is echter onaanvaardbaar dat men in dat opzicht helemaal niet op de hoogte is van het rijke Bethune-archief in Marke en van belangwekkende publikaties in Vlaanderen, zoals *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914* (red. J. De Maeyer, Leuven, 1988).

HELLNER

Het '*Etablissement Franz Xaver Hellner*' vormde het onderwerp van een letterlijk en figuurlijk schitterende tentoonstelling in het Städtisches Kramer-Museum und Museum für Niederrheinische Sakralkunst in het Kulturforum van het voormalige Franciskanerklooster te Kempen, net over de grens bij Venlo. Franz Xaver Hellner (1819-1901) was afkomstig uit de streek van Wuppertal. Hij genoot een opleiding als goudsmid en was bij verschillende meesters in het Rijnland werkzaam. In 1844 trouwde hij met de enige dochter van een goudsmid in Kempen. Thérèse Godfroyd was twintig jaar ouder dan haar man. Zij stierf na dertig jaar gelukkig huwelijksleven. Een jaar later hertrouwde Hellner met Elizabeth Menden, dochter van de Kempense postmeester. Beide huwelijken bleven kinderloos. Inmiddels had hij zijn Etablissement geleid tot één van de toonaangevende ateliers voor sacrale kunst in het Rijnland. Ontelbare kelken, monstransen, reliekhouders, cibories enz. waren grotendeels voor export bestemd. In 1894 droeg hij de zaak over aan zijn neef Richard Hellner (° Barmen 1864), die hij op zijn kosten in Luik en Keulen had laten opleiden. Wanbeheer, onnodige investeringen, het oprichten van een atelier in Brussel, het verdacht worden van collaboratie met de Duitse bezetter gedurende Wereldoorlog I, leidden regelrecht naar een failliet. Het materiaal, de modellen en catalogi van het Etablissement werden door de firma Caers in Leuven aangekocht, waarvan het atelier in Wereldoorlog II compleet werd verwoest. Richard Hellner stierf in armoedige omstandigheden in 1944 in Aken.

De tentoonstelling was in drie thema's ingedeeld. Een eerste gedeelte gaf een beeld van de goud- en zilversmeedkunst in de 19de eeuw in het Rijnland en aanpalende gebieden. In een klimaat van kerkelijke heropbloei en onder invloed van oudheidkundige kringen, waren toen diverse edelsmeden werkzaam die neogotische, vooral liturgische utensilia vervaardigden. Men werkte naar goede voorbeelden uit de late middeleeuwen. In het kader van de voltooiing van de dom, verwierven enkele Keulse meesters faam, onder wie Leonhard Schwann, Gabriel Hemeling, Eberhard Bescko en Franz Dautzenberg. In België traden o.a. Armand Bourdon uit Gent en Joseph Wilmotte uit Luik op de voorgrond. Dat was deels te danken aan het feit dat beiden ontelbare ontwerpen van Jean Bethune hebben uitgevoerd. In Nederland was Gerard Brom uit Utrecht 'koperslager in kerkornamenten' de voornaamste figuur, met daarnaast Toon Hermans uit Eindhoven en Hubert Esser uit Weert. Een tweede

Henriette Chable. Geschilderd portret van Franz Xaver Hellner (1884)

gedeelte van de tentoonstelling belichtte het leven van F.X. Hellner, aan de hand van familieportretten, documenten en pronkstukken uit het familiebezit. Daaronder bevond zich een hoge zilveren Madonna (108 cm), waarmee Hellner zich rond 1886 had laten portretteren en die nu in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemelopneming in Zwolle prijkt. In een gereconstrueerde werkplaats van de goudsmid kon de bezoeker met de diverse technieken van het ambacht kennismaken. Onder de documenten herinnerde een diploma aan de wedstrijd voor edelsmeedkunst georganiseerd te Mechelen in 1864, waar Hellner met een ciborie de tweede prijs wegkaapte. Een fondscatalogus van de firma behoorde ooit toe aan kanunnik Franz Bock, een belangrijke opdrachtgever van Hellner. Bock was in 1852 organisator geweest van een tentoonstelling van edelsmeedkunst in Krefeld en opnieuw in 1862 in Aken. Bij die laatste gelegenheid waren daar 38 werken van Hellner geëxposeerd. Wij kunnen daaraan toevoegen dat Bock lid is geweest van de Belgische Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas en bevriend met Jean Bethune en James Weale. Een derde deel van de tentoonstelling omvatte een overzicht van de massaproductie van Hellner's Etablissement. Het was een bijna oogverblindende schatkamer met talrijke stukken van een hoge kwaliteit. De vroegste exemplaren dateren van rond 1848. Meestal gaat het om koperwerk dat verzilverd of verguld werd. Galvanisch vergulden had het werk van de edelsmid in de vorige eeuw erg vereenvoudigd en was in tegenstelling tot het vroeger procédé onschadelijk voor de gezondheid. Bijzonder interessant op de tentoonstelling was het feit dat naast bepaalde neogotische exemplaren men ter vergelijking het originele gotische model had opgesteld. Het verschil was dikwijls moeilijk aan te wijzen. Zo heeft Hellner van de 15de-eeuwse zgn. Jacoba van Beieren-kelk uit Gouda, die hij in 1873 had gerestaureerd, vier replica's gemaakt.

De onderschriften op de tentoonstelling waren in het Duits en in het Nederlands gesteld. De catalogus is eentalig Duits en staat op naam van Birgitte Falk, die het leeuwedeel op zich heeft genomen, alsook de organisatie van de tentoonstelling. Annette Gaalman bestudeerde het Nederlandse atelier van Jan Brom en zijn opvolgers, die nauw met Hellner samenwerkten. Drs. Jean-Pierre van Rijen behandelde de sacrale edelsmeedkunst in het algemeen en enkele Nederlandse ateliers in het bijzonder. Een proeve van zijn wetenschap op dat gebied heeft hij voordien geleverd met de *Kunstwerkplaats Esser 1838-1938* (Weert en Sint-Truiden, 1988). Voor België schreef Jean van

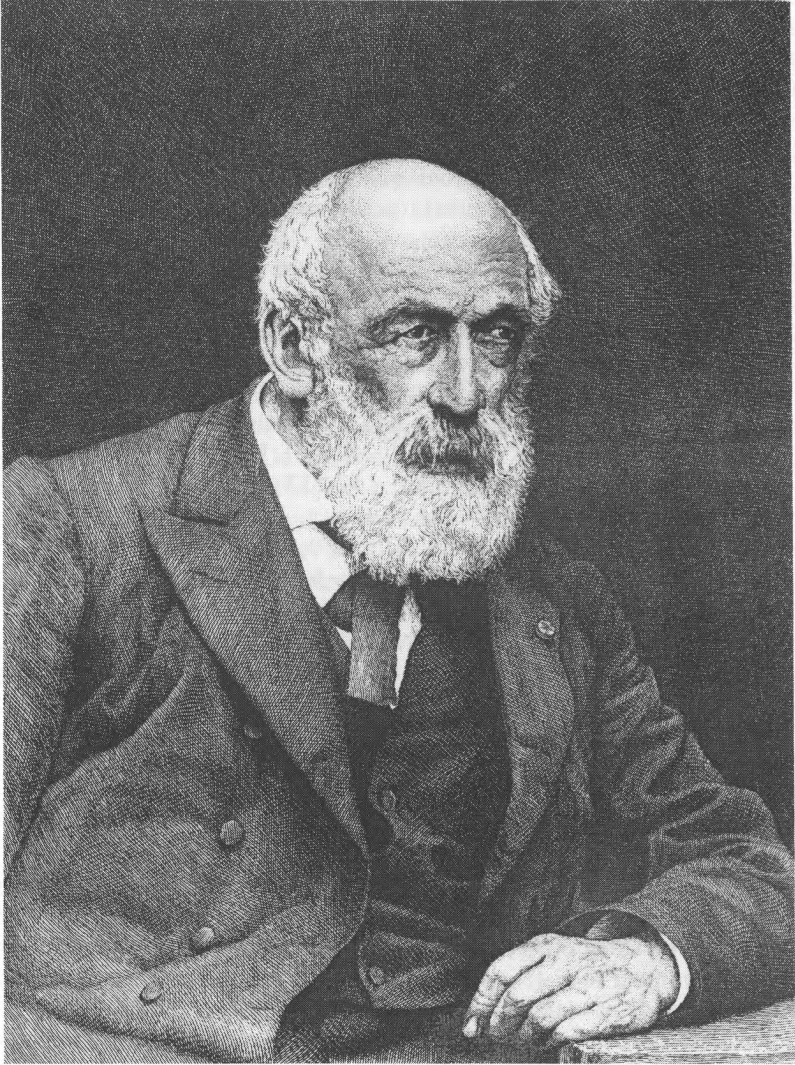
Cleven enkele pagina's over de kerkelijke kunst en goudsmeedkunst, die echter ongedocumenteerd schril afsteken tegen de kwaliteit van de overige opstellen. Naast de wetenschappelijke bijdragen werden alle tentoongestelde stukken voortreffelijk geannoteerd en geïllustreerd. Met de Hellnertentoonstelling heeft Kempen op een letterlijk en figuurlijk schitterende manier haar 700-jarig bestaan gevierd.

BETHUNE

De tentoonstelling '*Neogotiek in België*' in het museum van de Bijloke te Gent stond op naam van Jean van Cleven en de vormgeving was voor rekening van Ignace De Wilde. De bezoeker werd via een tijdstafel binnengeleid naar de eigenlijke uitstalling van kunsthistorische voorwerpen, die een chronologisch overzicht van de neogotische kunst belichaamden: de vroege neogotiek (1800-1850), de rijpe en late neogotiek (1850-1914) en ten slotte de erfenis van de neogotiek (1914-1940). De verschillende periodes en tendensen kwamen als volgt aan bod. *Vroege sporen van neogotiek* werden geïllustreerd o.a. door een maquette van de graventoren van Rupelmonde (1817) en het Sint-Jorispaviljoen te Kortrijk (1810) met daarnaast referenties naar neogotische tuin- en interieurarchitectuur en naar de Gentse architect Louis Minard als verzamelaar van middeleeuwse antiek. De vroege neogotiek kwam tot uiting in de *troubadourstijl* van vooral toegepaste kunst. De *style cathédrale* trof men o.a. in meubelen en boekbanden aan. *Nationalisme en religieus renouveau* werden als een aspect van de neogotiek voorgesteld, net als het fenomeen van de historieschilderijen op de *Salons*. De realisatie van het *Bisschoppelijk paleis te Gent* vanaf 1840 door M.J. Wolters, blijkt een belangrijk moment geweest in de plaatselijke neogotiek. Vanaf 1850 werd *Brugge een centrum* met figuren als J.B. Malou, T.H. King en C. Carton. In het tweede gedeelte van de tentoonstelling over de *rijpe en late neogotiek* stond *Jean Baptiste Bethune* in de kijker. Hij was landschapsschilder, architect en veelzijdig ontwerper, die rond zich 'een equippe' van nauwe samenwerkers wist te verzamelen. Daarmee werd een hele schare ambachtslui en kunstenaars bedoeld: de schilders Bruno Boucquillon en Adrien Bressers, de schrijnwerker Charles van Robaey, de beeldhouwers Leopold en Leonard Blanchaert. Verschillende kunstateliers hebben ontwerpen van Bethune uitgevoerd: Armand Bourdon te Gent voor edelsmeedwerk, Louis

Grossé te Brugge voor liturgische paramenten en J. Dehin uit Luik voor liturgisch vaatwerk. Andere aspecten met betrekking tot Bethune waren de *Sint-Lucasschool* te Gent, het complex van *Vivenkapelle* en de abdij van *Maredsous*, die als proto-art-nouveau werd bestempeld. Onder de *navolgers van Bethune* troffen we de Brugse oudheidkundige Adolphe Duclos, de Engelse Bruggeling William Curtis Brangwyn en architecten als Jozef Schadde, Auguste van Assche en Jozef Helleputte. Het hoogtepunt van de tentoonstelling was de *Schatkamer* met o.a. devotieprenten van Jacques Petit, drukwerk en boekbanden van de Sint-Augustinusdrukkerij te Brugge, een altaar van de Sint-Maartenskerk te Kortrijk en diverse reliekschrijnen uit o.a. Brugge en Luik. Verder lagen er juwelen van Armand Bourdon voor de familie Bethune, evenals diverse voorwerpen uit haar bezit zoals het drieluk met de portretten van Jean Baptiste Bethune en zijn echtgenote Emilie van Outryve d'Ydewalle. Het overzicht werd afgesloten met *de erfenis* van de neogotiek, geïllustreerd door werken van George Minne, Aloïs de Beule, James Ensor en Edmond van Hove.

Op museaal gebied, voorwat de expositie zelf betrof, willen we toch het volgende kwijt. In plaats van gebruik te maken van het unieke interieur van de Bijloke met de zeldzame middeleeuwse refter heeft men de oude pandmuren bijgeschilderd of weggestopt achter hoge panelen in harde kleuren die evengoed in een fabrieksloods konden worden opgesteld. Nochtans waren op de tentoonstelling vele interessante en prachtige stukken verzameld, waarvan de banden en de verbanden echter niet altijd duidelijk tot uiting kwamen. Geen leek die zich kon inbeelden wat de kleine unieke aquarel van A.W.N. Pugin onder 'het centrum Brugge' verloren had, noch welke de betekenis was van de 'Salons' en van de historieschilderijen, die veel-er in het licht van de romantiek en van het nationaal bewustzijn dienen te worden gesitueerd. De albums met stadsgezichten hebben weliswaar tot de verspreiding van de gotieke kunstzin bijgedragen, maar behoren vooral tot de geschiedenis van het 19de-eeuws toerisme. Ook het toeschrijven van het werk van A. de Beule, G. Minne en J. Ensor aan de invloed van de neogotiek moet worden genuanceerd. Zij waren door de Laat-Middeleeuwse Vlaamse en Italiaanse Meesters geïnspireerd, niet in het minst in het kader van tentoonstellingen zoals van *L'art ancien* te Brussel in 1880 en van *Les Primitifs Flamands* te Brugge in 1902. Menigeen zal zich over de aanwezigheid van een stuk edelsmeedwerk uit een Praags atelier

Louis Le Nain. Jean Bethune op latere leeftijd (kopergravure, 1894)

hebben verwonderd evenals over A. Duclos die terloops met een 'Stoetenboek' was vertegenwoordigd, terwijl hij toch de grote promotor van de zgn. Brugse Stijl is geweest en in hoge mate verantwoordelijk voor het neogotisch aanschijn van die stad. Het neogotisch terrein was op de tentoonstelling eendeloos uitgespreid. Het is jammer dat men zich niet heeft beperkt tot de figuur van Jean Baptiste Bethune en zijn omgeving, van wie de honderdste verjaardag van zijn overlijden de oorspronkelijke aanleiding voor de manifestatie is geweest.

In de plaats van een tentoonstellingscatalogus hebben de inrichters geopteerd voor een luxueus boek over de *Neogotiek in België*, (Tielt, 1994, in -4°, 224 p.). De prachtige illustraties stemmen veelal met de tentoongestelde voorwerpen overeen. Hetzelfde concept van de expositie is voor het boek toegepast, dat een bundeling is van korte bijdragen, geleverd door vijftientig auteurs, die bepaalde deelaspecten fragmentarisch hebben behandeld. Jean van Cleven schreef een inleiding op elk hoofdstuk en belichtte uitvoerig de eersterangsfiguur van Jean Baptiste Bethune (p. 168-198). Daarnaast komen enkele minder bekende architecten aan bod, zoals Amedée de Beaufort (p. 76-78), Jean-Charles Delsaux (p. 82-83), Frans Baeckelmans (p. 132-135) en Pierre Langerock (p. 152-153). Nieuws werd meege-deeld over schilders als P.F. de Noter (p. 79-81), Jules Helbig (p. 117-118), Adolphe Tassier (p. 138-139), over het beeldhouwers-atelier Cornelis Janssen (p. 136-137) en het glazeniersatelier Joseph Osterrath (p. 209-211). De meeste van die kleine studies missen echter een diepere achtergrond. In die zin werd er bijvoorbeeld jammerlijk voorbijgegaan aan de rol en invloed van John Cockerill in de streek van Verviers. Van een overzichtelijk en globaal beeld van de neogotiek in België is er geenszins sprake. De accenten liggen rond Gent en Brugge. Helemaal fout zijn de aanduidingen over de vroege neogotiek die ondermeer ca. 1792-98 te Moregem wordt gelokaliseerd. De eerste sporen van de neogotiek in België vindt men o.i., in navolging van Engeland en van Duitsland, in de tuinarchitectuur, met name in de schijnruïnes en zgn. follies die reeds in de jaren 1750 voorkomen. Bij heel wat kunstvoorwerpen en gebouwen is het o.i. geenszins correct over een neogotische creatie te spreken, maar is er eenvoudig een kwestie van herstelling geweest, zoals dat reeds vroeger was gebeurd. Men is ook schromelijk tekort geschoten door enkel het kunsthistorisch fenomeen te belichten en aan de ideologische en socio-culturele ruggesteunen van de neogotische beweging voorbij te gaan. De vroege neogotiek is van een geheel

andere geaardheid dan de religieus bezielde en archeologische neogotiek van Bethune en zijn kring of het eclecticisme van Louis Pavot en Jozef Schadde. Gezichtsbepalend voor de neogotiek in de tweede eeuwhelft waren het traditionalisme, het ultramontanisme en het corporatisme met figuren als Joseph de Hemptinne en W.H. James Weale, met stichtingen als *Le Bien Public*, de Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas, de Sint-Lucasscholen en de uitgave van o.a. de *Revue de l'art chrétien*. Evenmin werd de bijdrage van de neogotiek tot de moderne monumentenzorg belicht. Immers, als geen andere kunst- en geestesstroming heeft zij daaraan vorm en inhoud gegeven. Bij de opstellen in het boek zijn nergens bronnen vermeld. In de zgn. beredeneerde bibliografie (waar een oeuvrelijst van architect F. Baeckelmans misplaatst is) zijn elementaire publikaties over het hoofd gezien. Daarbij denken we aan basiswerken als *The Origins of the Gothic Revival* door M. McCarthy (1987) en het klassieke *Consort of Taste* door J. Steegman (1950). Verder ontbreken baanbrekende studies van o.a. Herman Stynen over *Een eeuw zorg voor Monumenten en Landschappen in België* (1990) en van Luc Verpoest, *Architectuuronderwijs in België in 1830-1890* (1984). Auteurs als E. Lambrecht en J. De Maeyer die over de politieke en sociale achtergronden van de neogotiek fundamentele bijdragen hebben gepubliceerd, zijn blijkbaar onbekend. Andere belangrijke werken o.a. van Filip Strobbe over *De Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas* (1989) en van Theo Mertens over de glasschilderkunst van Gust Ladon, *Uit licht geboren* (1990) blijven eveneens onvermeld. Over de archieven van o.a. Bressers-Blanchaert en van Jules Helbig op het KADOC is er nergens sprake, evenmin als over het archief van Joris Helleputte in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en in de bibliotheek van de KUL.

In het kader van de tentoonstelling heeft er in Gent van 14-16 december 1994 een colloquium plaatsgehad. Op het programma stonden korte referaten door J. van Cleven (opzet van de tentoonstelling), F. di Campli (neogotiek in Wallonië), R. Remon (atelier J. Osterrath), J.P. van Rijen (neogotisch edelsmeedwerk in Nederland), B. Falk (neogotisch edelsmeedwerk in het Rijnland) en P. Howell (kerken van A.W. Pugin). Twee derden van de tijd werden ingevuld met bezoeken o.a. aan het Bisschoppelijk Paleis in Gent, het Sint-Elizabethbegijnhof te Sint-Amandsberg en de bedevaartskerk van Oostakker. In het Brugse werden het merkwaardige Doomkerke, de basiliek van Dadizele, de kastelen de Maere d'Aertrycke bij Tor-

hout en van Caloen te Loppem, het complex van Vivenkapelle en de Maria Magdalenakerk te Brugge aangedaan. De voorbeelden waren representatief voor de positieve waarden van de neogotische kunststijl, waarvan het erfgoed zeer werd veronachtzaamd en in veel gevallen aan vandalisme ten prooi viel. Gelukkig is er de laatste jaren een kentering gekomen, waartoe de tentoonstelling in Gent ondanks alles een waardevolle bijdrage heeft geleverd en waarvan de ruime opkomst voor het colloquium een positieve getuigenis was. Die ommekeer blijkt ook duidelijk uit het recent verschenen boek van Jos Vandenbreeden en Françoise Dierkens-Aubry over *De 19de eeuw in België. Architectuur en interieurs* (Tielt, 1994). Daarin wordt gesteld dat de neogotiek een volwaardige krachtlijn heeft getekend in de stijlevolutie van de vorige eeuw. Het overzichtelijk en degelijk werk is een stijlvolle afsluiting van het Bethune-gedenkjaar met een perspectief naar nieuwe inzichten.

DE INDISCRETE CHARME VAN JAN SCHUERMANS, PASTOOR VAN ENAME 1645 - 1655. - HET VERVOLG

Ludo MILIS - Véronique LAMBERT °

Ludo Milis publiceerde in 1994 zijn boek "De indiscrete charme van Jan Schuermans, pastoor van Ename. 1645-1655" (Antwerpen, uitg. Hadewijch). Hij beschreef daarin de wederwaardigheden van een jonge Leuvenaar die na studies theologie in zijn vaderstad, te Ename benoemd werd tot pastoor en tot lector in de plaatselijke abdij. Toen hij in de lente van 1648, op de feesten voor het afsluiten van de Vrede van Munster, te Pamele bij Oudenaarde een meid verleidde en deze acht maanden later aan een jongetje het leven schonk, werden roddel en gerechtelijke vervolging zijn deel. Uit bewaarde getuigenissen bleek dat hij zich met meerdere jonge en oudere dames had ingelaten, wat voor heel wat schandaal had gezorgd: hij had een non tot uittreden overgehaald; was met een andere vrouw gaan rollebollen in de Blankenbergse polder; hij sloeg op de vlucht naar Sluis dat inmiddels tot de Verenigde Provinciën was gaan behoren. De landdeken van Ronse, Damianus van Huffel, ontloopte zich als een ijverig tegenstander, maar telkens opnieuw werd Schuermans gesteund door aartsdiaken Calenus, de tweede hoogste in de kerkelijke hiërarchie van Mechelen. Het kwam tot een proces waarvan de afloop zelf onduidelijk is. Zeker is dat de aartsbisschop van Mechelen hem liet terugkeren naar zijn dorp. De volgende jaren bleven verward: hij werd nog steeds achterna gezeten door Van Huffel maar kon rekenen op de steun van Calenus tot deze in 1653 overleed. Dat was het sein om definitief met Schuermans af te rekenen. Deservitors werden aangesteld en in 1655 circuleerde het gerucht dat hij aan een nieuwe baan was geraakt. Hij verdween toen ook uit de Enaamse bronnen.

° Respectievelijk hoogleraar en assistente Universiteit Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

Het was eerst niet de bedoeling om zijn levensloop verder na te pluizen maar een hint van Z.E.H. J. Van den Heuvel (Brugge) dwong ons als het ware om het toch maar te doen¹.

Een tweede leven

Vier jaren uit het leven van Schuermans blijven onttrokken aan onze speurzin. Wanneer hij weer opduikt als pastoor in het dorpje Eggewaartskapelle in de omgeving van de stad Veurne in het voorjaar van 1659, geven de omstandigheden misschien toch een aanduiding van wat er in die duistere jaren is gebeurd.

Net toen landdeken Van Huffel aan Mechelen had laten weten dat naar horen zeggen Schuermans aan een nieuwe baan was geraakt (20 april 1655) en er dus een definitieve oplossing over het pastoorsschap te Ename kon worden getroffen, vergaderden in de Sint-Bertijnsabdij te Sint-Omaars vertegenwoordigers van de 'Congregatie van de Exempte Benedictijnenkloosters in de Nederlanden', waarvan zes belangrijke abdijen deel uitmaakten (18-25 april). De drijvende krachten achter de bijeenkomst waren de Enaamse abt Garnier en prior de Loose geweest, en die werden op die vergadering respectievelijk met het voorzitterschap en het secretariaat belast². Het lijkt erop alsof in de maanden die voorafgingen aan de vergadering tussen de abdijen van Ename en Sint-Bertijns nogal wat over en weer was gecorrespondeerd en gereisd, en zo kan de akelige historie met de pastoor te berde zijn gebracht: of de paters van Sint-Bertijns geen baantje voor hem hadden, ver weg van alles wat met het Oudenaardse te maken had en zonder risico dat teveel schandaaltjes werden opgerakeld?

Sint-Bertijns was een rijke, duizend jaar oude abdij, dubbel zo oud als het toch niet onbelangrijke Ename. Haar geschiedenis begint in de bekeringsfase van de streek door Ierse zendelingen. Ze oefende over enkele tientallen parochiekerken, voornamelijk in Vlaanderen en Artois, het begeevingsrecht uit³. De abt zal in 1655 Schuermans

1. Hartelijke dank aan zijn adres alsook aan Z.E.H. L. Lepée, pastoor van Eggewaartskapelle en Avekapelle, en hernieuwde dank aan Elly van den Ende-Spooren en Ann Kelders.

2. Rijksarchief Ronse, Abdij Ename, 143.

3. Deze parochies zijn vooral geconcentreerd in de huidige departementen Nord en Pas-de-Calais en de provincie West-Vlaanderen.

wel niet meteen een pastoorsfunctie aangeboden hebben want zijn naam is in geen van de bewaarde documenten tussen de lentes van 1655 en 1659 - het gaat om parochieregisters en een benoemingsregister - overgeleverd⁴. Misschien had hij hem ergens als kapelaan bij een oude of drukbezette pastoor ondergebracht. Zo bleef hij gecontroleerd, want een geestelijke met zijn kwalijke reputatie inschakelen hield altijd risico's in. Toch is dit maar een veronderstelling want expliciete bronnen ontbreken: kapelannen komt men helaas niet gemakkelijk op het spoor.

In 1659 duikt Schuermans op in Eggewaartskapelle. De parochie (Eggewaarts in de volksmond) vormde eigenlijk, samen met Zoutenaai, een dubbelparochie. Later was er hier, onder het toezicht van de pastoor, een kapelaan werkzaam⁵. Als dat ook al zo was in de jaren 1655-1659 dan zou het kunnen dat Schuermans daar is terechtgekomen. Zijn aanwezigheid zou evenwel bij de bevolking de vraag hebben uitgelokt waarom zo een knap man (fysiek en intellectueel) naar hier verbannen was. Verbannen? Ja, want Zoutenaai telde ondanks een eigen parochiekerk, maar een twintigtal inwoners⁶, en het was, tot aan de fusie van de Belgische gemeenten in 1966, veruit de kleinste van allemaal. Het zou een hele afgang geweest zijn voor iemand wiens carrière zo veelbelovend was gestart. Zijn enige troost was misschien geweest dat hij hier in de polders, het "Blote" zoals men het welluidend noemt, vertederd aan zijn escapades met Maria Hughe in de polders rond Blankenberge kon terugdenken.

Sint-Bertijns bezat het begevingsrecht te Eggewaarts (het recht om een kandidaat-pastoor voor te dragen aan de bisschop van Ieper), en zo wordt de samenhang duidelijk met de contacten die ze met Ename vier jaar eerder, in 1655, onderhield. Tussen 10/22 april en 9 oktober 1659 oefende Schuermans er het pastoorsambt uit, maar meer dan voorlopig zal de aanstelling nooit bedoeld zijn: in het register

4. Voor zover bewaard liggen de parochieregisters, voor wat Frankrijk betreft, in de Archives départementales du Nord (Rijsel), en voor België in het Rijksarchief te Beveren (niet consulteerbare originelen; microfilms of copieën op het Algemeen Rijksarchief in Brussel, en in de Rijksarchieven te Gent of Brugge). Het benoemingsregister is bewaard in Atrecht, *Archives départementales du Pas-de-Calais, Saint-Bertin*, 9H6.

5. J. Van Buggenhout, *Bijdrage tot de geschiedenis van Zoutenay*. Brussel, 1966, pp. 36-37.

6. 23 personen in 1688, 25 in 1961 (*Gemeenten van België*, 2. Vlaanderen-Brussel, s. 1., 1980, p. 1301).

van Sint-Bertijns waar de voordrachten voor benoemingen opgetekend staan, is zijn naam immers, tegen alle verwachting in, niet terug te vinden.⁷ De abdij moet hem om die reden haast zeker al van tevoren hebben gekend. Had het Geestelijk Hof te Mechelen hem voor een bepaalde periode geschorst en was die nu voorbij? Of had Sint-Bertijns hem voor vier jaar op proef genomen en had de geleerde man hier heel kleinschalig aan een beter imago gewerkt dat de abt en zijn monniken na afloop kon overtuigen?

Wel definitief was zijn volgende baan: pastoor te Avekapelle, een aangrenzend dorpje, achter de Oude Zeedijk, dat ook tot de invloedssfeer van Sint-Bertijns behoorde. *Maître Schurmans, licencié en la Sacrée Théologie*, zoals hij hier heet, ontving op 12 juli 1659 van de abdij de brief waarmee hij zich bij de bisschop van Ieper ter benoeming kon presenteren.⁸

De venerabele abdij had het vaak moeilijk met de zieleherders in haar parochies en met die in Veurne-Ambacht - *Furnambacq* in de Franse teksten waaraan deze informatie ontleend is - in het bijzonder. In april 1655, net toen Sint-Bertijns Schuermans volgens ons aan een baan hielp, was er ruzie over tienden met de pastoor van Steenkerke, de oude moederparochie van Eggewaarts en Avekapelle.⁹ Enkele maanden later, op 23 december, waren er problemen met de pastoors van Eggewaarts en Avekapelle die zich bekloegen over hun lage

7. Atrecht, *Archives départementales du Pas-de-Calais, Saint-Bertin*, 9H6. - We hebben er ook rekening mee gehouden dat Schuermans misschien voorlopig terecht is gekomen in Poperinge waar Sint-Bertijns de wereldlijke en kerkelijke rechten uitoefende. In de proosdij aldaar bekleedde een broer van een Eenaamse pater in de jaren voordien de waardigheid van proost (E. Beaucarne, *Notice historique sur la commune d' Eename. 2ème partie*, Gent, 1895, p. 291, 301, 319; N. Huyghebaert, "Prévôté de Saint-Bertin à Poperinge", in: *Monasticon belge. Tome III. Province de Flandre occidentale*, I. Luik, 1960, p. 177). De bronnen bewaard in het Stadsarchief van Poperinge, de *Archives municipales* te Sint-Omaars en de *Archives départementales du Pas-de-Calais* te Atrecht laten niet toe deze suggestie hard te maken.

8. Atrecht, *Archives départementales du Pas-de-Calais, Saint-Bertin*, 9H6, 154r. De tekst van de brief zelf is niet bewaard, maar gelijkaardige brieven staan in dit register vaak opgetekend, o.m. die van Adriaan de Buck als pastoor van Eggewaarts op 16 december 1650 (59r/v). De eed van trouw die Schuermans aan de abt moest afleggen in verband met het goed beheer en het respect van het abdijbezit is evenmin bewaard, maar ook hiervan zijn genoeg voorbeelden bekend, o.m. die van zijn opvolger te Avekapelle Melchior van Slijpe (317v).

9. *Ib.*, 112r/v.

10. *Ib.*, 116r.

inkomsten.¹⁰ De titularis van Avekapelle, Liefvooghe, spande trouwens een proces aan bij het opperste gerechtshof, de Raad van Vlaanderen, om zijn onderhoudsgeld op te trekken.¹¹ Daar werd na lang geruzie een compromis uitgewerkt, op 14 juni 1657, maar tussen Liefvooghe en de abdijs kwam het nooit meer goed.¹² Hij sloot woedend of ontgoocheld? - op 28 augustus zijn parochieregisters af, waarop een lacune volgde van ongeveer twee jaar, namelijk tot Schuermans als pastoor nieuwe registers in gebruik nam.¹³ Tegen de algemene gewoonte in, maar wel in overeenstemming met wat hij ooit in Enname had gedaan, schreef hij er een bombastische aanhef in, waar hij zijn titel van licentiaat in de theologie *en vedette* plaatste. Hij nam er uiterlijk op 1 oktober 1659 zijn functie op.

Dat hij het pastoorsambt van Eggewaarts voor Avekapelle ruilde, is zelf niet ongewoon. Nogal wat pastoors uit zijn omgeving wisselden van post.¹⁴

Hoe Schuermans de zielzorg heeft uitgeoefend te Avekapelle laten de bronnen niet toe uit te maken. Nog in Eggewaarts kocht hij een "Vlaemsch Evangelie boucxken" waarvoor hij bij het kerkbestuur 30 schellingen in rekening bracht.¹⁵ Dat hij op 4 oktober 1667 het

11. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, 13373, a° 1655.

12. Sint-Omaars, *Bibliothèque municipale, Saint-Bertin*, ms. 803, vol. II, 26; ms. 804, II, 187; Atrecht, *Archives départementales du Pas-de-Calais, Saint-Bertin*, 9H6, 127r (13 juni 1657). Op 10 juni 1657 bleken er nog met andere pastoors uit Veurne-Ambacht problemen over hun vergoeding (*ib.*, 128r).

13. Zijn opslag is evenwel uitbetaald op 8 mei 1658 (*ib.*, 136r).

14. Bijv. de pastoor van Oxelare bij Kassel die naar Steenkerke komt in 1652 (*ib.*, 88r).

15. Rijksarchief Brugge, Gemeentearchief Eggewaartskapelle, ongeklasseerd, *Rekeninghe, bewijs ende reliqua ... tziidert den eersten 8bre zestienhondert drienvijftich tot date deser ...* - Het is natuurlijk niet gemakkelijk uit te maken om welk (Rooms-katholiek) boekje het hier ging. Het zou kunnen zijn: *Het Nieuwe Testament ons Heeren Jesu Christi, van nieus oversien en(de) naer den laetsten Roomschen text verbeteret. Na de copie gheprent t'Hantwerpen, by Jan van Keerberghen*, 1601, in-8°, of om *T'Nieuw Testament ons Salichmakers Jesu Christi mitsgaders d'Epistelen ... oversien doer Henr. van den Leemputte. T'Hantwerpen, by G. van Tongeren*, 1630, in-8°, of nog eerder *Euangelien ende Epistelen die men door t'gheheel Jaer op alle de Sondaghen ende Heylighe daghen inde Heylighe Kercke leest ... T'Hantwerpen By Pauwels Stroobant inde(n) witten Hasewint*, 1613, in-32°. - Schuermans tekende verder een pachtcontract dat op 16 augustus 1659 werd afgesloten tussen pachter Jan Loijsuene enerzijds, Schuermans en Mattheus vande Casteelę anderzijds over een "hofstedeken toebehoorende den disch", waarmee het armenbestuur wordt bedoeld (RAB, Gemeentearchief Eggewaartskapelle, ongeklasseerd, *pacht bouck inhoudende de pachtbriefuen vande landen ... 1633*).

huwelijk kon inzegenen van zijn meid Jacoba Oliviers wijst erop dat de kerkelijke overheid er geen graten in zag dat hij vrouwelijk gezelschap in huis had, en hij zal toch wel speciaal in het oog gehouden zijn. In de documenten van Sint-Bertijns komt hij enkel nog voor in 1664 als hij van haar voor werken aan het koor van de kerk en zijn pastorie de terugbetaling van de kosten eiste; de abdijs had daar geen oren naar.¹⁶

Zeker vanaf 1669 - hij was toen nog geen vijftig - werd zijn fijne en kleine handschrift grof en groot. Het kondigde wellicht een ziekte aan die hem enkele jaren nadien zou vellen. Hij werd geregeld vervangen door collega's uit de omgeving of, voor langere tijd, door paters uit Veurne. Dat was ondermeer zo in 1667, een jaar dat weer eens rampspoed over Vlaanderen zou brengen.¹⁷

Een Veurnse historicus, Pauwel Heinderycx, had over de lang verbeide Vrede van Munster in 1648 gezegd dat ze *verweckte in Vlaenderen groote blijdschap, om dat men nu verlost was van eenen oorlogh, waer door soo meenichmael geheel het lant verwoest was geweest. De Stadt ende Casselrie van Veurne heeft in voorleden tijden grootelicx haer deel daer in geleden. De blijdschap daer over was in dit geweste noch te meerder om dat men hoopte, dat men haest van het fransche jock soude verlost wesen, door dien den coninck [van Spanje] nu maer eenen vyandt [de koning van Frankrijk] meer te bevechten hadt.*¹⁸ Jammer, maar die hoop was niet uitgekomen. Opeenvolgende offensieven van Lodewijk XIV bleven nog decennia lang de Zuidelijke Nederlanden teisteren en grote delen ervan kwamen tijdelijk of definitief onder Frans bewind. De grenswijzigingen werden geratificeerd in verdragen die in 1659, 1668 en 1678 werden gesloten. In 1667 werden ook Veurne en het omringende platteland, de kasselrij Veurne-Ambacht, ingepalmd. Het viel nog best mee: de Franse soldaten plunderden niet en de middenstanders waren blij dat ze meer

16. Atrecht. *Ib.*, 209v. - Onmiddellijk na zijn aanstelling te Avekapelle had hij van de kerkfabriek van Eggewaarts twee partijen Spaanse iep gekocht, klaarblijkelijk met de bedoeling om restauratiewerken uit te voeren (RAB, Gemeentearchief Eggewaartskapelle, *niet geklasseerd, Rekenijnghe ... sedert den Xten Martii 1659 ...*).

17. Bijv. 6 (8?) febr. 1667: *de infrascripti (= Schuermans) egrotantis consensu*, 7(?) jan. 1672: *me egrotanti*.

18. E. Ronse (ed.), *Jaerboeken van Veurne en Veurnambacht door Pauwel Heinderycx*, 4. Veurne, z.d., pp. 160-161.

geld opmaakten dan de Spaanse, die zich naar Nieuwpoort hadden teruggetrokken. De vorderingen in geld en natura, en daar deelde het platteland in mee, waren erger. Tot meerdere ellende en als voorbeeld van wat bij de Duitse inval in 1914 zou gebeuren, liet de Spaanse gouverneur van Nieuwpoort het zeewater in de kasselrij vloeien: *'alle de leechste landen wierden verdroncken'*.¹⁹

Schuermans incarneerde schrijnend de teloorgang van het oude, ene Vlaanderen. Sluis en zijn omgeving, waar hij in 1649 naartoe was gevlucht, was toen gebied van de Verenigde Provinciën geworden, en nu, in 1667, werd hij Fransman om het voor de rest van zijn dagen te blijven. Wel zou Veurne-Ambacht, samen met Ieper en in tegenstelling tot de kasselrijen Sint-Winoksbergen, Kassel, Belle en nog zoveel meer delen van Vlaanderen, Henegouwen en Artois, in 1713 door de Fransen gerestitueerd worden met de Vrede van Utrecht. De landsgrens kwam op enkele correcties na te liggen waar ze nu ligt.

Heeft Schuermans zich in het "Blote" thuisgevoeld? Niets daarover is geweten uit de eerste hand, maar een impressie geven kan wel. Aan het eind van die eeuw schreef de Intendant die het gewest in naam van Lodewijk XIV bestuurde een rapport, waarin hij ondermeer uitwijdde over de bewoners. Hij zei dat ze in 'Zeekantig Vlaanderen' of 'Flandre maritime' - zo noemde men de geannexeerde streek toen - *'de sacramenten ontvangen, nauwgezet de mis en de preken bijwonen, maar daarom niet minder in de herberg zitten, wat een van hun passies is'*.²⁰ Dat lag Schuermans wel, net als de blanke huid die de vrouwen daar, althans volgens de Intendant, typeerde. En bij de vele feesten waar die het ook al over had, heeft Jan zeker aan de ongelukkige ervaring te Pamele teruggedacht die hem zijn verder leven is blijven achtervolgen.

Op Paaszaterdag 16 april 1672 is Jan Schuermans overleden. Net voordien had hij op zijn ziekbed nog een kindje gedoopt, maar was

19. *Ib.*, pp. 247-251.

20. L. Milis, 'De Vlaming door een Franse bril', in: *Ons Erfdeel*, 12, 1969, pp. 176-177, gebaseerd op Hs 551 van de Gentse Universiteitsbibliotheek. Cf. A. de Saint-Léger (éd.), 'Mémoire concernant la situation économique de la Flandre maritime en 1699', in: *Annales de l'Est et du Nord*, 1907, 3, 1, pp. 84-104 en 2, pp. 209-237: 'Ils fréquentent les sacremens et sont exacts a entendre la Messe et le sermon, mais tout cela sans prejudice du cabaret qui est une de leurs passions dominantes'.

er niet meer toe gekomen het in het register in te schrijven. De doop werd later door pastoor Petrus Marsillis van Eggewaarts in de marge aangevuld.

Van Schuermans' graf is geen spoor bewaard gebleven. Wel liet zijn geleerdheid in het polderdorp een onuitwisbare indruk na. In het begrafenisregister staat hij opgetekend als 'zeer geleerde heer' - *eruditissimus dominus* - , toen veel meer dan een beleefdheidsformule, en er werd niet nagelaten om er de op dorpsniveau imponerende afkorting *S.T.L.*, licentiaat in de gewijde theologie, aan toe te voegen. Zijn universitaire graad is de verbeelding van zijn parochianen blijven prikkelen. Hij was de enige van dat peil ooit in Avekapelle en op een gebedsprentje voor alle overleden pastoors, gedrukt in de jaren 1920, heet hij L.U.J., licentiaat in de beide rechten.²¹ Was hij rechten gaan studeren in de vier jaar dat we zijn spoor bijster zijn? Neen, in de achttiende eeuw is een foutieve lezing de traditie komen vervalsen en dat was de reden waarom *theoloog* Schuermans doorleefde als *jurist* Scheurmans.²²

Schuermans en zijn Hiernamaals

Gods wegen zijn ondoorgrondelijk en dat wist Schuermans ook. De geleerde pastoor moet in zijn verre ballingsoord vaak aan de dood gedacht hebben, zich afvragend of goede werken en gebed zijn eeuwigheid konden redden. Als hij ooit, aartsdiaken Calenus achterna, Jansenistische sympathieën had gekoesterd, dan waren die aan het einde van zijn dagen zeker verzwonden. In het aanschijn van de dood hing hij duidelijk de Roomse leer aan die de doeltreffendheid van goede werken voor het zieleheil voorhield. Hij liet een (overigens niet bewaard) testament na waarbij hij aan de kerkfabriek van zijn parochie Avekapelle een stuk grond overmaakte. Met de opbrengst ervan moest te eeuwigen dage een 'jaargetijde' worden gevierd, een herdenking op de verjaardag van zijn overlijden. In de

21. Bewaard in het Parochiearchief te Eggewaartskapelle.

22. RAB, Kerkarchief Avekapelle, Memoriaalboek van koster Marcellinus Glorie.

rekeningen van het kerkbestuur, bewaard voor de eerste helft van de achttiende eeuw, staat met verwachte regelmaat het bedrag van de opbrengst vermeld: drie pond parisis, soms wat meer.²³ Daarmee werd brood aangekocht dat aan de armen werd uitgedeeld. Zowat tien procent van de bevolking was toen behoeftig.²⁴ Hoe lang die uitdelingen zijn blijven doorgaan, is niet uit te maken, misschien tot aan de Franse verovering van onze gewesten in 1794 die de hele bestaande orde omver heeft gehaald. De mogelijkheid bestaat dat de uitdeling nog in de negentiende of zelfs de twintigste eeuw is doorgegaan. In West-Vlaanderen is die traditie immers langer dan elders verdergezet.

Een jaargetijde voorziet vooral in het lezen of zingen van een mis en de spirituele verdienste die daaraan is gekoppeld moet de overledene helpen zijn of haar straf tijd in het Vagevuur te verkorten, in afwachting van het moment dat de deuren van het Paradijs wijd open worden gezet. Schuermans is de enige van de Avekapelse zieleherders uit het Ancien Régime geweest om zo een fundatie te stichten. Zijn confraters hebben zich duidelijk minder zorgen gemaakt over de eindbestemming van hun ziel. Dat armoede zou verhinderd hebben te doen wat hij deed is geen evidente verklaring. Zo liet zijn opvolger te Eggewaarts, Marsillis, aan die kerk een zilveren ciborie na die nog altijd in gebruik is.²⁵

Waar Schuermans het geld bijeen heeft geharkt om aan een stuk grond te geraken, weten we niet. Hij had misschien heel zuinig en sober geleefd en daarom bijvoorbeeld ook niet de behoefte gevoeld om een proces aan te spannen tegen Sint-Bertijns met zijn vergoeding als inzet. Of had hij geërfd van zijn (volgens ons arme) familie of had een vrome kwezel hem het land als bewijs van bewondering nagelaten?

23. RAB, Kerkfabriek Avekapelle, *Rekeninge, bewijs ende reliqua. 1709-1752*, (niet genummerde) f° 7r en passim.

24. D. Dalle, *De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17de en de 18de eeuw*. Brussel, 1963, p. 226.

25. J. Van Buggenhout, *Bijdrage tot de geschiedenis van Zoutenay*. Brussel, 1966, p. 36.

Het stuk grond is nog steeds in het bezit van de kerkfabriek van Avekapelle en de opbrengst ruim genoeg om voor zijn zieleheil te blijven zorgen.²⁶

De viering van Schuermans' jaargetijde is sinds 1672 en dit tot in 1994 onafgebroken doorgedaan.²⁷ Zes dagen nadat het boek "De indiscrete charme van Jan Schuermans, pastoor van Ename" op de markt kwam, werd na driehonderdtweëntwintig jaar het eeuwige bedoelde jaargetijde afgebroken. Dat het ene met het andere zou samenhangen, geloven we niet. Het zal wel om toeval gaan. Of heeft, voor wie in religieuze termen denkt, Schuermans eindelijk geen behoefte meer aan aflaten?

26. De oppervlakte bedroeg oorspronkelijk één gemet en dat klopt ongeveer met die in metrieke maat uitgedrukt, 42 are 40 ca. (Parochiearchief Eggewaartskapelle, *Kerkarchief Avekapelle. Fundaties*. Inventaris kerk Avekapelle 1933, p. 33. (Er was bij de verpachting discussie over de oppervlakte. Het kon ook 43 are 77 ca zijn)). - Een gemet in de kasselrij Veurne bedraagt 45 are, 42 ca (P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*. Oostende, 1984, p. 52). De grond is gelegen op de wijk Heirnishoek te Eggewaartskapelle en ten kadaster bekend als perceel sectie B, nr 218A. Naar de vriendelijke pastoor van Avekapelle ons verzekerde (Schuermans achterna is hij ook verantwoordelijk voor Eggewaartskapelle en Zoutenaai) volstaat de opbrengst ruim om het jaargetijde te blijven vieren. Het land is immers van de beste kwaliteit. (J.C. Popp, *Atlas cadastral parcellaire de la Belgique ... Eggewaartskapelle* (plan + legger). - K. De Flou, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen ...*, V. Brugge, 1925, k. 659: Heernes Houck).

27. Op de lijst met fundaties die de pastoor aan het bisdom Brugge moest overmaken en die dateert van 9 april 1990 staat Z. E. H. *Schuermans 1 jaarmis* bovenaan. De vicaris-generaal retourneerde de lijst op 4 mei 1994 en besloot dat voor enkele namen op die lijst voortaan geen jaargetijden meer worden gebeden: Schuermans is een van hen.

BOEKBESPREKINGEN

A. HOSTE O.S.B., **De handschriften van Ter Doest**. Steenbrugge, Sint-Pietersabdij, 1993, 269 blz. (1450 fr.)

Enkele jaren geleden verscheen in de reeks *Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes* het naslagwerk *Bibliothèques cisterciennes dans la France médiévale. Répertoire des Abbayes d'hommes*, van de hand van Anne Bondeelle-Souchier, m.m.v. André Vernet (Parijs, éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1991). Dit boek behandelt de bibliotheken van alle cisterciënzerabdijen van het huidige Frankrijk, met een korte beschrijving van hun geschiedenis, een lijst van de bewaarde handschriften, vermelding van bewaarde oude catalogi, enz. Het hier te bespreken boek sluit inhoudelijk zeker aan bij het Franse naslagwerk. Toch is er een belangrijk verschil.

Abt Anselm Hoste heeft met zijn boek over *De Handschriften van Ter Doest* nadrukkelijk de bedoeling gehad belangstelling te wekken voor oude handschriften in de wereld van de lokale geschiedvorsing. Zijn boek werd op 24 september 1993 voorgesteld, niet in een select geleerd gezelschap, maar in de overvolle bovenzaal van een café in Lissewege. Zijn boek is ook niet geschreven in het Frans, zoals veel studies over de Brugse handschriften, of het Engels, op dit moment de wetenschappelijke taal bij uitstek, maar in gewoon doordeweeks Nederlands. Tijdens de voorstelling zei Abt Hoste ook nadrukkelijk dat hij daardoor bij de gewone geïntereeseerde leek belangstelling wou wekken voor het oude boek als cultuurdrager en voor de Lisseweegse abdij Ter Doest, als centrum van geestesleven en cultuur in de middeleeuwen.

De Handschriften van Ter Doest, op het eerste gezicht een gemakkelijk onderwerp : beperkt in omvang, lokaal goed begrensd, het bronnenmateriaal is hoofdzakelijk ter plaatse aanwezig. Toch is het moeilijk precies te weten welke nog bestaande handschriften er aan de Lisseweegse abdij hebben toebehoord. Ter Doest zou namelijk in de 16de eeuw als kloostergemeenschap zachtjes uitdoven. De regering in Brussel had toen samen met de pauselijke administratie in Rome beslist dat het vermogenscomplex van de abdij moest dienen voor het onderhoud van het nieuwe, pas opgerichte bisdom Brugge. Dat heeft geduurd tot in 1624. Het bisdom had toen al lang geen belangstelling meer voor Ter Doest. De inkomsten waren door de godsdienstoorlogen tegengevallen en men ging graag in op het verzoek van de Duinenabdij uit Koksijde om Ter Doest met de oude moederabdij te laten fuseren. De Duinenabdij kon zich daardoor in Brugge vestigen, aangezien Ter Doest een refugehuis bezat aan de Potterierei. De bibliotheek van Ter Doest werd van dan af geïncorporeerd bij die van de Duinenabdij. Daardoor is het moeilijk de handschriften van Ter Doest te onderscheiden van die van de Duinenabdij.

Een wetenschappelijk verantwoord en systematisch onderzoek naar het onderscheid tussen de handschriften van Ter Doest en die van de Duinenabdij

behoorde dan ook tot voor kort tot de uitdagingen voor nieuw lokaal historisch onderzoek. Dom Anselm Hoste heeft de handschoen opgenomen en deze taak tot een goed einde gebracht. Voor de geïnteresseerde leek is Ter Doest nu in elk geval veel meer dan een monumentale schuur die doet denken aan hard werkende, maar vooral ruwe monniken. Ter Doest bezat dus een schat aan kostbare handschriften. Zij vormden er de neerslag en het werkinstrument voor een levendig intellectueel leven. De monniken van Ter Doest kopieerden en lazen boeken, al van bij de stichting van hun abdij, een enkele keer waren ze zelf literair actief. Geletterden uit de omgeving wisten ook dat de boeken bij de monniken van Ter Doest in goede handen waren. Vandaar een niet gering aantal schenkingen, van de 12de tot de 14de eeuw. De Nederlandse hoogleraar Lief tinck meende dan ook dat het oorspronkelijke boekenbezit van Ter Doest zo goed als uitsluitend uit schenkingen bestond en dat de oudste boeken van Ter Doest eigenlijk in Sint-Donaas (Brugge) zijn geschreven. Dom Anselm Hoste heeft Lief tincks theorie nu - hopelijk definitief - begraven. De bibliotheek van Ter Doest was een typische cisterciënzerbibliotheek, met de typische accenten die cisterciënzerbibliotheken, kenmerken : oorspronkelijk uitsluitend de bijbel en zijn commentaren, de werken van de kerkvaders en de cisterciënzer auteurs, vanaf de 13-de eeuw ook universitaire, encyclopedische en wetenschappelijke literatuur ; zelden, behalve enkele bijna clandestiene poëtische teksten, werk in de volkstaal. De late middeleeuwen zijn gekenmerkt door de verspreiding van succesauteurs als Ludolf van Saksen, wiens *Vita Christi* ook in Ter Doest aanwezig was, en door een hernieuwde belangstelling voor de klassieke cultuur, vandaar ook in Ter Doest een Seneca-handschrift, dan nog ter plaatse geschreven en becommentarieerd.

Dom Anselm Hoste heeft zowat alle facetten van de bibliotheek van Ter Doest behandeld, op basis van eigen onderzoek en een zo goed als volledige studie van de bestaande literatuur. De lezer kan dan ook op een bevattelijke manier kennismaken met Ter Doest, de abdijbibliotheek en elk handschrift afzonderlijk. De goed geslaagde kleurenfoto's doen de lezer ook grasduinen in de mooiste bladzijden van de handschriften van Ter Doest. Lectuur en consultatie van het boek zijn dan ook een genoeg voor de historicus en voor de geïnteresseerde liefhebber.

Een historicus blijft echter kritisch tegenover elke tekst die hij in handen krijgt. De eerste vraag die dan ook bij mij opkwam na lectuur en herhaaldelijk raadplegen van het werk was of Dom Hoste niet te voorzichtig is geweest in zijn opsomming van bewaarde handschriften. Herhaaldelijk vermeldt de auteur de *fenestra*-tekst die nog bewaard is bij sommige handschriften, d.w.z. een korte titelvermelding op de band onder een hoornen venstertje. Deze teksten zijn soms bewaard op handschriften die geen eigendomsmerk van Ter Doest dragen. Was het niet mogelijk meer dergelijke handschriften toch aan Ter Doest toe te schrijven ? De auteur deed dit éénmaal : het handschrift *Stadsbibliotheek 126*, zonder eigendomsmerk, maar met *fenestra*-tekst (A. HOSTE, *De Handschriften...*, blz. 127).

Een tweede opmerking betreft de in veel naslagwerken vermelde monnik Jan "Sindewint" uit de Duinenabdij, ook op blz. 21 van Hostes boek. Hij legde in 1311 schriftelijk vast dat hij achttien handschriften van Ter Doest

in zijn bezit had. Sindewint heette in werkelijkheid Snidewint, een nog steeds bestaande naam in Nederland. De naam Sindewint is een foutieve lezing van de 17de-eeuwse monnik Carolus de Visch en van de Franstalige monseigneur Pelzer, in 1966 (in een moeilijk vindbare voetnoot !) gecorrigeerd door de Vlaamse benedictijn en UCL-docent Dom Nicolas Huyghebaert.

Eén handschrift kan nog worden toegevoegd aan de lijst van Dom Anselm : *Ms. Parijs, Bibliothèque Nationale, n.acq.lat. 1031*, met de *Gesta Normannorum* van Dudo van St.Quentin, heeft toebehoord aan Ter Doest. Het is het eerste deel van een grotere codex waartoe ook *hs. 's Gravenhage, K.B., 128 E 14* heeft behoord (over dit handschrift zie het werk van A. Hoste, blz. 250). Eén deel van dit handschrift, een *Tractatus de naturis animalium* is nog steeds niet opgedoken (zie daarover : G.C. HUISMAN, *Notes on the Manuscript Tradition of Dudo of St.Quentin's Gesta Normannorum*, in : *Anglo Norman Studies*, VI (1984), blz. 122-135).

Tenslotte : *hs. Sem. 139/106* (vermeld door Hoste, blz. 244) bevat niet alleen een korte geschiedenis van Ter Doest, maar ook een preek van Cornelius Block, prior van het regulierenklooster van Utrecht uit 1544 (f. 232v.-244v.) door Carolus de Visch gecopieerd uit een - nu verloren - handschrift van Ter Doest.

N. Geirnaert

V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders, 1200-1500. Chronicles written independently from "Flandria Generosa"* (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XIX). Gent, 1993, 176 blz. ISSN 0779-8482.

Naar alle waarschijnlijkheid start met dit zeer bescheiden boekdeeltje één van de belangrijkste naslagwerken op het gebied van de middeleeuwse geschiedenis van Vlaanderen. Een repertorium van narratieve bronnen uit het middeleeuwse graafschap Vlaanderen behoort sinds lang tot de desiderata van het historisch onderzoek. Deze leemte werd nog scherper aanvoeld sinds het verschijnen van het werk van M. CARASSO-KOK, *Repertorium van verhalende historisch bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*, 's-Gravenhage, 1981. Het boek van mw. Lambert, dat hier wordt besproken, maakt deel uit van een interuniversitair onderzoeksproject (Universiteit Gent en K.U. Leuven). Dit project heeft de ambitie om een "Zuidnederlandse Carasso-Kok" af te leveren. De talrijkere bevolking, het groter aantal kloosters, abdijen, steden en landsheerlijke hoven in de Zuidelijke Nederlanden heeft uiteraard ook tot een grotere historiografische activiteit geleid.

Mw. Lambert heeft in haar boek de kronieken van Vlaanderen behandeld die geschreven zijn in het graafschap Vlaanderen, inclusief de stad Doornik, vanaf Balduinus van Ninove (13de eeuw) tot en met 1520, de overlijdensdatum van Philips Wielant. De groep kronieken die gebaseerd zijn op de *Genealogia*

comitum flandriae of *Flandria Generosa*, gedateerd in 1164, zullen in een apart boekdeel worden behandeld. Stads- en kloosterkronieken zullen, zo belooft de auteur, in nog een ander boekdeel aan bod komen. Mw. Lambert is in 1988 te Gent afgestudeerd met een licentiaatsverhandeling over *De kronieken van Vlaanderen 1164-1520 : een overzicht, met bijzondere aandacht voor hun basis, de "Genealogia comitum Flandriae" (Flandria Generosa)*. Haar boek is een bewerking van het tweede deel van haar licentiaatsverhandeling. Ondergetekende is één van de zeldzame gelukkige bezitters van deze licentiaatsverhandeling. In dit lijvige, tweedelige proefstuk gaf de schrijfster al het bewijs van haar kritische zin, haar acribie en haar zin voor evenwichtige beoordeling. Ik kijk dan ook uit naar de publikatie van het boekdeel over de *Flandria Generosa*, wat niet betekent dat ik de auteur wil aanzetten tot overhaaste inlevering van haar kopij.

Het reeds verschenen boekdeel bevat, na een "woord vooraf" in het Nederlands en het Engels door prof. dr. Ludo Milis, een zeer duidelijke en evenwichtig opgebouwde inleiding, waarin de auteur haar onderzoeksterrein op een verantwoorde manier afbakt. Vervolgens komen er zeventien uitvoerige notities, een lijst van bibliotheken en catalogi, en een lijst van sigla. De notities - in chronologische volgorde - bevatten na de naam van de auteur (in het Engels, soms de originele Latijnse en/of Franse naam tussen haakjes) en de titel van het werk (indien maar één werk bekend is), een biografie van de auteur, de inhoud van zijn werk, de bronnen die de auteur heeft gebruikt, gegevens over lokalisering en datering, een lijst van handschriften (met een beknopte beschrijving), een opsomming van edities en een uitvoerige bibliografie. Ik vergeleek de notities over de cisterciënzerauteurs in het werk van Véronique Lambert (blz. 109-130) met die in het recente repertorium van cisterciënzerauteurs door Guido Hendrix (Leuven, 1992). Raadpleging van het werk van mw. Lambert maakt volgens mij de consultatie van de notities over deze auteurs in het werk van Hendrix zo goed als overbodig. Kortom : het werk van mw. Lambert is een mijlpaal voor de studie van de middeleeuwse historiografie in Vlaanderen. Ik hoop dat de volgende delen het peil van het eerste deel zullen handhaven. Op die manier zullen we beschikken over een meerdelig up-to-date naslagwerk betr. de Zuidnederlandse geschiedschrijving in de middeleeuwen.

Enkele opmerkingen kunnen misschien nog als aanvulling dienen voor dit naslagwerk. Op blz. 11 heet het dat de "*Catalogus et chronica principum Flandriae (...)* was to be translated into various versions, both in French and in Dutch". Ondertussen is ook een Italiaanse versie ontdekt, ik moge hier verwijzen naar mijn notitie in dit tijdschrift, dl. CXXV (1988), blz. 234-238. Van het werk van Aegidius de Roya is nog een belangrijk handschrift bewaard in DEN HAAG, RIJKSMUSEUM MEERMANNOWESTREENIANUM, hs. A21 (niet vermeld op blz. 118-119). De uitvoerige tekst op de panelen met de graven van Vlaanderen en abten van de Duinenabdij, nu in het Grootseminarie te Brugge, verdiende naar mijn mening ook een vermelding in het werk van mw. Lambert, zie de editie door B. JANSSENS DE BISTHOVEN in : A. DENAUX en E. VAN DEN BERGHE, *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge*, Tielt/Weesp, 1984, p. 327-335. De datering 1530 voor Wielants *Instructie gegeven der stede van Hairlem* (blz. 152) is uiteraard een zetfout voor 1503.

In zijn tweetalig "woord vooraf" gaat prof. Milis in op het feit dat het werk van mw. Lambert in het Engels wordt gepubliceerd (blz. 5-6). Eén van de redenen is volgens Milis dat op die manier de dalende belangstelling in het buitenland voor de geschiedenis van Vlaanderen weer kan worden aangezwengeld. M.i. is de publikatie van goede Engelstalige syntheseswerken over de geschiedenis van Vlaanderen (zoals het recente boek van David Nicholas, *Medieval Flanders*, Londen-New York, 1992) daarvoor meer aangewezen. In elk geval zullen het boek van mw. Lambert en de volgende delen allicht een internationale verspreiding kennen. Daar staat tegenover dat mw. Carasso-Kok nog niet zo lang geleden haar Noordnederlandse repertorium in het Nederlands heeft gepubliceerd en dat gelijkaardige vroegere naslagwerken in het Frans, het Duits en het Latijn zijn opgesteld. Publikatie van een dergelijk repertorium in het Engels is dus niet zo vanzelfsprekend als het op het eerste gezicht lijkt.

N. Geirnaert

P. HUYS, Kunstschilder Charles Picqué (1799-1869) met een oeuvre-catalogus. Deinze, 1993, in -8°, 325 p., ill. Uitgegeven door de Kunst- en Oudheidkundige Kring van Deinze en van het Land aan Leie en Schelde.

De Oostvlaamse kunstenaar Charles Picqué werd uit een Tieltse familie in Deinze geboren. Hij volgde een opleiding aan de Academie voor Schone Kunsten te Brussel en behaalde in 1824 de Grote prijs voor historieschilderkunst. In 1826 verwierf hij een beurs om drie jaar in Rome verder te studeren. In volle revolutietijd kwam hij naar België terug, trouwde en vestigde zich in de Belgische hoofdstad, waar hij een succesvolle carrière als neoclassicistisch schilder en vooral als portrettist tegemoet ging. Door toedoen van zijn oude stadsgenoot uit Deinze, Bernard Callier, commissaris van het Voorlopig Bewind, kreeg Picqué in 1830 opdracht om de leden van het Voorlopig Bewind in een groepsportret te vereeuwigen. Het werk prijkte in 1832 op het driejaarlijkse Salon van Gent en werd nadien door het stedelijk museum van Brussel aangekocht. Ontelbare keren werd het in de geschiedenisboeken van het jonge vaderland gereproduceerd. Het doek opende voor Picqué de deuren naar het succes. De oeuvre-catalogus van de kunstenaar bedraagt 293 schilderijen, waarvan 98 enkel documentair zijn geattesteerd. Daarnaast werden 10 tekeningen en 18 lithografieën genoteerd. Afgezien van enkele historische en religieuze taferelen bestaat meer dan tachtig procent van het oeuvre uit portretten. Hij schilderde politici, militairen, edelen, gegoede burgerij en geestelijken uit het Brusselse, maar vooral uit Gent en Brugge.

Onder de "Bruggelingen" tellen we ongeveer twintig namen, waaronder de bekende families Thomas-La Franco, De Man-van Caloen, De Peneranda, Van der Beke de Cringen en Charles de Brouckère. Tot de eerste Brugse opdrachten behoorden de portretten van Isabella Bulcke en dat van haar

echtgenoot, de zilversmid Carolus Cruysmans (ca. 1832) evenals een schilderij van de familie Leopold Thomas-La Franco (1834). Laatstgenoemde was de zoon van Pierre Thomas, koninklijk notaris te Brussel en van Marie Bergé, die zich enige jaren voordien door Picqué hadden laten schilderen. Het laatste Brugs werk dateert van 1864 en is een doek met Henriette Verschaeve, die toen onder de kloosternaam Moeder Agatha, overste was van het doven- en blindeninstituut Spermalie. In die tussentijd van dertig jaar maakte Picqué te Brugge portretten van eminente geestelijken als Leo de Foere (twee in 1835), kanunnik Joseph Andries (1837), bisschop Franciscus-Renatus Boussem (drie in 1840), Charles Carton (1840), bisschop Jean-Baptiste Malou (twee in 1857) en kanunnik Désiré Heene (1863). De meeste van zijn werken bevinden zich nog bij de erfgenamen van de oorspronkelijke opdrachtgevers in privé-bezit of in de collecties van het O.C.M.W., van het Spermalieinstituut, het Engels Klooster, de Sint-Sebastiaansgilde of in het grootseminarie en het bisdom.

Volgens de auteur zou de Brugse connectie tot stand zijn gekomen door Pieter Jan Cras, oom van Charles Picqué en tevens kunstschilder, bij wie de jongen enige tijd te Deinze heeft ingewoond en zoals aangenomen in de leer is geweest. In 1833 verhuisde Pieter Jan immers naar Brugge, waar hij zijn talentrijke neef aan opdrachten zou hebben geholpen. Bij het nazien van de oeuvre-catalogus viel het ons echter op dat het cliëntèle van Charles Picqué vooral in het Sint-Annakwartier, meer bepaald rond de Carmersstraat met het Engels Klooster was gesitueerd. In 1835 schilderde hij daar het portret van Leo de Foere, een menslievend en zeer invloedrijk priester en politicus, die van 1823 tot 1851 directeur van het Engels Klooster was, maar tevens lid van het Nationaal Congres en van 1831 tot 1848 volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Tielt. De Foere was afkomstig van Tielt, net als de voorouders van Charles Picqué. Ongetwijfeld lag daar het knooppunt met de Brugse opdrachten. Te meer daar Picqué als het ware huisschilder van het Engels Klooster werd. In 1837 leverde hij aan de communauteit een doek met de *Dood van de heilige Augustinus* dat tevoren op het Salon te Brugge was tentoongesteld. Bij dezelfde gelegenheid werd hij belast met de opdracht voor vijf doeken in grisaille met onderwerpen over het leven van Sint-Augustinus die de koepel van de kloosterkerk dienden te versieren. Terzelfdertijd mocht hij de vier trompen van de kerkkoepel met de *Vier Evangelisten* beschilderen in grisaille. In 1839 verwierf de kloostergemeenschap een monumentale *Vlucht naar Egypte*. Later kwamen de zusters nog in het bezit van het portret van een ongeïdentificeerd *Vlaams musicus* (ca. 1835-1840), van een doek met de *heilige Philomena* (1841?) en van het *Doopsel van de heilige Augustinus* (1842). Alle stukken met uitzondering van het portret van Leo de Foere, werden in de jaren 1960 evenwel van de hand gedaan. Naast hogervermeld portret van De Foere uit 1835 mocht Picqué de priester hetzelfde jaar nog eens vereeuwigen als proost van de schutters van de Sint-Sebastiaansgilde. Voor die instelling heeft hij in 1860 tevens de hotelier Charles Decker-Cruyt als schutterskoning geportretteerd. Wellicht eveneens door toedoen van De Foere, die lid was van het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen te Brugge, kwam de kunstenaar in contact met andere bestuursleden, zoals Charles François van der Beke de Cringen, die hij tweemaal mocht schilderen (1837 en 1838) en

verder met Charles de Brouckère (1848) en met Charles de Penderanda (1852?). Laatstgenoemde was ook voogd van het hospitaal van de Potterie waar de overste Bernarda de Vynckt zich in 1856 eveneens op doek liet vereeuwigen. Het is evident dat de kunstenaar dank zij De Foere met Charles Carton en Spermalie in contact kwam. Laatstgenoemde zetelde in het bestuur van de stedelijke academie waar Picqué in 1838 het erelidmaatschap kreeg aangeboden en waar hij in 1861 de directeur Jean-Baptiste Vanacker heeft geschilderd. Met De Foere als aanknooppunt lijkt de aaneenschakeling van de Brugse relaties logisch en aannemelijk.

Of de Engelse connecties van Picqué van ca. 1830 iets met de Engelse kolonie te Brugge te maken hebben, lijkt ons eerder twijfelachtig. Het is interessanter te bedenken dat in die periode de jongeman zich nog in de omgeving van Sylvain van de Weyer bewoog, die hij als voorzitter van het Voorlopig Bewind had geportretteerd en ook als voorzitter van het diplomatiek korps had gelithografeerd. Van de Weyer was een kunstzinnig man en hij was gehuwd met de dochter van een rijke bankier te Londen, waar hij bovendien als Belgisch ambassadeur grotendeels verbleef. Het lithografisch procédé kende in Engeland een vroegere ontplooiing dan in België en had een overweldigend succes voor de reproductie van portretten van leden van de high society. Verschillende Belgische kunstenaars onder wie de Bruggelingen François en Gustave Simonau en later Louis Haghe uit Doornik zijn toen enige tijd naar Londen gaan werken. Op dat terrein en onder auspiciën van Van de Weyer heeft daar ook de Brusselse portretschilder Charles Baugniet carrière gemaakt. Voor Charles Picqué echter lag het succes blijkbaar in eigen land weggelegd. Na zijn dood geraakte hij evenwel in de vergetelheid en werd zijn kunst niet langer hooggeschat. Hoewel geen eersterangsschilder heeft zijn werk op zijn minst een documentaire waarde. Enkele van zijn "Brugse" portretten werden in 1987 op de tentoonstelling van *800 Jaar Spermalie* in de kijker gezet. Na de uitgave van zijn biografie met een lijst van zijn werken door P. Huys, heeft zijn geboortestad de kunstenaar met een herdenkingstentoonstelling bedacht in het Museum van Deinze en de Leiestreek, van 17 februari tot 11 april 1994.

L. Van Biervliet

M. VANSEVENANT e.a., Et in flandris de ecclesia Gestella. En in Vlaanderen over de kerk van Gistel. Gistel, Vrienden van het Sint-Godelievemuseum, 1994, 307 blz., 1650 fr.

Na de uitgave van het huldeboek *St.-Godelieve Gistel, 1891-1991*, was de heemkundige kring bereid "een publicatie uit te geven" over de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De publicatie wordt in de "Verantwoording" (blz. 9) voorgesteld en aangekondigd als "een historisch archeologisch werk, dat aan de wetenschappelijke eisen voldoet, goed leesbaar, helder en overzichtelijk, over de duizendjarige geschiedenis van de parochiekerk en haar invloed op de bewoners en de streek".

Men verwacht dus dat er een studie volgt gewijd aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk vanaf de 10de eeuw. De keuze van de titel, uit een bul van 988, en de layout van de kافت zijn geslaagd. De inhoud bestaat uit een reeks bijdragen of artikelen (die niet genummerd zijn) naast elkaar en door elkaar zonder logisch verband opgenomen. Moeilijk is het inzicht te krijgen over de samenstelling. Tevergeefs zoekt men naar een historische lijn in de opeenvolging van de artikels. Het is eerder een "assemblage" van studies rond de geschiedenis van Gistel, dan een systematisch historisch overzicht van de kerk van Gistel. Daarbij vangt de eigenlijke geschiedenis van deze kerk pas aan op blz. 207, gevolgd, - ook niet erg logisch - door de archeologische waarnemingen. Waarom het eerste artikel begint in de 20ste eeuw is een raadsel, en dan nog betreffende een detail, nl. de Godelieve-verering in marge van de kerkgeschiedenis. De andere artikels die de kerkgeschiedenis voorafgaan zijn van ver of dichterbij ergens betrokken bij de kerk, maar leiden de aandacht af van het vooropgesteld onderwerp. In elk geval werkt de titel van het boek verwarrend en beantwoordt de inhoud niet aan de verwachtingen.

Zonder afbreuk te doen aan de verdiensten van elke auteur bij de aanbrenge met min of meer succes van historisch materiaal, verdienen enkele artikels bijzondere waardering. Het archeologisch gedeelte over de kerk (blz. 253-264) is zeer bevattelijk, ernstig en concreet, zonder onnodige uitweidingen. Men krijgt het essentiële met verduidelijkende illustraties. Het vierde artikel over de "kustdekenij", vrijwel het grootste in de reeks, verdient een bijzonder lovende appreciatie, maar overschrijdt het onderwerp van het boek, waarin men toch mikte op de kerk van Gistel en geen andere. Het kunsthistorisch deel (blz. 225-236, 237-252), evenals de studie over het kapittel van Gistel (blz. 145-170) houden zich wel met succes aan de afspraak. De artikels over de heren van Gistel (blz. 29-40 en 271-288) en het archeologisch onderzoek op de kasteelsite (blz. 289-304) zijn hier minder op hun plaats, alhoewel interessant voor Gistel zelf. Talrijk en gedetailleerd zijn de voetnoten, die echter niet zoals het hoort aan de voet van de bladzijden maar achteraan na elk artikel opgenomen zijn. Zij houden zich weinig aan de regel dat voetnoten vooral bronnenvermeldingen moeten zijn, niet al te veel opgesmukt met allerlei soms overvloedige bijzonderheden of uitleg over termen, welke iedereen geacht is te kennen. Na het artikel over de dekenij zijn er niet minder dan 536 noten, hetgeen overdreven is en in elk geval erg storend bij de lezing, telkens weer te onderbreken om de aangeduide noot achteraan te zoeken. Feilloos is de typografie. De 102 foto's zijn goed aangepast en verhelderend. Foto 106, blz. 232, toont het inschrift achteraan de reliekhouders van het H. Bloed, uit de Eeckhoutabdij afkomstig. De auteur van het artikel bevestigt dat "deze inscriptie ons de herkomst van de relikwie vertelt en iets over de aanmaak van de houder". Het betreft echter niet één maar drie relieken, en er wordt volstrekt niets verteld over de aanmaak van het kunstwerk, zoals blijkt uit de tekst in noot 47 in kapitalen uitgeschreven, en als volgt te vertalen: "Deeltje van een weefsel gedrenkt in het eerbiedwaardige bloed van Christus, die aan het kruis was; de vrome en doorluchtige hertog Jean de Berry schonk het aan onze abt Lubertus Hauscilt omstreeks het jaar 1406; het werd verheven op 24 augustus 1695 onder de hoogerwaardige heer abt Beerblock, 83 jaar oud. Alsook een fragment

uit de doornenkroon des Heren, en een stuk van zijn tuniek". Behalve deze onnauwkeurigheid is de beschrijving van de kunstwerken accuraat.

Besluit. *En in Vlaanderen over de kerk van Gistel* is een verdienstelijk werk, helaas niet tot een samenhangend geheel verwerkt. Met de coördinator kan men hopen "dat het aanleiding mag zijn tot nieuwe inzichten en verder onderzoek" (blz. 9), en uitroeien tot een volkomen standaardwerk

B. Janssens de Bisthoven

R. HOUTHAEVE, Constant Lievens. Een leven als een wervelwind. Moorslede, 1993, 383 blz.

Brieven van Constant Lievens, uitgegeven door R. HOUTHAEVE. Moorslede, 1994, 278 blz.

Naar aanleiding van het eeuwfeest van het overlijden van pater Constant Lievens (+1893) besloot publicist Robert Houthaeye een nieuw levensverhaal van deze grote missionaris te schrijven. Reeds jaren vertrouwd met de plaatselijke kerkgeschiedenis en met de Lievensmissie in India, was dit voor hem geen vreemde opdracht. Hij kon rijkelijk putten uit zijn persoonlijke contacten met missionarissen en uit zijn aanwezigheid bij diverse plechtigheden, zowel hier als in Chotanagpur. De auteur overloopt alle fasen uit het leven van pater Lievens, hij beschrijft de eerste ontwikkeling van de Lievensmissie en bespreekt enkele markante gebeurtenissen uit het recente verleden (de dood van Herman Rasschaert, het bezoek van Mgr. De Smedt, van koning Boudewijn en koningin Fabiola, van paus Johannes Paulus II, van Mgr. Vangheluwe). Het boek is gebaseerd op bestaande publicaties, rijkelijk aangevuld met gegevens uit zijn persoonlijk onderzoek. Tussen het grote verhaal zijn veel kleine verhalen en anecdotes geweven, de moeite van het vertellen waard. De uitgebreide voetnoten bevatten nog een pak bijkomende wetenswaardigheden. Voor wie de Ranchi-missie en de missionarissen wil leren kennen, is het een verdienstelijke bron van informatie. Veel foto's vergroten de documentaire waarde van het boek; een uitgebreid personenregister komt de bruikbaarheid ervan ten goede. De stijl van R. Houthaeye is een mengeling van journalistiek, vertelkunst en wetenschap. De vakhistoricus zal zich wel eens storen aan minder genuanceerde of onzekere beweringen (zoals 'de Anglicaanse Kerk, d.i. de Engelse Staatskerk' : p. 51; 'primitieve inlandse volksstammen, eeuwen geleden door de Ariaanse veroveraars teruggedrongen op de bosrijke hoogvlakten...' : p. 58), de neerlandicus aan gewestelijke of verouderde bewoordingen (zoals 'stilletjesaan schoof hij telkenjare nader de eerste plaats' : p. 22; 'velen deden zulks' : p. 52; 'Constant Lievens was de goedheid zelf voor die arme dusen van mensen' : p. 70). Maar : tussen de regels blijkt de bewogenheid van iemand die de Lievensmissie in het hart draagt en daarom met verve erover schrijft. Zijn boek zal veel missievrienden boeien.

Belangrijk als tijdsdocument is zeker de bijhorende publicatie van 145 brieven van Constant Lievens, eveneens verzorgd door R. Houthaève. Lievens schreef deze brieven vanuit zijn opeenvolgende woonplaatsen : Roeselare, Brugge, Drongen, Brussel, Calcutta, Asansol, Dorunda, Torpa, Ranchi, Darjeeling, Drongen en Leuven. Vanuit een zeer persoonlijke invalshoek, kan de lezer Lievens volgen in zijn missieroeping en zijn opleiding, zijn verhouding met familieleden en vrienden, zijn relatie met oversten en medebroeders in de Sociëteit, zijn aanpak en uitbouw van de missie, zijn beleving van ziekte en aftakeling. Dat er brieven zijn uit alle levensfasen, maakt de verzameling levensecht, overzichtelijk en boeiend. R. Houthaève schreef bij de brieven een uitvoerige reeks voetnoten over o.m. personen, plaatsnamen, taalgebruik en gebeurtenissen; hij liet zijn uitgave illustreren en voegde achteraan een personenregister toe. Deze uitgave is een menselijk document van blijvende documentaire waarde.

J. Bonny

KRONIEK

PERSONALIA

Bekroning Marc Ryckaert. - In de openbare zitting van 15 mei 1995 van de *Academie Royale des Sciences, Lettres et Beaux-Arts de Belgique, Classe des Lettres*, werd de Anton Bergmannprijs voor de periode 1990-1994 toegekend aan ons bestuurslid Marc Ryckaert voor zijn werk *Historische Stedenatlas van België. Brugge*, Gemeentekrediet, Brussel, 1991.

Deze prijs werd in 1875 gesticht en is bestemd voor de schrijver van een Nederlandstalige geschiedenis of monografie van een Vlaamse gemeente.

Andre Vandewalle lid Vlaamse Heraldische Raad. - Bij ministerieel besluit van 7 december 1995, ondertekend door de heer Luc Martens, Vlaams minister van Cultuur, Gezin en Welzijn, werd stedelijk hoofdarchivaris dr. André Vandewalle benoemd tot lid van de *Vlaamse Heraldische Raad*. Deze raad huist onder de Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Huisvesting van de Vlaamse Gemeenschap. Hij werd opgericht in 1984 en verstrekt advies over heraldische kwesties, voornamelijk de wapens van gemeenten en provincies en wellicht binnenkort ook van families. De 8 leden van de Vlaamse Heraldische Raad zijn dan ook voornamelijk specialisten in heraldiek, genealogie en lokale geschiedenis.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Licentiaatsverhandelingen Geschiedenis betreffende het oude graafschap Vlaanderen en de provincies Oost- en West-Vlaanderen.

Universiteit Gent (1994)

AFSCHRIFT Geert, *Laarne, Moerbeke-Waas en Zelzate in Wereldoorlog II : een comparatieve studie* (Balthazar).

CORNILLE Bart, *De Raad van Beroerten in Kust-Vlaanderen. Een detailonderzoek naar de werking van een centrale uitzonderingsrechtbank, 1567-1576* (Soly).

DEBLEECKER Gerda, *Koffiehuizen te Gent in de 18de eeuw* (Everaert).

DECUYPER Peter, *Verbanning, onthoofding, ophanging of brandstapel ? De veroordeelden van de Raad van Beroerten in het Land van Waas en de Vier Ambachten* (Soly).

DELAERE Xavier, *Het verzet te Oostende tijdens W.O. II. Een bijdrage tot de geschiedenis van de verzetsgroeperingen in België met een blik op hun naoorlogse ontwikkeling* (Balthazar).

DE MAERTELAERE Sven, *De evolutie van het grootgrondbezit in de kantons Nevele en Zomergem : 1835-1928* (Hannes).

DU PRE Ellen, *De exotische planten in de botanische tuinen van de liefhebbers en beroeps te Gent en omstreken in de periode 1800-1850* (Everaert).

PALINCKX Koen, *Nu naar Gent ! Geschiedenis van drie Gentse studentenverenigingen tussen 1928 en 1940* (Van Eenoo).

PUTSEYS Johan, *De militaire organisatie in de steden van het graafschap Vlaanderen in de late middeleeuwen. De Vlaamse gemeentelegers of stedelijke militie in de 14de en 15de eeuw, met bijzondere aandacht voor het gemeenteleger van Gent* (Prevenier).

RYCKAERT Bart, *Sint-Margriete in kaarten door de eeuwen heen* (Verhulst).

SMET Katrien, *Het socialisme in het arrondissement Aalst van 1914 tot 1940* (Balthazar).

VAN DE STEENE Rosa, *De reactie van de Vlaamse clerus op de financiële bijdragen van hen vereist ten tijde van keizer Karel (1520-1555)* (Soly).

VAN WAEYENBERGE Frédéric, *Collocatie te Gent, 1750-1779* (Soly).

VELDEMAN Piet, *Politiek in uniform. Een analyse van de functie van de Burgerwacht te Lokeren 1830-1914* (Van Eenoo).

VERSTRAETE Ingeborg, *De Alexianen te Gent en hun zorg voor krankzinnigen en onhandelbaren tijdens de late zeventiende en de achttiende eeuw* (Soly).

VOLCKAERT Sophie, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1386-1404). Een onderzoek naar de sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad* (Prevenier).

VRIELYNCK Annelies, *Een analyse van cartoons in kiespamfletten verschenen in Gent tussen 1894 en 1940* (Van Eenoo).

WIENEN Marijke, *Het moordlied in Vlaanderen (1750-1950). Repertoriumstudie van vijf belangrijke collecties Vlaamse liederen* (Van Eenoo).

WYNS Jan, *Patentbelasting als bron voor een studie van het moderniseringsproces op het platteland. Moerbeke-Waas in de tweede helft van de 19de eeuw* (Hannes).

Zoals vorig jaar verschijnt ook nu weer een bundel met korte inhouden van de licentiaatsverhandelingen geschiedenis : *Licentiaatsverhandelingen in de Geschiedenis. Academiejaar 1993-1994. Samenvattingen*, Gent, 1995 (Studia Historica Gandensia, nr. 281). Deze uitgave komt tot stand in samenwerking met de vereniging Oudstudenten Geschiedenis Universiteit Gent (O.S.G.G.).

M. Ryckaert

Katholieke Universiteit Leuven (1994)

BULLAERT Brigitte, *Politieke voorspellingen in de late middeleeuwen. Een comparatieve analyse van een Vlaamse en een Engelse profetie* (De Keyser).

CAMPS Wim, *De journalistieke en politieke activiteiten van priester Leo de Foere (1787-1851)* (Wils).

MANHAEGHE Stijn, *De Jeruzalemreis (1514-1515) en de Raadgevingen uit het "Livre de Voeiages" van Jan Taccoen van Zillebeke : uitgave, vertaling en becommentariëring* (Verhelst/Trio).

NOLLET Ilse, *De Tweede Romereis (1509-1510), uit het "Livre de Voeiages" van Jan Taccoen van Zillebeke. Uitgave, vertaling en commentaar* (Verhelst/Trio).

STRAGIER Natalie, *De voornaamgeving in West-Vlaanderen in de 17de en 18de eeuw* (Cloet).

THUY Jan, *Het Land van Waas in de dertiende eeuw : van natuur tot cultuur. Geografie-parochievorming-recht-instellingen* (Van Ermen).

VAN BELLEGHEM Doenja, *De doopselpraktijk in de stad Brugge (1834-1914)* (Gevers).

VAN RECHEM Rebecca, *De jezuïeten en hun college te Oudenaarde, 1615-1773* (Cloet).

Zie ook de brochure *Samenvattingen van Licentiaatsverhandelingen en proefschriften in 1994 aangeboden aan het Departement Geschiedenis van de KU Leuven*, Leuven 1995. (Nr. 8 in deze reeks uitgegeven door het departement Geschiedenis en de vereniging Historica Lovaniensia).

M. Cloet

Universiteit Gent (1995)

BLOMME Jürgen, *Vrijen en trouwen te Eeklo 1639-1917. Een historisch-demografisch onderzoek van het voorhuwelijks gedrag in een kleine stad* (Vandenbroeke).

BRUGGEMAN Bert, *De familie Grenier. Een sociaal-economische studie van een Gents adellijk geslacht in de 17de, 18de en 19de eeuw* (Everaert).

CALLEBAUT Nathalie, *Beeldenstormers in de kasselrij Kortrijk* (Soly).

CAMERLINCK Myriam, *'Het bisdom Doornik behekt ?' Toverij-hekserij-bijgeloof in het bisdom Doornik tijdens de late middeleeuwen* (Symoens).

DE HAUWERE Sabrina, *'... Tot 't cureeren van den schuerbuyck en den loop...' Prosopografische studie van de chirurgijns van de Oostendse vaart op Oost-Indië en Guinea (1715-1732)* (Everaert).

DE SNOECK Hans, *De Heer beware u voor trompetgeschetter en tromgeroffel. Enkele sociale en economische aspecten van het Sinterklaasfeest in de stad Gent (1884-1939)* (Art).

DOBBELAERE Sabine, *Trouwen in Gent (1780-1830)* (Vandenbroeke).

DUMOLYN Jan, *De Brugse opstand van 1436-1438* (Boone).

DUPONT Guy, *Maagdenverleidsters, hoeren en spekulanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode* (Boone).

DUPORTAIL Patrick, *Bottelare, een plattelandsgemeente in Wereldoorlog Twee. Prosopografische analyse van het verzet. Studie van het dagelijks leven. Waardenonderzoek* (Balthazar).

FEYS Jan, *Analyse en situering van het verzet in een middelgrote gemeente : Harelbeke 1940-1944* (Balthazar).

GOUSSEY Vincent, *Leven met de dood in de Late Middeleeuwen (1450-1482). Het Gentse testament en andere akkentypes waarin de overdracht van het vermogen over de dood heen wordt aangeraakt* (Prevenier).

HANCKE Katia, *Conflict en confiscatie. Een bijdrage tot de kennis van de sociale structuren te Gent op het einde van de 15de eeuw* (Boone).

HOSTE Peter, *Prosopografisch onderzoek (met generatiestudie) naar het Vlaams-nationalisme op lokaal gebied. Casus : Mortsel en Ieper (1914-1994)* (Balthazar).

MIELANTS Eric, *De publieke opinie ten tijde van de Brabantse Omwenteling (dec. 1789 - dec. 1790). Een comparatief personderzoek tussen Brabant en Vlaanderen* (François).

MULLIE Marleen, *Zedendelicten in de stad Brugge in de late 17de en 18de eeuw* (Vandenbroeke).

PYRA Christophe, *Het toerisme te Brugge tijdens het Interbellum* (Van Eenoo).

SCHIMMEL Thomas, *Een gezinssociologische studie van de Oostvlaamse gemeente Scheldewinkele (1860-1930)* (Vandenbroeke).

VAN ASCH Martine, *Kunstveilingen en -verzamelingen in het Gent van de 18de eeuw* (Soly).

VAN BOSSCHE Marc, *Verbaal Geweld en Herbergen. Gent 1770-1774* (Soly).

VAN DEN BUSSCHE Inge, *Ketters en beeldenstormers te Ronse* (Soly).

VAN DEN HERREWEGEN Wouter, *De 'Fostmannen'. Mijnwerkers uit Zuid-Oost-Vlaanderen tijdens het Interbellum* (Balthazar).

VAN DER SPEETEN Anneke, *Opstootjes in het graafschap Vlaanderen in rurale gemeenten. Een case-study* (Soly).

VANDE VELDE Katarina, *Landloperij en criminaliteit in de kasselrij Oudburg in de 18de eeuw* (Soly).

VAN DE WEGHE Els, *Het Gentse meerseniensambacht, 1540-1795* (Soly).

VAN HOECKE Karl, *Mobiliteit in de 18de eeuw in de streek van Oudenaarde* (Vandenbroeke).

VANLERBERGHE Kathleen, *Westvlaamse Bietenmannen in Frankrijk (1945-1985). Een beschrijvende exploratie van de laatste generatie seizoenarbeiders* (François).

VERSELDER Line, *De petitiebeweging in Gent (1828-1830)* (François).

WERBROUCK Patricia, *Studie van het society-leven te Gent in de 18de eeuw, op basis van de dagboeken van G. Schamp-De Romrée (1789-1830)* (Soly).

WILLEM Cilia, *Ambachtelijke zekerheid. Sociale voorzieningen bij negen ambachten in het achttiende-eeuwse Gent* (Soly).

M. Ryckaert

Katholieke Universiteit Leuven (1995)

CATTEAU Joost, *Ieperse lenen en heerlijkheden in Oost-Ieperambacht (1365-1515)* (Van Ermen).

DEGRAEVE Karel, "*Den ouderdom is te eeren*". *Oud worden en oud zijn in Vlaanderen in de 18de eeuw* (Cloet).

SAS Bart, *Tussen Klooster en Pastorij. De Sint-Stefanusparochie te Gent van 1803 tot 1914* (Gevers).

SPEELMAN Kathleen, *De Kortrijkse kunstwerkstede : een case-study van economische kollaboratie tijdens de tweede wereldoorlog* (Vos).

VANNESTE Karen, *Petrus Franciscus Valcke en de dekenij Roeselare (1748-1787)* (Cloet).

VERNIMME Nathalie, *Het liberariërs-gilde te Brugge. Een sociaal-culturele studie* (De Keyser).

M. Cloet

Gespecialiseerde opleiding archivistiek en hedendaags documentenbeheer, Vrije Universiteit Brussel. Scripties betreffende Oost- en West-Vlaanderen.

1993

VERMEERSCH L., *De inventarisering van archief van 1° het Bureel van Weldadigheid (1809-1925) en 2° het 'Hospice' (1837-1947) gedeponeerd bij het stadsarchief van Eeklo.*

1994

VANDERMEERSCH Karin, *De provinciale administratie als archiefvormer. Casus Oost-Vlaanderen, in het bijzonder de afdeling 32 - Wegen en Waterlopen en de afdeling 33 - Patrimoniumbeheer, Stedebouw en Ruimtelijke Ordening.*

VAN DE VIJVER Willy, *De structuur en oude orde van de archieven van de Genise Schepenen van de Keure en van Gedeede tijdens het Ancien Régime.*

1995

ANSEEUW Jan, *Documentengebruik en archiefvorming in het Sint-Janshospitaal te Brugge in het laatste kwart van de zestiende eeuw.*

DEBLEECKER Gerda, *Inventaris van het archief van de Filature Achille Dopchie, textielbedrijf te Ronse (1899-1978).*

DENDOOVEN Dominiek, *De coördinerende diensten van het stadsbestuur van Brugge na 1945 : een structuurstudie.*

G. Maréchal en M. Ryckaert

Colloquium Vlaanderen-Portugal. - Op 8 en 9 september 1995 vond te Brugge het internationaal colloquium "Vlaanderen-Portugal (15de-18de eeuw)" plaats. Een verslag van dit colloquium en de tekst van de lezingen zullen in de volgende aflevering van de Handelingen verschijnen.

Archief Universiteit Gent. - Sinds enkele jaren functioneert de ARUG, de archiefdienst van de Gentse universiteit (Sint-Pietersnieuwstraat 25, Gent). Het eigenlijke archiefgedeelte omvat zowel het archief van de administratie en van universitaire verenigingen alsmede privé-papieren. Ook het archief van studentenverenigingen (archivalia, tijdschriften, brochures, affiches) heeft hier een onderkomen gevonden. Een ander gedeelte bevat cursussen, verhandelingen, plannen, diploma's, affiches, foto's en filmen. In 1976 werd gestart met een publicatiereeks "Uit het verleden van de RUG" waarin reeds 36 nrs. zijn verschenen; daarnaast zagen nog 7 publicaties buiten reeks het licht.

Dragers en lijsten in de Vlaamse schilderkunst (15de-16de eeuw). - Het mag verwondering wekken dat nog maar onlangs een werk is verschenen dat voor de eerste maal systematisch de drager en de lijst in de Vlaamse schilderkunst van de 15de en de 16de eeuw bestudeert. Meer dan anderhalve eeuw is over deze schilderkunst geschreven zonder dat veel aandacht werd geschonken aan de materiële aspecten van de werken. Pas met de uitgaven van het "Nationaal Centrum voor Navorsingen over de Vlaamse Primitieven" (1ste deel in 1951 door A. Janssens de Bisthoven en R. Parmentier over het Brugse Groeningemuseum) worden ook deze onderdelen behandeld, zij het dan zonder tekeningen. Dit blijft ook nog zo in de monografieën die de laatste jaren over de Vlaamse Primitieven zijn verschenen.

Het is dan ook duidelijk dat het werk van H. Verougstraete-Marcq en R. Van Schoute "Cadres et supports dans la peinture flamande aux 15e et 16e siècles" (Heure-le-Romain, 1989) baanbrekend is en een voortreffelijke basis vormt voor elk verder onderzoek op dit verwaarloosd kunsthistorisch terrein.

In het eerste hoofdstuk van hun boek nemen de schrijvers het hout, de bewerkers en de gebruikte werktuigen onder de loep. Het vervaardigen van de

drager en van de lijsten is het onderwerp van het volgende hoofdstuk : het samenvoegen van de planken van de drager, de hoekverbindingen van de lijsten, de bevestiging van de drager met de lijst. Doeken als drager - waarvan er maar een honderdtal bewaard bleven voor de periode 1400-1530 - vormen een afzonderlijk hoofdstuk. Het eigenlijke lijstwerk wordt uitvoerig bestudeerd : de beschildering (o.m. bij J. van Eyck), de merken (van het Brusselse timmerliedenambacht), de opschriften (J. van Eyck), het hang- en sluitwerk, de constructiewijze van de kaders, de profilering (ojief, hol, hol en rondstaaf, riem). De tekeningen van de profielen worden per stad en chronologisch weergegeven. We vragen ons af of er wel een onderscheid moet worden gemaakt tussen een profilering met ojief (doucine) en een profiel met hol en rondstaaf (cavet à baguette) ; ze verschillen niet wezenlijk en komen in dezelfde periode en bij dezelfde meesters voor.

Tweederde van het boek is ingenomen door een catalogus van 162 schilderijen, waarvan 62 uit Brugse instellingen. Als illustratie is er telkens een foto, tekeningen van de drager en van de hoekverbindingen, evenals het profiel van de lijst. Het boek besluit met een glossarium van technische termen ; naast de uitleg is er ook een vertaling van de term in het Nederlands, Engels en Duits. Deze woordenlijst is zeer nuttig maar kan op enkele plaatsen worden verbeterd. Er komen soms verouderde niet meer gebruikte Nederlandse termen in voor, een andere keer is de vertaling foutief. Enkele voorbeelden : feuillure = sponning (i.p.v. verscherving), drille = drillboor (i.p.v. boogdril), marques d'établissement = telmerken (i.p.v. kabelmerken), queues d'aronde = zwaluwstaart (i.p.v. vlinderklamp), règle = regel (het tweede woord "reil" is ongebruikelijk).

Het is o.i. meer dan wenselijk dit onderzoek voort te zetten en documentatie van zoveel mogelijk schilderijen te verzamelen teneinde uit het gebruik van bepaalde technieken en uit de evolutie van de lijstprofilering nauwkeurige besluiten te kunnen trekken op het gebied van chronologie en lokalisatie van de schilderijen.

L.D.

15de-eeuwse beeldhouwkunst. - De 15de-eeuwse beeldhouwkunst in de Nederlanden geniet niet de bekendheid van de gelijktijdige schilderkunst alhoewel beide in hetzelfde cultureel en maatschappelijk milieu ontstaan zijn. In tegenstelling met geschilderd werk is beeldhouwkunst zelden getekend of met zekerheid aan een bepaald meester toe te schrijven.

In de tentoonstelling "Meesterwerken van de gotische beeldhouwkunst" die van 18 september tot 27 november 1994 in het Museum voor Schone Kunsten te Gent werd gehouden, werden topstukken samengebracht die een interessante confrontatie met de schilderkunst mogelijk maakten. De uitgekozen periode was grosso-modo het 2de en 3de kwart van de 15de eeuw, de tijd van de hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute, tevens de tijd waarin de grootste Vlaamse Primitieven aan het werk waren en waar men een wederzijdse beïnvloeding van schilders en beeldhouwers zou mogen verwachten.

De tentoongestelde werken waren gegroepeerd volgens zes streken : Henegouwen (voornamelijk Doornik), Brabant (belangrijkste centra Brussel en

Antwerpen), Vlaanderen (Gent en Brugge), Noord-Frankrijk (o.m. Rijsel en Sint-Omaars), Maasland, Noordelijke Nederlanden (vooral Utrecht). Interessant voor Brugge was het werk van beeldhouwer Tydeman Maes en zijn omgeving.

Het beeldhouwwerk van hout, steen, albast of brons maakte oorspronkelijk dikwijls deel uit van een groot geheel (altaar, gestoelte, grafmonument, gevel, portaal). Heiligenbeelden en beeldgroepen (Graflegging, Kalvarie) wekten op tot devotie. Van dit alles is maar een heel klein gedeelte bewaard gebleven. De 16de-eeuwse godsdiensttwisten, de Reformatie, de Franse Revolutie, oorlogen en de veranderde kunstsmak dragen de schuld voor het onoverzienbare verlies van kunstwerken.

Rijk of arm Vlaanderen ? - Op 9 juni 1995 werd in de Kredietbank te Brussel het boek voorgesteld van ons bestuurslid prof. dr. Chris Vandenbroeke "Hoe rijk was arm Vlaanderen ?" (Vlaamse Historische Studies nr. 8, in samenwerking met uitgeverij Marc Van de Wiele, Brugge). Na de inleiding door voorzitter L. Devliegher, namen achtereenvolgens L. Hancké, A. Vanden Abeele, J. Libeer en tenslotte de auteur zelf het woord om het onderwerp voor te stellen en te belichten.

Rond het midden van de 18de eeuw kende de landbouw in Vlaanderen een grote bloeiperiode die ook in het buitenland niet onbekend was. Dit bracht alom welstand met zich mee ; tal van andere beroepen profiteerden daar eveneens van. Aan de vooravond van de industriële evolutie zag het er dus voor Vlaanderen gunstig uit. Tegen het einde van de 18de eeuw begon de industrialisatie in Henegouwen en in het Luikse ; hierbij speelde de aanwezigheid van steenkool een overwegende rol. Het verarmde Vlaanderen werd een wingewest dat zich niet kon aanpassen aan de veranderde economie.

Koning Leopold II en het urbanisme. - Van 26 mei tot 24 september 1995 liep in de Venetiaanse galerijen te Oostende een tentoonstelling gewijd aan koning Leopold II en het urbanisme, inzonderheid te Brussel en te Oostende. De belangstelling van de koning voor bouwkunst en stedenbouw is bekend, maar zijn zorg voor de natuur - o.m. voor de duinen - was in het wereldje van de urbanisten minder vanzelfsprekend. Een overvloed aan documenten gaf de bezoekers een kijk op de vele projecten waarbij Leopold II betrokken was.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Romaanse huisfragmenten in de Wollestraat te Brugge. - In 1994 werd tijdens verbouwingswerken aan het huis Wollestraat 29-31 - in oude documenten Den Ouden Steen genaamd - door de stedelijke archeologische dienst onderzoek verricht in een kelder van 16 x 9,5 m, opgetrokken in veldsteen. In de twee langsmuren en in de achtergevel bevonden zich o.m. vensteropeningen die in de langsmuren in rondboognissen zaten. Waarschijnlijk was de kelder

Lampnis en rondboognis met venstertje in een veldstenen zijmuur
(foto Archeologische dienst Stad Brugge).

oorspronkelijk afgedekt door een balkenzoldering die in het midden op drie standvinken steunde ; daarnaar verwijzen drie funderingsblokken. Ook op de gelijkvloerse verdieping werden oude architectuurfragmenten aangetroffen. Een datering ca. 1200 wordt vooropgesteld.

Nog het Provinciaal Hof te Brugge. - In het in 1994 verschenen boek "Van Waterhalle tot Provinciaal Hof" publiceerden we - zonder verder commentaar - op blz. 87 een tekening van architect E. Vyncke voorstellend een nieuw administratief complex tussen de Markt en de Burg. Gevraagd naar de achtergrond ervan, volgt hier enige bijkomende uitleg.

In 1965 scheen het voortbestaan van het Provinciaal Hof en de naastliggende gebouwen bedreigd te zijn. De plannen voor het nieuwe provinciehuis op de Burg - in een soort neo-renaïssancestijl - dat in de plaats zou komen van het uit 1871 stammende en in 1963 gesloopte complex lokte veel discussies uit. Sommigen wilden het nieuwe administratief gebouw buiten de oude stad optrekken, omdat het toen reeds te klein was en over geen parkeer-ruimte beschikte¹. Anderen pleitten voor een rationeel gebruik van het terrein tussen de Burg en de Markt, wat ook de sloping van de neogotische oostvleugel van de Markt met zich zou meebrengen². De toenmalige stadsarchitect Eric Vyncke tekende enkele schetsen van een groot modern complex dat gans dit terrein zou innemen, waarmee hij wilde aantonen dat modern bouwen in Brugge geen breuk met de omgeving zou betekenen³. Uiteindelijk werd in 1968-1972 enkel het provinciehuis "Burg" gebouwd en bleef voor het overige alles bij het oude⁴.

Luc Devliegheer

Catalogus schilderijen 17de-18de eeuw in Brugs stedelijk bezit. - Na de catalogus van J. Weale (1861) en van E. Hosten en E. Strubbe (1931) was de catalogus van het Groeningemuseum van H. Pauwels uit 1960 (+ bijvoegsel uit 1964) de laatste die het volledige schilderijenbezit in dit museum heeft beschreven. In het vervolg zal het volledige schilderijenbezit in meerdere wetenschappelijke catalogi worden uitgegeven, opgesplitst in tijdperken. In 1979 publiceerde conservator D. De Vos de catalogus van de schilderijen uit de 15de en 16de eeuw. In 1994 zag de catalogus van de 17de en 18de-eeuwse schilderijen het licht, geschreven door prof. dr. Hans Vlieghe, hoogleraar aan de KUL, medewerker aan het Antwerpse Rubenianum en erkend specialist van de 17de-eeuwse schilderkunst.

1. Het Brugse stadsbestuur had op 8 september 1961 bij de provinciegouverneur aangedrongen het nieuwe complex op de oude plaats te bouwen.
2. "Het Provinciaal Hof is monumentaal in zijn lelijkheid" schreef het Brugsch Handelsblad op 24 juli 1965. En ook "Vroeg of laat moet het Provinciaal Hof toch worden gesloopt".
3. De tekeningen werden gepubliceerd in het Brugsch Handelsblad van 24 juli 1965; één tekening werd overgenomen in de brochure van A. Vanden Abeele en F. Vandamme, Het provinciaal gebouw. Neo-rennaissance of een modern gebouw voor mensen? (uitgave CVP Jonge Ploegen).
4. Het nieuwe provinciehuis bood onvoldoende ruimte voor de administratie, omdat de geplande onteigeningen in de Philipstockstraat geen doorgang vonden, evenmin de uitbreiding in de bestaande vleugels naast het Provinciaal Hof.

De nieuwe catalogus bevat ditmaal geen wereldberoemde namen, zoals dit in de vorige catalogus wel het geval was ; geen Rubens, geen Van Dijck, geen Jordaeus, maar mindere goden uit de Zuidelijke Nederlanden en zelfs enkele meesters uit de Noordelijke Nederlanden als Jan van Goyen, Aert van der Neer, Aelbert Cuyp, Nicolaas Maes, e.a. De catalogus bevat een grote diversiteit van onderwerpen : veel religieuze werken, meestal afkomstig uit afgeschafte kloosters, veel landschappen, portretten, Brugse stadsgezichten, enz. Veel werk van anonieme meesters wordt hier voor het eerst beschreven en afgebeeld. De auteur heeft door zijn uitgebreide kennis talrijke nieuwe toeschrijvingen en dateringen kunnen voorstellen en aanvaardbaar maken. Tijdens zijn onderzoek kwamen ook onbekende opschriften aan het licht, niet in het minst dank zij de hulp van het restauratieatelier van de stedelijke musea.

Door de nieuwe werkwijze had prof. Vlieghe nu ook de mogelijkheid uitgebreider informatie te verschaffen t.o.v. de vroegere catalogi. Toch is dit niet altijd het geval, o.m. wat de biografieën van de kunstenaars betreft die meestal niet uitvoeriger zijn dan bij Pauwels. Een enkele keer valt ook de beschrijving van een schilderij wel heel mager uit, bv. van het doek voorstellend het nochtans goed gestoffeerde interieur van de Sint-Donaaskathedraal door J.-B. Van Meuninxhove (inv. O. 1383) : "Binnengezicht van de in 1799 gesloopte kerk".

Na de beschrijving van het onderwerp volgen de materiële gegevens en opschriften, de herkomst, tentoonstellingen, bibliografie en documenten. Een ernstig tekort is het ontbreken van registers met persoons- en plaatsnamen, en met de iconografische onderwerpen. Dergelijke registers zijn wel aanwezig in de catalogus van De Vos.

De auteur zal het ons niet kwalijk nemen dat we hier enkele randbemerkingen neerschrijven waarmee men in een volgende uitgave eventueel gemakkelijk rekening kan houden.

Van P. Le Doulx worden o.m. twee schilderijen besproken, nl. "De Spiegelrei (1747, inv. O. 687) en "De Burg" (1751, inv. O. 688) waarbij wordt gezegd dat Le Doulx ze zelf vermeldt in zijn bekend hs. *Levens der konst-schilders...*. In dat hs. werd de nota over Le Doulx niet door hemzelf geschreven maar door Augustinus Baelde, dichter en lekebroeder bij de Augustijnen.

"Het Minnewater" (inv. O. 696) is volgens H. Pauwels "gedateerd op een paal in het water : 1742". Bij H. Vlieghe (blz. 42) wordt geen datum vermeld. Waarom ?

De twee riviergezichten van Jan van Goyen (inv. O. 163 en O. 164) zijn opgenomen in de inventaris van het kunstbezit van het Augustijnenklooster, opgemaakt op 20 mei 1798 : "Deux marines ; peint par van Gojen, sur toile. 1 1/2 p.h., 1 p.l.".

Het portret van bisschop H. Van Susteren (inv. O. 1479) van "onbepaalde oude herkomst", is waarschijnlijk afkomstig uit de Duinenabdij waar het op de lijst van 14 juni 1798 wordt beschreven als "Le portrait de van Suster, évêque de Bruges". De afmetigen - h. 84,5 cm, b. 66,5 cm - stemmen ongeveer overeen met de maten van het schilderij in de Duinenabdij, nl. h. 3 voet, b. 2 1/2 voet.

Het portret van keizerin Maria-Theresia (M. De Visch, 1749, inv. O. 443) is niet het schilderij dat De Visch in 1752 voor het Brugse Vrije heeft geschilderd ; het wordt door Le Doulx vermeld en hangt nu nog in de vroegere Schepenkamer van het Vrije.

De “verder niet bekende” schilder Constantijn van Eecke duikt ook hier weer op bij de “Maritieme tafereelen” (1782, inv. 81.31-81.37) afkomstig uit het huis Ruzette op het Sint-Maartensplein te Brugge, later aangekocht voor het hotel Portinari en in 1981 door de stad verworven. De toeschrijving berust op traditie, staat op blz. 180 te lezen, maar deze traditie is wel erg jong en gaat terug op een notitie van A. Janssens de Bisthoven in de tentoonstellingscatalogus *Drie Vlaamse meesters van de XVIII de eeuw* (1955). Daar staat op blz. 115 te lezen : “Wij menen dat deze schilderijen het werk kunnen zijn van Constantin Van Eecke”. Die naam komt voor op een schilderij dat in 1955 in Sint-Pieters was bewaard maar sindsdien werd verkocht ; op het dekzeil van een wagen staat “CONSTANTIN VAN EECKE 1772”, maar op hetzelfde schilderij staat ook nog “J. Garemyn Pinxit 1773” (zie ook hierboven vermelde catalogus, blz. 36). We vragen ons af of die Van Eecke niet een eigenaar of opdrachtgever kan geweest zijn. We twijfelen dus te meer aan de identiteit van die “schilder” omdat op het schilderij “De Handelskom te Brugge” (vroeger Provinciaal Hof, nu kasteel van Tillegem te Brugge) het opschrift “C. VAN EECKE 1788” zou hebben gestaan (zie dezelfde catalogus, blz. 113), maar tijdens de restauratie van het schilderij in 1987 enkel het opschrift “DE STADT AMSTERDAM 1788” werd teruggevonden (zie L. Devliegheer e.a., *Het kasteel van Tillegem te Brugge*, Brugge, 1989, blz. 107, afb. op blz. 110).

Tot daar enkele opmerkingen die geen afbreuk doen aan deze belangrijke catalogus die niet enkel voor lange tijd het basiswerk zal blijven voor de stedelijke verzameling maar ook een referentiewerk voor de vele schilderijen die in Brugse kerkelijke instellingen worden bewaard. Intussen wachten we met ongeduld op het derde catalogusdeel dat de schilderijen uit de 19de en 20ste eeuw zal omvatten.

L. D.

Het Groeningemuseum in 1995. - Ter gelegenheid van de Memlingtentoonstelling (1994) werd de tentoonstellingsruimte van het Brugse Groeningemuseum met meer dan 1/5 uitgebreid : via een nieuwe glazen verbinding werd een belendende kapel en vergaderzaal als museumvleugel geïncorporeerd. Dit neogotisch gebouw werd omstreeks 1875 ontworpen door Jean Baptiste Bethune (1821-1894), de leidinggevende figuur van de Belgische neogotiek en door Louis Bulckaert (1819-1897) uitgevoerd voor het aartsbroederschap van Franciscus Xaverius, een “godsdienstige congregatie voor arbeiders”.

Ter gelegenheid van de heropening van het volledig heringerichte Groeningemuseum op 2 december 1995 werd een nieuw circuit uitgestippeld en werd het museum in drie grote blokken verdeeld : 15de-16de eeuw (eerste helft Groeninge), 17-19de eeuw (gelijkvloerse en eerste verdieping Xaveriusvleugel), 20ste eeuw (tweede helft Groeninge). Vooral de verzameling

19de en 20ste eeuw kon door deze uitbreiding voor het eerst in zijn volle omvang worden getoond.

Voor de neoclassicistische afdeling van de nieuwe Xaveriusvleugel verwierven de Brugse musea in de loop van 1995 enkele markante kunstwerken. Van Jan Bernard Duvivier (Brugge 1762-Parijs 1837), een belangrijk doch bijna vergeten Brugse kunstenaar die te Parijs werkte, was er vooralsnog geen representatief schilderij in Groeninge te zien. Dit aanzienlijk hiaat werd ongedaan gemaakt door de aankoop van een uitzonderlijk kwaliteitsvol *Portret van de Franse familie de Villiers*, dat in 1790 werd geschilderd. Op precieze doch subtiele wijze wordt hier de leefwereld en het favoriete tijdverdrijf van een welstellende en gecultiveerde familie weergegeven in een representatief Lodewijk XVI-interieur, weliswaar net na de Franse Revolutie.

Een tweede aanwinst betrof een tekening door Joseph Odevaere (Brugge 1775-Brussel 1830) : *Rafaël wordt door Bramante aan paus Julius II voorgesteld*, een qua onderwerp vooruitstrevende studie voor een heden verloren schilderij dat omstreeks 1807-1815 te Rome werd uitgevoerd. Tenslotte werd een verloren gewaand doch kenmerkend *Portret van een voorname man met zijn dochtertje en een jachthond* verworven, waarmee voornoemde Odevaere op het Salon van Gent in 1814 een gouden eremedaille behaald heeft.

D. Marechal

Van Poortersloge tot Rijksarchief. - De voltooiing van de laatste verbouwingen en van de restauratie van het 18de-eeuwse goudleerbehang in het Rijksarchief te Brugge was de aanleiding voor het Algemeen Rijksarchief een studie te publiceren over de geschiedenis en de restauratie van het gebouwencomplex en tevens om de instelling die er huist voor te stellen. Dit gebeurde onder redactie van ons bestuurslid dr. M. Vandermaesen.

Het oudste gedeelte van het complex, de Poortersloge, kwam tot stand in het begin van de 15de eeuw. Het gebouw stond in het centrum van de toenmalige Brugse handelswijk, nabij het Tolhuis, de stadskraan, het Beursplein en de natiehuisen van de buitenlandse kooplieden. Oorspronkelijk was de Poortersloge in gebruik als ontmoetingsplaats voor het stadsbestuur, de poorters en kooplui, maar in de loop der eeuwen, hebben verschillende bestemmingen elkaar opgevolgd tot het Rijksarchief er in 1912 zijn intrek nam. Het huidige gotische uitzicht van de - vergrote - Poorterloge is grotendeels het werk van architect L. Delacenserie (1898 e.v.). In 1924 werden er de beelden in de nissen aan toegevoegd.

West-Vlaanderen 1792-1799. - De nieuwe provinciale Archiefdienst o.l.v. Johan Vannieuwenhuysse organiseerde van 20 oktober tot 3 december 1995 in het Provinciaal Hof te Brugge een tentoonstelling onder de titel "Vrijheid, Gelijkheid en Broederlijkheid in West-Vlaanderen, 1792-1799".

De Franse bezetting op het einde van de 18de eeuw betekende voor de Oostenrijkse Nederlanden het einde van een eeuwenoude maatschappijrichting, het Ancien Régime. De kerk en de aristocratie verloren hun vele voorrech-

ten. Er kwamen een nieuwe bestuurlijke indeling, een gerechtelijke hervorming, gemeentelijke caritatieve inrichtingen, het tiendelig stelsel voor maten en gewichten. In de administratieve organisatie werden in 1795 o.m. de departementen opgericht, die in 1817 door de provincies werden opgevolgd. Op 26 november 1795 vond te Brugge de eerste zitting plaats van het bestuur van het nieuwe Leiedepartement, wat meteen de aanleiding was om 200 jaar nadien die gebeurtenis te herdenken. In de tentoonstelling riepen archiefstukken, schilderijen, prenten en voorwerpen een beeld op van die roerige jaren waarin een nieuw samenlevingskader ontstond. In de geïllustreerde catalogus wordt het tentoongestelde uitvoerig beschreven, aangevuld met uittreksels uit eigentijdse kronieken. De belangwekkende publicatie betekent hopelijk het begin van een hele reeks uitgaven betreffende de geschiedenis van de provincie West-Vlaanderen.

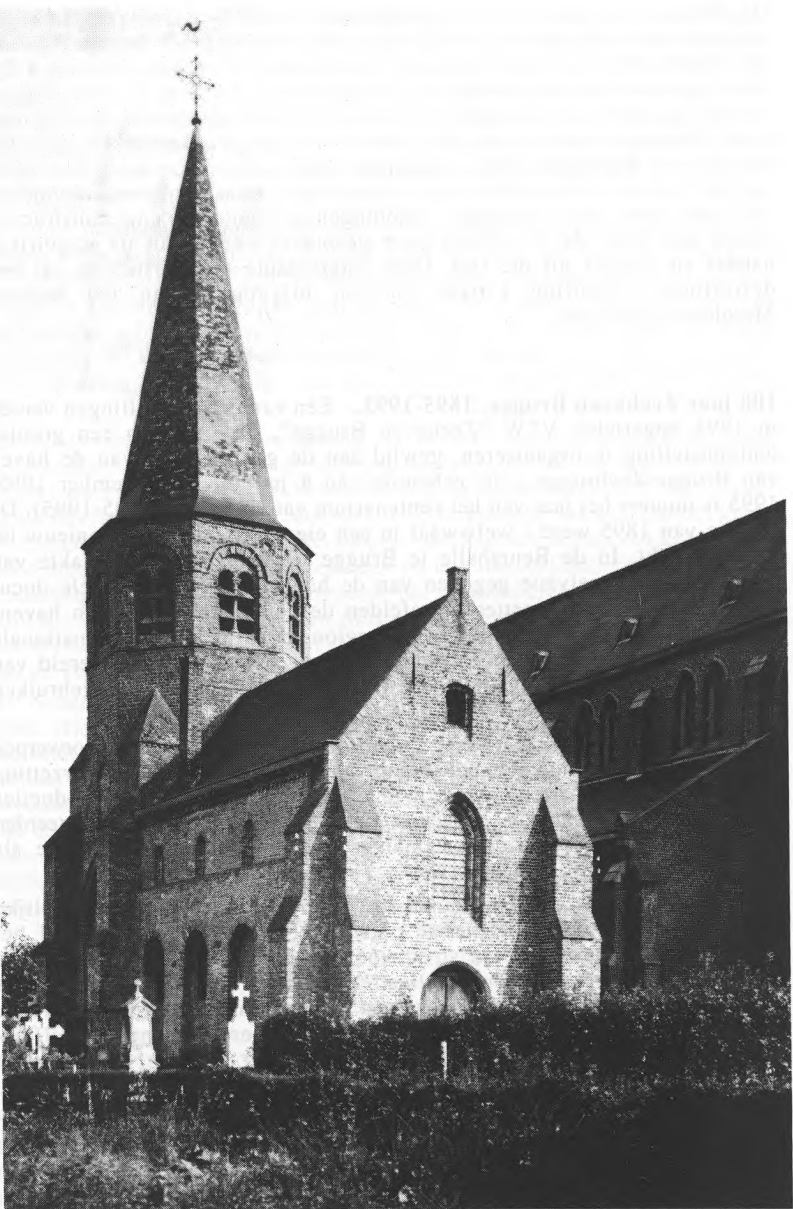
Tentoonstelling te Oudenburg. - N.a.v. het feit dat 1250 jaar geleden, nl. in 745, priester Felix de door hem gebouwde cella in Roksem wegschonk aan de abdij van Sithiu, vond in het abtsgebouw te Oudenburg de tentoonstelling "Licht in de Middeleeuwen" plaats, die de kerstening van de streek tussen Brugge en de zee tot onderwerp had. Als publicatie bij de tentoonstelling werd o.l.v. J.-L. Meulemeester een volledig nummer van het tijdschrift *Vlaanderen* aan het onderwerp gewijd. Daarin worden niet enkel de vroege christianisatie en Roksem behandeld, maar ook de landschapsvorming, de Romeinen, de Contra-reformatie, de middeleeuwse kerkbouw e.a. Dat bewijst dat het historisch onderzoek van één - weliswaar belangrijke - gebeurtenis uit het verleden kan leiden tot hernieuwd onderzoek van een hele streek.

De Sint-Elooiskerk te Snellegem. - In de loop van 1994 is de restauratie van het middenschip en van de toren van de romaanse Sint-Elooiskerk te Snellegem klaar gekomen. O.l.v. architect Luc Vermeersch werd het werk in 1988 begonnen met aannemer Gustaaf Vandendorpe, maar na enkele tijd voortijdig beëindigd. In 1992 namen de werken een nieuwe start, ditmaal met Arthur Vandendorpe als uitvoerder. Naast het (moeilijke) herstelwerk van de veldstenen muren werd o.m. ook de bekapping van de beuk volledig vernieuwd. Het neogotisch gewelf in de toren werd vervangen door een houten zoldering. De rondboogopeningen tussen de middenbeuk en de (verdwenen) zijbeuken werden beglaasd teneinde het schip opnieuw voor de eredienst te kunnen gebruiken; op die manier ging een oude wens in vervulling (cf. onze *Handelingen*, 94, 1957, blz. 94).

Reeds tijdens de opgravingen in 1956-1957 koesterde pastoor J. Noterdaeme de hoop de romaanse kerkgedeelten een betere bestemming te geven dan die van sacristie en bergplaats. Er werd zelfs veldsteen verzameld voor de latere restauratie. Het bleef wachten en hopen. In 1975 publiceerden we in het boek *25 jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen* op blz. 117 een tekening van de architecten Maurice en Luc Vermeersch voorstellend een sobere nieuwe kerk ter vervanging van de neogotische kerk van architect A. Verbeke uit 1890-1892, die het dorpsbeeld zwaar verstoort. Op die manier zou het romaanse kerkje opnieuw de plaats innemen die het toekomt.

L. Devliegheer

De kerk van Snellegem vóór de restauratie (foto ACL).

Opgravingen in Ieper. - “De thuiskomst van Michiel Quaetjone” was de originele titel van een even originele tentoonstelling (30 september - 12 november 1995) te Ieper over de opgravingen die vanaf 1993 door het “Instituut voor het Archeologisch Patrimonium” (IAP) in de “verdrongen weiden” te Ieper werden uitgevoerd o.l.v. S. Van Bellingen en M. Dewilde. In de Middeleeuwen lag op die plaats de Sint-Michielsparochie - één der vier Ieperse buitenparochies - die haar hoogste bloei kende op het einde van de 13de tot het midden van de 14de eeuw, maar na de verwoesting in 1383 niet meer werd herbouwd. Tekeningen, archeologica en reconstructies gaven een door de bezoekers zeer gesmaakt beeld van de dagelijkse handel en wandel uit die tijd. Deze interessante tentoonstelling zal een definitieve opstelling krijgen in een bijgebouw van het Ieperse Merghelynmuseum.

100 jaar Zeehaven Brugge, 1895-1995. - Eén van de doelstellingen van de in 1993 opgerichte VZW “Zeehaven Brugge”, bestond erin een grootse tentoonstelling te organiseren, gewijd aan de geschiedenis van de haven van Brugge-Zeebrugge ; dit gebeurde van 8 juli tot 20 september 1995. 1995 is immers het jaar van het centenary van de haven (1895-1995). De euforie van 1895 werd - weliswaar in een eigentijds kleedje - opnieuw tot leven gewekt. In de Beurshalle te Brugge werd op een oppervlakte van 4000 m² een totaalvisie gegeven van de havenhistoriek. Originele documenten, foto's en maquettes ontrafelden de complexiteit van een haveninfrastructuur en situeerde deze in een regionale, nationale en internationale context. Zeven thema-zalen introduceerden de bezoeker in de wereld van de havenfaciliteiten en maakten deze vertrouwd met de wetten en gebruiken van een havenbedrijf.

In de eerste zaal werd de maritieme “prehistorie” in kaart gebracht. Voorwerpen in aardewerk beklemtoonden het belang van de Gallo-Romeinse nederzetting van Fort Lapin. Kaarten, plans, maquettes en fotografische reproducties gaven dit expositie-onderdeel het vereiste didactische karakter en confronteerden de toeschouwers op een directe manier met het belang van Brugge als wereldhaven in de Middeleeuwen.

De sectie “Dromers en plannenmakers” toonde de start van de feitelijke geschiedenis van de grootschalige ontwikkeling van de haven vanaf het einde van de 19de eeuw. De strijd vóór 1895, gedragen door een brede volksbeweging, werd treffend geïllustreerd. Baron Auguste de Maere gaf met zijn publicaties de eigenlijke start voor de uitbouw van de Brugse haven. De persoonlijke inzet van deze enkeling werd passend in de 19de-eeuwse romantische stroming, die Brugge uit haar middeleeuwse as wou doen herrijzen, gesitueerd.

De bouw en inwijding van de haven vormden een derde sectie van de tentoonstelling. Op 23 augustus 1895 werd de havenuitbouw in de Kamer goedgekeurd. Een stemming in de Senaat volgde op 6 september 1895 en op 11 september 1895 werd het ontwerp door de Koning bekrachtigd en ondertekend. Dezelfde dag werden de kredieten goedgekeurd. In deze sectie werd ruime aandacht besteed aan het project Coiseau-Cousin en aan de

eerste havenactiviteiten. De talrijke foto's, affiches en tekeningen reflecteerden een niet te stuiten idealisme, maar maakten tevens kenbaar dat het middeleeuwse Brugge nooit meer zou herleven. De officiële inwijding van de haven door koning Leopold II gaf het geheel een feestelijk karakter. Het contrast met het sociaal-economische kader, waarvan een uitblijvende industrialisatie, gestaag op gang komende transatlantische passagierslijnen en een langzame evolutie tot snelhaven, de belangrijkste ingrediënten waren, werd hierdoor des te groter.

De beide wereldoorlogen maakten abrupt een einde aan de feestroes. Economische bedrijvigheden maakten plaats voor militaire activiteiten. Belangrijk bronnenmateriaal, zoals foto's, affiches en plans toonden de haven als geallieerde aanvoer- en Duitse oorlogshaven. Een bunkermaquette vormde een ludieke aantrekkingspool temidden van de macabere sfeer van deze oorlogssectie. Illustriatiemateriaal omtrent St.-Georges Day (22 en 23 april 1918) maakte de overgang naar zaal vijf, het Interbellum, weer minder zwaar.

Een schaalmodel met de voorstelling van de haven in de jaren 1930 bereidde de bezoeker voor op het zesde deel van de expositie, nl. de uitbouw van de nieuwe haven na de Tweede Wereldoorlog. Fotomateriaal belichtte uitvoerig de havenactiviteiten. Er werd tevens kort aandacht besteed aan het korps "Torpedoboten en Zeelieden". Het project "De militaire haven van Zeebrugge" sloot mooi aan bij de oorlogsperiodes en het Interbellum. De variatie aan tentoonstellingsmateriaal accentueerde het multifunctionele karakter van de militaire basis van Zeebrugge en illustreerde zowel de geschiedenis van de oorspronkelijke reservebasis, in 1953 opgericht in de achterhaven, als deze van de volledig nieuwe infrastructuur in het hart van de buitenhaven.

Het onderdeel "De uitbouw van de nieuwe haven" omvatte de periode 1945-1994. Hierin werd de ontwikkeling van de havenbedrijvigheden in een razendsnel veranderende maatschappij beschreven. Het hedendaagse fenomeen "schaalvergroting" werd in beeld gebracht met de enorme maquette van de haveninfrastructuur en met de reuze-wereldbol die het mondiale karakter van de Zeebrugse haven beklemtoonde. Een simulator van de brug van een reuzetanker nodigde de bezoeker uit tot een actieve inbreng. Op de moeilijke periode van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog volgde een toenemende industrialisatie en niet-ophoudende havenuitbreidingswerken. De hoekstenen van de haven voor Europa werden stilaan de stevige muren van een wereldhaven. Dit aspect werd treffend beschreven met tentoonstellingsmateriaal dat de spectaculaire stijging van de goederentrafieken en de toenemende diversificatie van de goederen belichtte. Foto's, maquettes en grafieken stelden de haven uitvoerig voor als stukgoed- Ro-Ro-, container-, fruit- en passagiershaven.

Een ander onderdeel van de industriële ontplooiing van de haven werd verduidelijkt in de zaal "De Visserij". Enkele olieverfschilderijen en scheepsmaquettes voegden een esthetische noot toe aan de technische uitstraling van het vorige expositie-deel. Een vissersinterieur bracht de harde werkelijkheid van het vissersleven binnen het bereik van de toeschouwer.

De synopsis van onderwerpen, in deze tentoonstelling aan bod gebracht, maakt duidelijk dat - hoe moeilijk de organisatie van dergelijke tentoon-

stelling wegens de veelheid en verscheidenheid van het havenbedrijf ook was - uiteindelijk een harmonieus totaalbeeld werd tot stand gebracht van de geschiedenis en werking van de haven van Brugge-Zeebrugge.

Sibylla Goegebuer

150 jaar geschiedkundige genootschappen te Namen en te Doornik. - Nadat ons eigen Genootschap voor Geschiedenis in 1989 zijn 150ste verjaaring vierde, was het in 1995 de beurt aan twee zusterverenigingen van over de taalgrens. Op de academische zitting van de "Société archéologique de Namur" op 7 oktober hield L. Devliegher, als voorzitter van de oudste historische vereniging van het land, een lezing over de geschiedenis van het Brugse genootschap. Op 15 december hield de "Société royale d'histoire et d'archéologie de Tournai" haar plechtige herdenking.

De Sint-Denijskerk te Veurne. - In 1996 zal het Sint-Denijsplein te Veurne – waar eertijds de Sint-Denijskerk stond – worden uitgegraven voor het bouwen van 70 ondergrondse garageboxen, maar tijdens de laatste weken van dit jaar heeft het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) o.l.v. lic. Marc Dewilde toch nog de gelegenheid gehad om ter plaatse een archeologisch onderzoek in te stellen. Het grondplan van het 12de-eeuwse kerkgebouw kon volledig worden ingetekend. Het was een éénbeukige kerk met een koor dat eindigde op een halfronde absis. In het koor waren dubbele pilasters tegen de noord- en zuidmuur en in de hoeken wat o.i. wijst op een overwelfing en misschien ook op een toren boven het koor. De latere uitbreiding van de romaanse kerk met zijbeuken en een westtoren werd eveneens in plan gebracht.

L.D.

Vivenkapelle, en niet Sint-Baafs-Vijve. - In de pas verschenen studie van dr. S. Dauchy, De processen in beroep uit Vlaanderen bij het Parlement van Parijs (1320-1521), wordt op p. 144 melding gemaakt van een appel uit 1429 bij het Parlement van Parijs vanwege inwoners van de heerlijkheid Viven i.v.m. de afkondiging door de schepenen van Brugge van het monopolie van het Brugse slagersgilde binnen de banmijl. Viven is echter niet Sint-Baafs-Vijve zoals hier vermeld, maar wel Vivenkapelle dat eertijds bij Sint-Kruis hoorde en nu deel uitmaakt van de stad Damme.

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Zetel en correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge.

Redactieadres : Ter Zwanekerke 60, 8200 Brugge.

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVVI (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 600 F. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die vóór zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR : L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), A. Vandewalle (redactiesecretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), M. Vandermaesen (penningmeester); M. Cloet, D. Dalle, A. Janssens de Bisthoven, B. Janssens de Bisthoven, D. Marechal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke en R. Van Eenoo.
